

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย © ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๒ พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๔

บทความ

พุทธศาสนาในเวียดนาม พัฒนาการและความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับรัฐ ศรัทธา พูลสวัสดิ์

เวียดนามเป็นประเทศในแถบอนุภาคนิยมที่มีประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับประเทศไทยมาเป็นเวลานาน หากพิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์แล้ว เวียดนามก็จัดได้ว่าเป็นประเทศที่อยู่ใกล้ชิดกับประเทศไทยมากที่สุดประเทศหนึ่ง ทั้งนี้เพราะประเทศไทยกับประเทศเวียดนามมีพรมแดนทางน้ำร่วมกัน และในส่วนของพื้นดินก็มี

เพียงประเทศลาวเป็นพรมแดน
กั้นกลางอย่างหลวม ๆ เท่านั้น
เมื่อมีการพูดถึงเวียดนามแล้ว
คนส่วนใหญ่ก็มักจะนึกภาพของ
ประเทศที่มีประวัติศาสตร์การ
ต่อสู้เพื่อเรียกร้องอิสรภาพให้แก่
ชาติของตนเองมาเป็นเวลา
ยาวนาน ทั้งจากการรุกรานของ
มหาอำนาจอย่างจีนและการ
แสวงหาผลประโยชน์จาก
จักรวรรดินิยมฝรั่งเศส หรืออาจ

ทำให้นึกเลยไปถึงความมีอุดมการณ์แห่งชาตินิยมอันแน่วแน่ของประชาชน ตลอดจนนำไปสู่การระลึกถึงผู้นำ
ในการต่อสู้เพื่อเอกราชของชาวเวียดนามผู้ยิ่งใหญ่อย่างอย่าง อดีตประธานาธิบดีโฮจิมินห์ (Ho Chi Minh)
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าการพูดถึงประเทศเวียดนามในแต่ละครั้งนั้น ประเด็นสำคัญที่คนทั่วไปจะ
กล่าวถึงประเทศนี้จึงมักมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นทางประวัติศาสตร์ทางการเมืองเป็นส่วนใหญ่

เมื่อมองย้อนไปยังภาพรวมของประวัติศาสตร์เวียดนามตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาสองพันปี จะพบได้ว่า
นอกจากประเด็นประวัติศาสตร์การสร้างชาติ โดยเฉพาะความพยายามในการเรียกร้องอิสรภาพให้แก่

ประเทศของตนแล้ว ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาก็นับได้ว่าเป็นประเด็นอีกที่น่าสนใจและมีความสำคัญต่อการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับเวียดนามเป็นอย่างยิ่ง เพราะการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเวียดนามไม่เพียงแต่จะทำให้ทราบถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีต่อวิถีชีวิตและจิตใจของชาวเวียดนามเท่านั้น หากแต่จะยังทำให้มองเห็นถึงบทบาทสำคัญของพุทธศาสนาซึ่งปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์การสร้างชาติของชาวเวียดนามมาหลายยุคหลายสมัยอีกด้วย ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าหากจะรู้เรื่องราวเกี่ยวกับเวียดนามให้ละเอียดมากยิ่งขึ้น สิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถปฏิเสธได้คือการศึกษาประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเวียดนาม

หากพิจารณาถึงเอกสารและหลักฐานต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเวียดนามก็จะพบว่าในแต่ละยุคสมัยสภาพของพุทธศาสนามีความรุ่งเรืองและตกต่ำแตกต่างกันไปตามปัจจัยหลาย ๆ อย่าง โดยเฉพาะปัจจัยด้านบริบททางสังคมและการเมืองซึ่งสถาบันศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย อย่างไรก็ตามได้ความแตกต่างทางสภาพของพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในแต่ละยุคสมัยนั้น สิ่งที่สามารถเห็นได้ชัดเจนอย่างหนึ่งก็คือไม่ว่าจะยุคใดสมัยใดก็ตาม พุทธศาสนายังคงเป็นสถาบันที่มีความใกล้ชิดกับประชาชนอยู่ตลอดเวลา และการนำเสนอภาพรวมของพัฒนาการของพุทธศาสนาในเวียดนามนี้ ผู้เขียนจะขอแบ่งประเด็นในการศึกษาออกเป็น 4 ยุคสมัย ได้แก่

1. ยุคแรกของการเข้ามาของพุทธศาสนา
2. ยุคแห่งการเติบโตของพุทธศาสนา
3. ยุคแห่งการเสื่อมลงของพุทธศาสนา
4. ยุคแห่งการฟื้นฟูพุทธศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 20

1. ยุคแรกของการเข้ามาของพุทธศาสนา

การศึกษาเกี่ยวกับการเข้ามาของพุทธศาสนาในเวียดนามนับเป็นประเด็นที่สำคัญเป็นอย่างยิ่ง (แม้หลักฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในยุคนี้จะให้รายละเอียดไม่มากเท่าไรเมื่อเปรียบเทียบกับยุคอื่น) ทั้งนี้เพราะการเข้าใจประเด็นดังกล่าวถือเป็นปฐมบทโดยที่จะสามารถทำให้เห็นจุดเริ่มต้นและการเปรียบเทียบตลอดจนการเข้าใจถึงพัฒนาการที่จะเกิดขึ้นในยุคต่อมาได้เป็นอย่างดี โดยในช่วงยุคแรกของการเข้ามาของพุทธศาสนาในเวียดนามนี้ ผู้เขียนจะขอกำหนดช่วงระยะเวลาไว้ตั้งแต่ครั้งแรกที่ศาสนาพุทธเข้ามาจนถึงราวคริสต์ศตวรรษที่ 7 เชื่อกันว่าพุทธศาสนาเข้ามาสู่เวียดนามครั้งแรกราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 1 ซึ่งในสมัยนั้นเวียดนามยังตกอยู่ภายใต้การปกครองของจีน สถานที่แห่งแรกอันเป็นที่ประดิษฐานพุทธศาสนาคือเมือง ลวี่เลว (Luy Lau) ซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางของมณฑลยวี่ (Giao Chau) และด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้มณฑลแห่งนี้

กลายเป็นศูนย์กลางในการแพร่กระจายพระพุทธศาสนาไปยังประเทศจีน¹ การเข้ามาของพุทธศาสนาในครั้งนั้นถือว่าเป็นการเข้ามาพร้อมๆกับ ลัทธิเต๋าและลัทธิขงจื้อ โดยทั้งสองลัทธิดังกล่าวได้เข้ามาในเวียดนามก่อนพุทธศาสนาไม่นาน และจากการที่ศาสนาทั้งสามมิได้สนับสนุนลัทธิค้ำศาสนาหรือพยายามขจัดซึ่งกันและกัน จึงมีส่วนสำคัญในการช่วยผดุงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชุมชนแห่งชาติและไม่ก่อให้เกิดการขัดแย้งกันแต่อย่างใด² ยิ่งไปกว่านั้นเป็นที่น่าสังเกตว่าการที่พุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐาน ณ เมืองลวี่เลวแห่งนี้ก่อนที่จะขยายไปยังพื้นที่ทางตอนเหนือก็เพราะเมืองนี้เป็นเส้นทางทางการค้าทางน้ำที่สำคัญระหว่างจีนกับอินเดีย จึงทำให้คณะสมณทูตชาวอินเดียชุดบุกเบิกได้มีโอกาสเข้ามาเผยแผ่พุทธธรรม ณ ดินแดนแห่งนี้ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังดินแดนทางตอนเหนือต่อไป

จากหลักฐานบันทึกทางประวัติศาสตร์พบว่าคณะสงฆ์ในมณฑลยวี่เจี๋ยได้ก่อตั้งขึ้นก่อนที่พุทธศาสนาจะกระจายไปสู่ดินแดนทางตอนบน ด้วยเหตุนี้จึงนับได้ว่า ลวี่เลว เป็นสถานที่แรกที่รับเอาพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นความเชื่อใหม่ (the new faith) ก่อนศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในทางเหนืออีกทั้งสองแห่งได้แก่ บริเวณทางตอนใต้ของจีนและหุบเขาแม่น้ำแยงซี และเมืองโลยาง จะเห็นได้อีกว่าการเข้ามาของพุทธศาสนาในเวียดนามยุคแรกเป็นการรับเอาพระพุทธศาสนาที่ยึดถือชนแบบดั้งเดิม (Orthodox Buddhism) หรือที่รู้จักกันในนามของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทก่อนที่จะรับอิทธิพลจากพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในภายหลัง จนทำให้พุทธศาสนาในเวียดนามจะได้รับการยอมรับว่ามีความเป็นพุทธศาสนาแบบมหายานมากกว่าเถรวาท³

หากพิจารณาถึงพัฒนาการและความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในยุคแรกจะพบว่า มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์บางอย่างได้ชี้ให้เห็นว่าพุทธศาสนาได้เริ่มเป็นที่ยอมรับของประชาชนและมีเสถียรภาพอยู่ในขั้นที่ดีในระดับหนึ่ง ดังที่มีการปรากฏหลักฐานบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียง อย่างท่านคังเซงฮุย (K'ang Seng Hui) สมณจารย์องค์แรกของเวียดนามผู้เป็นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง และผลงานของท่านได้กลายเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย เช่น การแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเป็นภาษาจีน นอกจากนี้ท่านยังมีโอกาสเดินทางไปยังนานกิง (Nanking) ประเทศจีนเพื่อประกาศพุทธธรรมและได้สร้างเจดีย์แห่งแรกไว้ที่นั่นอีกด้วย

นอกจากท่านคังเซงฮุยจะมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างการยอมรับในพุทธศาสนาให้แก่ประชาชนแล้ว หลักฐานทางประวัติศาสตร์ยังชี้ให้เห็นว่าในยุคแรกของการเข้ามาของพุทธศาสนายังคงมีพระภิกษุชาวต่างชาติ

¹ Keith Weller Taylor, *The Birth of Vietnam* (Berkeley: University of California Press, 1983), p.80.

² เหยียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชร สุมิตร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545), หน้า 21.

³ Kenneth K. S. Ch'en, *Buddhism: The Light of Asia* (Woodbury: Barron's Educational Series, 1968), p.131-132.

อื่นๆ (ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและอินเดีย) ที่มีชื่อเสียงอีกหลายท่านได้ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเวียดนามอีกเช่นกันอย่างเช่นท่านไดนิตะ รุจิ (Tynida Ruchi) ซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองอินเดียใต้ โดยท่านได้เดินทางเข้าไปศึกษาพระพุทธธรรมในแถบอินเดียตะวันตกและต่อมาท่านได้เดินทางมายังประเทศจีนในปี ค.ศ. 574 ในครั้งนั้นท่านได้มาพบกับท่านตังซัน (Tang San) ที่เขาตูโหมง (Tu Khong) ท่านไดนิตะ รุจิจึงเข้ามอบตัวเป็นศิษย์ตลอดจนได้รับการถ่ายทอดปัญญญาณจนมีความแตกฉานในความรู้ดังกล่าว นอกจากนี้ท่านยังได้รับคำแนะนำจากผู้เป็นอาจารย์ให้ไปเผยแผ่พุทธศาสนาที่เวียดนามอีกเช่นกัน ด้วยเหตุนี้เองท่านไดนิตะ รุจิจึงได้เดินทางมาอยู่ที่วัดฟัฟวาน (Phap-van) เพื่อประกาศศาสนธรรมอยู่นานถึง 13 ปี และท่านไดนิตะ รุจินี้เองที่เป็นผู้ก่อตั้งลัทธิเถียน หรือนิกายเถียนะ ที่ญี่ปุ่นเรียกว่า เซน ชั่นในเวียดนามเป็นรูปแรกจนท่านได้รับการนับถือว่าเป็นสังฆราชแห่งนิกายเถียนที่หนึ่ง⁴ อีกทั้งท่านยังได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์อีกจำนวนมาก โดยหนึ่งในจำนวนศิษย์ทั้งหลายของท่านที่มีชื่อเสียงคือท่านฟัฟเหียน (Phap Hien)⁵ ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการประกาศศาสนาในเวลาต่อมา นอกจากท่านไดนิตะ รุจิแล้วยังมีนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาอีกหลายท่านที่เข้ามาสร้างคุณูปการให้แก่พุทธศาสนาในเวียดนามในยุคแรกๆ อีก เช่นท่านมหาชีวกะ (Mahajivaka) และท่านกาลารุจิ (Kalaruci) รวมทั้งท่านเมาโป (Mao Po) ซึ่งได้อพยพมาจากจีนและได้ศึกษาพระพุทธศาสนากับพระภิกษุอินเดียที่เมืองลวีเลวจนกลายเป็นผู้มีความแตกฉานในพุทธธรรม เมื่อสมณจารย์ผู้เป็นปราชญ์ทั้งหลายเหล่านี้ได้เป็นกำลังสำคัญให้การเผยแผ่พุทธศาสนา จึงทำให้คำสอนของศาสนาพุทธเริ่มกลายเป็นที่ยอมรับของประชาชนในดินแดนดังกล่าวเรื่อยมา

ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 7 (ค.ศ.603- 640) ความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาได้พัฒนาขึ้นโดยลำดับเนื่องการศึกษาภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาสำคัญในการศึกษาพุทธธรรมได้รับการส่งเสริมเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นประชากรชาวเวียดนามมีความรู้ในอักษรเจียมตัน (Chiem Than Scrip) ซึ่งมีมีมูลรากเป็นแบบเดียวกับภาษาบาลี และปัจจัยสำคัญอีกประการในการส่งเสริมให้เวียดนามเป็นสถานที่ศึกษาภาษาบาลีคือสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวย กล่าวคือการที่เวียดนามเป็นพรมแดนในการติดต่อกันทางน้ำระหว่างจีนกับอินเดียจึงส่งผลให้การศึกษภาษาบาลีมีความเฟื่องฟูที่เวียดนาม เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะภิกษุชาวจีนที่จะเดินทางไปศึกษาพุทธธรรมที่อินเดียจะมาศึกษาภาษาบาลีที่เวียดนาม ในขณะที่เดียวกันกับภิกษุชาวอินเดียที่จะเดินทางไปยังจีนก็จะมาศึกษาภาษาจีนที่เวียดนามก่อน⁶

⁴ พระเทพเวที, *พระพุทธศาสนาในเอเชีย* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 178.

⁵ Taylor, *The Birth of Vietnam*, p.156.

⁶ จานงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2534), หน้า 160-161.

นอกจากนี้ยังสามารถพบได้ว่าลักษณะสำคัญของพุทธศาสนาในช่วงแรกของการก่อตั้งนี้คือ พุทธศาสนาได้เริ่มมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงใกล้ชิดกับประชาชนอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในประเด็นของการเป็นศาสนาแห่งประเทศชาติ (National Religion) ทั้งนี้เพราะมีหลักฐานปรากฏชี้ว่าพระสงฆ์มีส่วนร่วมในการสร้างและปกป้องประเทศชาติ บรรดาพระสงฆ์ในพุทธศาสนาได้ปฏิบัติศาสนกิจเคียงคู่ไปกับประชาชนทั่วไปและมีแนวโน้มในทางที่เป็นมิตรกับศาสนาอื่น ๆ อย่าง ลัทธิเต๋าและลัทธิขงจื้อ จากการอธิบายถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดสามารถสรุปได้ว่า ถึงแม้ว่าการเข้ามาของพุทธศาสนาในยุคแรกจะได้รับการยอมรับจากประชาชนอยู่ในระดับดีเรื่อยมาก็ตาม หากแต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในการเข้ามาของพุทธศาสนาในยุคแรก ๆ ยังไม่มีปรากฏความสัมพันธ์ที่ชัดเจนระหว่างสถาบันศาสนากับการเมืองมากนัก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าในช่วงที่พุทธศาสนาเพิ่งเข้ามาก่อตั้งในระยะแรกนั้น พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังสนใจและให้ความสำคัญอยู่แต่เพียงการเผยแผ่ศาสนาธรรมเท่านั้น ซึ่งก็หมายความว่าพระสงฆ์ยังไม่ได้เข้ายุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางการเมืองมากนัก อีกทั้งความยิ่งใหญ่ของลัทธิขงจื้อที่เข้ามาในดินแดนเวียดนามก่อนพุทธศาสนาก็นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ปิดกั้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชนชั้นปกครองไม่ให้ใกล้ชิดกันมากนักจนเกินไป อย่างไรก็ตามเมื่อปลายยุคสมัยแห่งการเข้ามาของพุทธศาสนาที่สถาบันพุทธศาสนาเริ่มมีเสถียรภาพและพระสงฆ์เริ่มมีบทบาทต่อสังคมมากขึ้น การพัฒนาองค์กรพุทธศาสนาจึงเกิดขึ้นมาตามลำดับ ดังจะเห็นได้ชัดว่าตลอดระยะเวลากว่า 5 ศตวรรษของการเข้ามาประดิษฐานของพุทธศาสนานั้นได้มีหลักฐานที่สามารถยืนยันถึงความรุ่งเรืองทางศาสนสถานและศาสนวัตถุเกิดขึ้น โดยจะพบได้ว่าในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 5 มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่ามีการสร้างเจดีย์ถึง 20 แห่ง มีการแปลคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นอีกอย่างน้อย 15 เล่มรวมทั้งมีจำนวนพระภิกษุอยู่ถึง 500 รูป⁷

2. ยุคแห่งการเติบโตของพุทธศาสนา

สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับยุคแห่งการเติบโตของพุทธศาสนาในเวียดนาม (คริสต์ศตวรรษที่ 8 – 14) นั้นนับว่าเป็นช่วงเวลาที่มึประเด็นอันน่าสนใจอยู่มาก เพราะในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจะพบได้ว่าสถาบันพุทธศาสนาได้เริ่มมีเสถียรภาพมากขึ้น อีกทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันศาสนากับชนชั้นปกครองและประชาชนทั่วไปก็เป็นที่ไปในทิศทางที่ดี ส่งผลให้บทบาทและสถานภาพของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาที่มีต่อรัฐและประเทศชาติมีความชัดเจนมากขึ้นโดยลำดับ ทั้งนี้การศึกษาในประเด็นดังกล่าวนี้ยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงบริบททางประวัติศาสตร์ควบคู่ไปด้วยเช่นกัน โดยหากพิจารณาจากประวัติศาสตร์เวียดนามจะทราบว่าในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ค.ศ. 938) ซึ่งเป็นเวลาที่เวียดนามตกอยู่ภายใต้การปกครองของจีน ได้เกิดมี

⁷Taylor, *The Birth of Vietnam*, p.85.

สงครามขึ้นในประเทศจีน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชาวเวียดนามถือโอกาสนี้ลุกขึ้นต่อสู้และโค่นล้มอำนาจจีนที่มีอยู่เหนือเวียดนามได้สำเร็จหลังจากที่ชาวเวียดนามพยายามปลดตนเองออกจากแอกของจีนมาเป็นระยะเวลา ยาวนานภายใต้การนำของโงควิเยน (Ngo Quyen) ที่แม่น้ำเบ้งดั่ง (Bach Dang) เหตุการณ์ในครั้งนั้นนับเป็น การเปิดหน้าใหม่ของประวัติศาสตร์ของเวียดนาม อีกทั้งยังทำให้เป็นที่ประจักษ์ว่าเป็นช่วงเวลาที่ยุติธรรม ได้รับเอกราชอีกครั้งหนึ่ง และจากเหตุการณ์เดียวกันนี้เองโงควิเยนได้ตั้งชื่อประเทศใหม่ว่า “ไต่เหวียด” (Dai-Viet) โดยตั้งเมืองหลวงอยู่ที่โกโลว (Co Loa) รวมทั้งได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองประชาชนสืบ มา

อย่างไรก็ตามแม้ว่าศึกภายนอกจะสงบลงได้ แต่เวียดนามยังคงต้องเผชิญหน้ากับศึกภายใน คือการ จลาจล การกระด้างกระเดื่องจากการยุยงของขุนศึกเมืองเล็กเมืองน้อยต่าง ๆ อยู่หลายครั้ง สิ่งที่เกิดขึ้นดังกล่าว นับเป็นอุปสรรคสำคัญในการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าเวียดนามในยุคนั้นมีการแบ่ง ประเทศโดยพวกขุนนางศักดินาซึ่งยังครอบครองดินแดนของตนเองอยู่เพื่อปกครองกันเองและมีการรบกันอยู่ เสมอ และหลังจากที่พระเจ้าโงควิเยนได้สิ้นพระชนม์แล้วในปี ค.ศ. 944 ขุนศึกสิบสองคนก็แบ่งประเทศ ปกครองกันเอง ทั้งนี้เมื่อมองย้อนไปในประเด็นของการพัฒนาการของพุทธศาสนาหลังจากการสิ้นพระชนม์ของ กษัตริย์โงควิเยนยังพบว่าการเผยแผ่พระพุทธศาสนามีความเสื่อมลงตามลำดับ หากแต่ในครั้งนั้นยังนับว่าเป็น ความโชคดีอยู่บ้างที่พุทธศาสนิกชนไม่ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของจีนต่อไปเป็นเวลานาน⁹

หลังจากเกิดการแบ่งแยกดินแดนเพื่อปกครองกันเองของบรรดาขุนศึกต่าง ๆ ไม่นาน กล่าวคือในปีค.ศ. 967 ดินห์โบลันห์ (Dinh Bo Linh) ก็มีชัยชนะเหนือขุนศึกคนสำคัญ ๆ ทั้ง 12 คน และสามารถรวมประเทศให้ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้แล้ว พระองค์ก็ได้ตั้งชื่อประเทศของพระองค์ใหม่ว่า “ไต่โกเหวียด” (Dai Co Viet) ในครั้งนั้นพุทธศาสนาก็มีความเจริญรุ่งเรืองกว่าที่แลมาแล้วหลังจากที่ซบเซาลงไปเป็นระยะเวลากว่าสองทศวรรษ โดยจะพบว่าพระสงฆ์เริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือในรัชสมัยของกษัตริย์ ดินห์โบลันห์ (ค.ศ 968-980) พระองค์ได้อาราธนาพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเข้าไปรับตำแหน่งสำคัญในการบริหาร ประเทศชาติ นอกจากนี้พระองค์เองก็ให้ความเคารพเป็นพิเศษแก่ท่านชานลิว (Chan Luu) โดยพระองค์ได้ทรง แต่งตั้งท่านชานลิวให้เป็นผู้นำสงฆ์ในเวียดนาม และหลังจากนั้นท่านก็ยังได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ให้คำปรึกษา ในราชการแผ่นดินที่เช่นกัน¹⁰ นับแต่นั้นมาเรียกได้ว่าพุทธศาสนาก็เดินเข้าสู่ความเจริญขึ้นโดยลำดับ

⁸ Bernard Newman, *Background to Viet-nam* (London: Robert Hale, 1965), p.9.

⁹ จาน์ค ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 162.

¹⁰ Charles S. Prebish, *Buddhism: A Modern Perspective* (Delhi: Sri Satguru, 1995), p.175.

ครั้นเมื่อมาถึงช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 11-14 ซึ่งถือเป็นยุคที่พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุด จนสามารถเรียกได้ว่าเป็น “ยุคทองของพระพุทธศาสนาในเวียดนาม” (Golden Age of Vietnam Buddhism) ในช่วงเวลานี้สถานภาพของพระสงฆ์นับได้ว่ามีความชัดเจนกว่าทุกยุคทุกสมัยในอดีต นอกจากนี้พระสงฆ์เองก็ ยังมีความใกล้ชิดกับชนชั้นปกครองจนถูกจัดว่าเป็นหนึ่งในจำนวนกลุ่มอภิสิทธิ์ชนเช่นเดียวกับพระราชวงศ์และ ขุนนางคนสำคัญแล้ว บรรดาภิกษุเองก็มีความใกล้ชิดกับศาสนาเป็นอย่างมากเช่นกัน กล่าวคือภิกษุไม่ เพียงแต่จะมีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้าจนถึงกับว่ามีภิกษุในราชวงศ์หลายพระองค์ทรงใช้ เวลาไปกับศาสนกิจตลอดจนกลายเป็นผู้นำในกายสำคัญเท่านั้น¹¹ หากแต่คำสอนทางพุทธศาสนายังมีส่วน กำหนดนโยบายในการบริหารราชการอีกเช่นเดียวกัน

จากหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์พบว่าพระสงฆ์เริ่มเข้ามามีพันธกิจทางการเมืองมากขึ้นตั้งแต่ยุค คาบเกี่ยวระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 – 11 เมื่อมาถึงยุคสมัยดังกล่าวซึ่งอยู่ในช่วงของราชวงศ์ลี (Ly) (ค.ศ. 1010 – 1225) ถึงราชวงศ์เต๋ริน (Tran) (1225 – 1400) พระสงฆ์บางท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษาแห่ง รัฐ (State Counselor) และอาจารย์ของประเทศ (National Teacher) หรือแม้แต่การมีส่วนในการบริหาร กิจการต่างประเทศของภิกษุ¹² และในจำนวนพระสงฆ์ทั้งหลายที่เข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองใน ขณะนั้นได้ปรากฏชื่ออยู่หลายท่าน อย่างเช่นท่านเกื่องเหวียด (Khuong Viet) ท่านฟัปถวน (Phap Thuan) ท่านเวียนซุง (Vien Chung) ท่านเวียนทง (Vien Thong) ซึ่งเป็นพระสงฆ์ผู้ซึ่งได้รับสิทธิพิเศษเช่นเดียวกับองค์ รัชทายาท¹³ และที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคือท่านวันแห่न्ह (Van Hanh) ผู้เป็นอาจารย์ของท่านลีคันหวัน (Ly Khanh Van) บิดาบุญธรรมของภิกษุลีท้ายโต่ ปฐมภิกษุแห่งราชวงศ์ลี ยิ่งไปกว่านั้นท่านวันหันญยัง เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการสนับสนุนการขึ้นครองราชสมบัติของภิกษุลีท้ายโต่อีกเช่นกัน ส่งผลให้ในช่วงเวลา ต่อมาท่านได้รับตำแหน่งประธานสงฆ์¹⁴ ดังนั้นบทบาทของท่านวันแห่न्हจึงนับว่าเป็นตัวอย่างสำคัญที่สะท้อน ให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญระหว่างองค์กรสงฆ์กับรัฐได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามแม้ว่าท่านจะเข้าไปมี ส่วนในกิจกรรมทางการเมืองอย่างมากมาก็ตามแต่ก็นับได้ว่าท่านยังคงเป็นพระที่เคร่งในพระธรรมวินัยและใช้ เวลาที่ท่านมีให้กับการสอนธรรมะควบคู่ไปกับการสร้างชาติ

นับได้ว่าในยุคที่ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่จุดสูงสุดซึ่งกินระยะเวลายาวนานถึง 4 ศตวรรษนี้ ได้ปรากฏหลักฐานว่าบรรดาภิกษุทั้งสองราชวงศ์ (ทั้งราชวงศ์ลีและราชวงศ์เต๋ริน) ล้วนให้

¹¹ Neil L. Jamieson, *Understanding Vietnam* (Berkley: University of California Press, 1993), p.9.

¹² Ellen Hammer, *Vietnam: Yesterday and Today* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966), p.66.

¹³ เหยียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชร สุมิตร, หน้า 35.

¹⁴ จ้านงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 164.

ความสำคัญกับพุทธศาสนาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากการที่พระเจ้าลิ тайโตและผู้สืบทอดราชบัลลังก์ต่อจากพระองค์ต่างทรงเป็นศาสนิกชนที่เคร่งครัดและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีเสมอมา กษัตริย์ทุกพระองค์ในราชวงศ์ล้านปกรองประชาชนด้วยทศพิธราชธรรมและด้วยความศรัทธาที่เหนียวแน่นต่อพระพุทธศาสนาเอง ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำรัฐ (the state religion) ในยุคนั้น นอกจากนี้ความศรัทธามั่นคงของกษัตริย์ทั้งหลายทำให้พระองค์ทรงใช้นโยบายในการบริหารแผ่นดินด้วยความสอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ กษัตริย์ทั้งหลายทรงใช้พระเมตตาและขันติธรรมต่อพสกนิกรของพระองค์ ไม่เว้นแม้แต่อาชญากร นักโทษหรือแม้แต่ศัตรูหรือกบฏต่างชาติ นอกจากนี้การที่กษัตริย์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพุทธศาสนามีส่วนส่งผลให้รูปแบบการปกครองประชาชนของกษัตริย์สามารถสร้างปฏิสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับประชาชนของพระองค์เป็นอย่างดี กล่าวคือกษัตริย์จะมีความใกล้ชิดกับประชาชนเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏไว้ว่าบริเวณประตูหน้าพระราชวังจะมีศาลาร้อมด้วยระฆังใบใหญ่ ให้สำหรับประชาชนที่ต้องการถวายคำร้องหรือฎีกาต่อกษัตริย์ได้มาสนั้ระฆังนั้นเพื่อร้องขอถวายฎีกา¹⁵

จากตัวอย่างซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับชนชั้นปกครองดังกล่าวจึงทำให้เห็นได้ว่า ยิ่งกษัตริย์ให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนาเพียงใด พุทธศาสนาก็มีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายการบริหารรัฐกิจของกษัตริย์มากขึ้นเพียงนั้น และจากความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาเอง ส่งผลให้สถาบันสงฆ์กลายชนชั้นศักดินาประเภทหนึ่งในสังคม เนื่องจากวัดในพุทธศาสนามีที่ดินกว้างขวางเป็นของตนเองเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังมีทาสติดที่ดินและทาสธรรมดาไว้เป็นบริวารอีกเป็นจำนวนมาก¹⁶ ยิ่งไปกว่านั้นในยุคสมัยแห่งราชวงศ์ลิ тайโตเองพระสงฆ์ยังคงได้รับสิทธิพิเศษโดยได้รับยกเว้นภาษีอากรและกิจกรรมทางการทหารอีกด้วยเช่นกัน¹⁷

สำหรับความรุ่งเรืองด้านสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนานับว่าเป็นผลพลอยได้ที่เกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับชนชั้นปกครอง ดังจะทราบได้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์หลายพระองค์ได้ทรงโปรดให้มีการสร้างเจดีย์เป็นจำนวนนับพัน ๆ แห่งรอบอาณาจักรของพระองค์ และในจำนวนเจดีย์ที่ทรงสร้างขึ้นทั้งหมดนี้ เจดีย์จ้าวโมตกอก (Chua Mot Cot) หรือที่รู้จักกันในนามของ เจดีย์เสาเดียว (One-Pillar Pagoda) ในเมืองฮานอย เจดีย์ดังกล่าวนับเป็นเจดีย์ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดแห่งหนึ่งของเวียดนาม โดยเชื่อกันว่าลักษณะของเจดีย์มีความคล้ายคลึงกับพุทธลักษณะในขณะที่กำลังประทับ

¹⁵ เหยียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชร สุมิตร, หน้า 33.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

นั้อยู่บนดอแก้ว¹⁸ นอกจากนี้ในยุคสมัยของราชวงศ์ลี้ยังปรากฏถึงความรุ่งเรืองทางการเผยแผ่คำสอนทางพุทธศาสนาอีกด้วย โดยจากหลักฐานพบว่าการรวบรวมพระไตรปิฎกตลอดจนการส่งคณะทูตไปยังอินเดียเพื่อรวบรวมพระไตรปิฎก

ไม่เพียงแต่กษัตริย์จะเป็นผู้นำในการสร้างความเจริญรุ่งเรืองทางศาสนวัตถุเท่านั้นปรากฏให้เห็นว่ามีกษัตริย์บางพระองค์ที่ทรงสละราชบัลลังก์ และออกบวชเป็นภิกษุสั่งสอนศาสนธรรมให้กับประชาชน เช่น กษัตริย์ ลีท้ายโต, ลีแทนห์โตน (Ly Thanh Ton), ลีอันห์ทง (Ly Anh Ton), ลีเกาทง (Ly Cao Ton) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกษัตริย์เต๋รินท้ายทง (Tran Thai Tong) ผู้ทรงเข้าใจในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง โดยพระองค์ได้ทรงนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาไว้สองเล่มคือ “Guide for Dhyana” (วิถีสู่ธรรม) และ “Khoa hu” ซึ่งหนังสือทั้งสองเล่มนี้ยังคงเก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี¹⁹

นอกจากนี้ยังมีกษัตริย์ เต๋รินญานทง (Tran Nhan Ton) ผู้ฝึกฝนในพุทธศาสนาไม่น้อยไปกว่ากษัตริย์พระองค์อื่นๆ อีกทั้งยังทรงเป็นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาผู้ยิ่งใหญ่ด้วยเช่นกัน สำหรับประวัติของพระองค์มีการเล่ากันว่าเมื่อพระองค์มีพระชนมายุได้ 17 พรรษา พระองค์ทรงปฏิเสธที่จะครองราชย์สมบัติ ยิ่งไปกว่านั้นพระองค์ทรงทูลขอพระราชบิดาเพื่อออกบวช หากแต่การทูลขอได้รับการปฏิเสธ อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ยังคงมีพระทัยแน่วแน่ในการออกบวชและได้หนีไปอยู่ที่ภูเขายีเยนตู (Yen Tu) จนถูกจับได้และถูกบังคับให้ต้องครองราชย์สมบัติในที่สุด หากแต่หลังจากที่ขึ้นครองราชย์และทรงได้รับชัยชนะจากพวกมองโกลแล้ว พระองค์ทรงตัดสินใจสละราชสมบัติแล้วออกบวช ครั้นต่อมาพระองค์ได้ก่อตั้งนิกายเวหุวัน (Truck Lam) ขึ้นโดยนิกายดังกล่าวนับเป็นนิกายเซนนิกายแรกของเวียดนามที่ได้ก่อตั้งขึ้นและมีพระราชาเป็นผู้นำนิกาย เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยราชวงศ์ เต๋รินนี้พุทธศาสนามีความรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก กล่าวคือมีคนเข้าวัดเป็นจำนวนมาก โดยทุกหมู่บ้านจะมีวัดประจำหมู่บ้าน และพระบรมวงศานุวงศ์ก็จะทรงผนวชเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากเช่นกัน²⁰

ในช่วงยุคทองของพระพุทธศาสนาในเวียดนามนี้เอง แนวคิดวรรณกรรมและสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาได้พัฒนาไปจนถึงจุดสูงสุดเช่นกัน และหนึ่งในจำนวนผลงานอันเป็นสัญลักษณ์แห่งความก้าวหน้าของพระพุทธศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าวคือการแกะสลักจารึกพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่ได้ทำสำเร็จลงหลังจากมีการดำเนินการมาเป็นระยะเวลาถึง 24 ปี (ค.ศ. 1295 – 1319) โดยได้ดำเนินการขึ้นที่เจดีย์ควินห์เลิม (Quynh Lam) ภายใต้ความอุปถัมภ์ของกษัตริย์เต๋รินอานห์ทง

¹⁸ Murray Hiebert, *Vietnam Notebook* (Hong Kong: Review Publishing Company, 1995), p.209.

¹⁹ จำนงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 166.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

อย่างไรก็ตามแม้ว่าในช่วงรัชสมัยแห่งราชวงศ์ลีและราชวงศ์เต๋รินจะถูกจัดว่าเป็นยุคทองแห่งพุทธศาสนา ก็ตาม แต่ก็ต้องยอมรับว่าลัทธิขงจื๊อซึ่งดูเหมือนเป็นคู่แข่งกับพุทธศาสนาก็มีพัฒนาการในช่วงเวลาดังกล่าวเช่นกัน ทั้งนี้หากพิจารณาจากบริบททางประวัติศาสตร์สังคมของเวียดนามในช่วงนั้นจะพบว่าคำสอนของลัทธิขงจื๊อมีหลักคำสอนที่เอื้อต่อการสนับสนุนเสถียรภาพและรูปแบบการปกครองของกษัตริย์เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะการที่เวียดนามต้องอยู่ภายใต้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ปกครองผ่านระบบเจ้าขุนมูลนายและระบบขุนนางที่มีความซับซ้อน จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องให้มีเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชนให้มีความรับผิดชอบ ต่อสังคมและมีความเชื่อฟังต่อกษัตริย์²¹ จากจุดนี้จึงทำให้เห็นได้ว่าโครงสร้างทางสังคมมีส่วนสำคัญในการรองรับความเจริญของลัทธิขงจื๊อได้เป็นอย่างดี และจากเหตุผลเดียวกันทำให้กษัตริย์ก็ให้ความสำคัญกับลัทธิดังกล่าวอยู่ไม่น้อยไปกว่าพุทธศาสนา ดังที่หลักฐานมีปรากฏว่าพระเจ้าลีแทนห์โตนได้โปรดสร้างหอวรรณคดี (Literature Temple) ขึ้นในปี ค.ศ. 1070²² เพื่อเป็นสถานที่บูชาขงจื๊อและสานุศิษย์ของเขา หลังจากนั้นในปี ค.ศ. 1075 ก็จัดสอบเข้ารับราชการเป็นครั้งแรก คือ นักศึกษาลัทธิขงจื๊อที่สอบผ่านจะได้รับแต่งตั้งเป็นข้าราชการ นับได้ว่าวัฒนธรรมขงจื๊อมีความสำคัญมากเช่นกันในสมัยราชวงศ์เต๋ริน มีการจัดการสอบแข่งขันเข้ารับราชการ โดยวัดความรู้ที่เกี่ยวข้องกับลัทธิขงจื๊อ โดยมีตำแหน่งเทียบเท่าปริญญาเอกมอบให้ผู้ที่สามารถสอบได้ ทำให้เป็นการเพิ่มเกียรติภูมิของการศึกษาลัทธิขงจื๊อ นอกจากนี้มีการจัดตั้งสถาบันในเมืองหลวงเพื่อการศึกษาวรรณคดีขงจื๊อ โดยวิชาที่ใช้สอบแข่งขันประกอบด้วย การแต่งโคลงกลอน คำสั่ง และประกาศของราชสำนัก²³

เมื่อมองกลับไปพิจารณาการของพุทธศาสนาในยุคแห่งความรุ่งเรืองนี้จะพบว่าศาสนาพุทธอยู่ในช่วงที่มีเสถียรภาพที่สุดดังที่อธิบายไว้แล้วถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น พระสงฆ์เองก็กลายเป็นอภิสิทธิ์ชนที่มีอำนาจและมีบทบาทสำคัญในสังคมและราชสำนัก และถึงแม้จะปรากฏว่าราชสำนักต้องให้ความสำคัญต่อคำสอนของลัทธิขงจื๊อก็ตาม แต่ก็หาได้เป็นอุปสรรคต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาแต่อย่างใด และสำหรับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชนชั้นปกครองพบว่าทั้งสองสถาบันมีความใกล้ชิดกันเป็นอย่างมาก อีกทั้งยังอยู่ในฐานะที่เกื้อกูลกันอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์มีส่วนสำคัญในการช่วยบริหารราชกิจ ในขณะเดียวกันกษัตริย์หลายพระองค์ก็ทรงเป็นผู้ทำนุบำรุงพุทธศาสนาด้วยดีเสมอมา

3. ยุคแห่งการเสื่อมลงของพุทธศาสนา

หากพิจารณาจากพัฒนาการของพุทธศาสนาในเวียดนามจะพบว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 นับเป็นช่วงพุทธศาสนาเข้าสู่ยุคแห่งความเสื่อมอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวยังสามารถ

²¹ เหยียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชรี สุมิตร, หน้า 53.

²² Crawford, *Customs and Culture Vietnam*, p.35.

²³ เหยียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชรี สุมิตร, หน้า 53-54.

เชื่อมโยงเข้ากับสภาพบริบททางสังคมการเมืองยุคนั้นได้เป็นอย่างดี ดังจะทราบได้ว่าในยุคที่เวียดนามตกอยู่ใต้อำนาจของจีน (ราชวงศ์หมิง) นั้น ทำให้พัฒนาการของพระพุทธศาสนาต้องสะดุดลงอย่างชัดเจน และในขณะที่พุทธศาสนาได้รับการกดดันจากราชสำนักหมิงอยู่นั้น วัฒนธรรมขงจื๊อก็กลับได้รับการส่งเสริมในเวียดนามเป็นอย่างมากอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ความรุ่งเรืองของวัฒนธรรมขงจื๊อก็ทำให้พุทธศาสนาไม่ได้รับความสนใจจากบรรดาภิกษุสงฆ์ดังเช่นอดีต แต่ทั้งนี้พุทธศาสนาก็มีพัฒนาการของตนเองอยู่บ้าง ดังที่มีการปรากฏให้เห็นว่ามีการก่อตั้งนิกายใหม่เกิดขึ้น²⁴ อย่างไรก็ตามแม้ว่าพุทธศาสนาจะต้องก้าวเข้าสู่ยุคเสื่อมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15 ก็ตาม แต่พุทธศาสนาก็ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งในราวศตวรรษต่อมา ด้วยเหตุนี้การศึกษาความเป็นไปของพุทธศาสนาในช่วงเวลาที่เรียกว่าเป็นยุคแห่งการเสื่อมถอยนั้น จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นมิติแห่งความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองกับสถาบันศาสนา โดยจะเห็นได้ว่าภิกษุสงฆ์มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเสถียรภาพของคณะสงฆ์ได้เป็นอย่างดี อนึ่งการศึกษาในประเด็นดังกล่าวยังเป็นการเน้นย้ำให้เห็นว่าเสถียรภาพของสถาบันพุทธศาสนาไม่สามารถเติบโตได้โดยลำพังหากแต่ต้องอาศัยการเกื้อกูลจากชนชั้นปกครองอยู่เสมอ

ทั้งนี้ยุคแห่งการเสื่อมถอยของพุทธศาสนาได้เริ่มปรากฏให้เห็นในช่วงปลายรัชสมัยของราชวงศ์เต๋เร็น เมื่อนักปราชญ์ของลัทธิขงจื๊อได้รับการผูกขาดในราชสำนัก อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่เคยมีต่อราชสำนักจึงลดลงไปตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากการรุกรานของพวกหมิง ใน ค.ศ. 1414 เวียดนามได้กลายเป็นเมืองบริวารของจีนอีกครั้งหนึ่ง²⁵ และในการกลับมาขึ้นอำนาจเหนือเวียดนามในครั้งนั้นราชสำนักหมิงได้พยายามทำลายอัตลักษณ์ของความเป็นเวียดนาม เช่นการยิ่ตวรรณกรรมของชาติพร้อมกับส่งไปยังจีน ในขณะเดียวกันก็ยึดเยียดความเป็นจีนให้กับประชาชนอย่างเต็มที่ กล่าวคือมีการบังคับให้ผู้หญิงเวียดนามแต่งชุดแบบชาวจีน ส่วนผู้ชายก็ถูกบังคับให้ไว้ผมยาวอย่างชาวจีน ยิ่งไปกว่านั้นผู้ปกครองชาวหมิงยังทำการกดขี่ลัทธิความเชื่อในท้องถิ่นทั้งหลาย²⁶ และแน่นอนว่าพุทธศาสนาก็เป็นหนึ่งในจำนวนของลัทธิความเชื่อที่ถูกกดขี่ส่งผลให้ชาวพุทธในเวียดนามต้องตกอยู่ในฐานะที่ลำบาก มีการหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ชี้ว่าการทำลายคัมภีร์ทางพุทธศาสนา รวมทั้งศาสนสถานเป็นจำนวนมาก ที่ร้ายไปกว่านั้นพระภิกษุที่มีสติปัญญาเฉียบแหลมจำนวนมากถูกเนรเทศไปยังจีน และหากพิจารณาถึงสาเหตุที่ราชสำนักหมิงพยายามทำลายเสถียรภาพของพุทธศาสนา อาจจะพบได้ว่าราชสำนักหมิงมีความเกรงกลัวอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีต่อประชาชนในดินแดนแห่งนี้ ดังจะเห็นได้ว่าในอดีตนั้นวัดและพระสงฆ์มีความใกล้ชิดกับประชาชนเป็นอย่างมาก และพระสงฆ์มีส่วนสอนให้

²⁴ Nguyen Khac Kham, *An Introduction to Vietnamese Culture* (Tokyo: Tokyo Press, 1967), p.29-30.

²⁵ Joseph Buttinger, *Vietnam: A Political History* (New York: Praeger, 1968), p.44.

²⁶ *Ibid.*, p.44-45.

ประชาชนเกิดสำนึกในความเป็นชาติ (อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านรัฐบาลจีน) ส่งผลให้วัดในชนบทได้กลายเป็นจุดศูนย์กลางในการลุกฮือขึ้นต่อต้านรัฐบาลจีนอยู่บ่อยครั้ง ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจีนจึงต้องจัดวางระบบควบคุมวัดและพุทธศาสนาอย่างเข้มงวด²⁷

หลังจากสิบปีแห่งการต่อสู้กับราชวงศ์หมิงผ่านพ้นไป ในที่สุดเวียดนามก็ได้รับชัยชนะโดยเลโลย (Le Loi) ซึ่งต่อมากลายเป็นผู้ก่อตั้งราชวงศ์เล (Le Dynasty) และสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ และเมื่อพิจารณาจากสภาพโดยทั่วไปของพุทธศาสนาในช่วงระยะเวลานี้จะพบได้ว่าพุทธศาสนายังอยู่ในสถานะที่ไม่สู้ดีนัก ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยแวดล้อมหลายอย่างเข้ามาเป็นกลไกผลักดันให้พุทธศาสนาเข้าสู่ความเสื่อม โดยปัจจัยแรกที่สามารถมองเห็นได้คือ กษัตริย์ในราชวงศ์นี้มีท่าทีต่อพุทธศาสนาที่แตกต่างไปจากราชวงศ์อื่นอย่างชัดเจน กล่าวคือกษัตริย์หลายพระองค์ในราชวงศ์เลไม่ได้ให้ความสำคัญกับพุทธศาสนาเท่าที่ควร ซึ่งอาจเกิดจากการกษัตริย์ทั้งหลายต่างทรงเห็นว่าสถาบันพระพุทธศาสนาไม่ได้มีส่วนเสริมสร้างเสถียรภาพหรือเอื้อประโยชน์แก่สถาบันกษัตริย์ได้เท่ากับลัทธิขงจื๊อ นอกจากนี้จากการที่พระสงฆ์ในพุทธศาสนาเริ่มกลายเป็นผู้ที่ไม่มีความรู้ในหลักธรรมคำสอนของศาสนาอย่างแท้จริง จนทำให้มีการปรากฏรูปแบบที่บิดเบือนจากพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมและโดยมีการแทนที่ด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์มากขึ้น ตลอดจนปัจจัยที่สำคัญยิ่งอีกประการคือการโจมตีจากนักปราชญ์ฝ่ายขงจื๊อซึ่งกำลังมีบทบาทสำคัญในราชสำนักอยู่ในขณะนั้น²⁸ ทั้งหมดนี้จึงล้วนแต่เป็นสิ่งที่ผลักดันสถาบันพุทธศาสนาให้ก้าวเข้าสู่ห้วงแห่งความเสื่อมทั้งสิ้น

หากพิจารณาจากประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันกษัตริย์ในช่วงนี้จะพบว่าอยู่ในสถานะที่ไม่สู้ดีนัก กล่าวคือนอกจากกษัตริย์จะไม่ให้การสนับสนุนพระสงฆ์ในพุทธศาสนาแล้ว กษัตริย์บางพระองค์ยังคงใช้พระราชอำนาจเข้ามาแทรกแซงสถาบันสงฆ์ในพุทธศาสนาอีกเช่นกัน ตัวอย่างหนึ่งที่เห็นได้ชัดคือท่าทีของกษัตริย์ที่มีต่อการจำกัดการเติบโตของจำนวนสมาชิกในองค์กรสงฆ์ เช่นกษัตริย์ลีท้ายโด่ ที่ทรงรับสั่งให้พระสงฆ์ในพุทธศาสนาต้องผ่านการสอบวัดความรู้ตามเกณฑ์ของราชสำนักและหากพระสงฆ์รูปใดไม่ผ่านก็ต้องลาสิกขาไป ในขณะเดียวกันความรุ่งเรืองของลัทธิขงจื๊อในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่ามีส่วนทำให้สถาบันพุทธศาสนาตกต่ำลงไปอีกเช่นกัน ทั้งนี้เพราะคำสอนของลัทธิขงจื๊อนับได้ว่ามีอิทธิพลและคุณูปการต่อการค้ำจุนสถาบันกษัตริย์เป็นอย่างมาก (ซึ่งดูเหมือนพุทธศาสนาจะยังไม่มีส่วนเด่นชัดในประเด็นนี้) เนื่องจากคำสอนของลัทธิขงจื๊อให้ความสำคัญกับกษัตริย์ในฐานะเป็นบุตรแห่งสวรรค์ (Son of Heaven) ผู้ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากสวรรค์ให้มาปกครองโลก และจากการให้ความสำคัญของกษัตริย์เช่นนี้ทำให้

²⁷ พระเทพเวที, *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า 176.

²⁸ Crawford, *Vietnam*, p.74.

ประชาชนต้องเคารพยำเกรงต่อกษัตริย์ของตน²⁹ ด้วยเหตุนี้คำสอนของลัทธิขงจื๊อจึงถูกมองว่าเป็นทางที่ดีที่สุดใน การนำมาซึ่งอำนาจและเกียรติยศต่อราชสำนักและในขณะเดียวกันก็ทำให้ลัทธิขงจื๊ออยู่ในสถานภาพที่เหนือกว่าพุทธศาสนาไปโดยปริยายดังที่เหงียนคักเวียนได้ให้คำอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวไว้ดังนี้

การยอมรับลัทธิขงจื๊อเป็นลัทธิประจำชาติของเวียดนามในคริสต์ศตวรรษที่ 15 นั้นมีเหตุผล 2 ประการคือ ประการแรก ลัทธิขงจื๊อเป็นอุดมการณ์ที่เป็นหลักของพระราชวงศ์และชนชั้นสูง และอีกประการหนึ่งเนื่องจากประเทศมีรัฐบาลในระบบเจ้าขุนมูลนายที่รุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์เต๋เร็น ความมีเหตุผลของลัทธิขงจื๊อเป็น ก้าวที่นำออกจากพุทธศาสนาในศตวรรษที่ผ่านมา³⁰

จะเห็นได้ว่านอกจากหลักการคำสอนของขงจื๊อที่สอดคล้องกับการส่งเสริมอำนาจของกษัตริย์จะมีส่วนทำให้เสถียรภาพของพุทธศาสนามีน้อยลงแล้ว การมีอำนาจของนักปราชญ์ฝ่ายขงจื๊อในราชสำนักยังมีส่วนปิดกั้น ความเจริญของพุทธศาสนาอีกเช่นกัน ทั้งนี้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าบรรดานักปราชญ์ฝ่ายขงจื๊อ (ซึ่งมีบทบาทสำคัญในราชสำนัก) ได้ร่างกฎหมายขึ้นเพื่อจำกัดการสร้างเจดีย์และวัดในพุทธศาสนา หรือแม้แต่มีการจัดการสอบเพื่อวัดความสามารถของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเพื่อให้มั่นใจว่าพระสงฆ์เป็นผู้มีคุณสมบัติเพียงพอที่จะครองเพศบรรพชิตเช่นกัน³¹ แม้ว่านโยบายหลังจะดูเหมือนจะมีผลดีต่อศาสนาพุทธในการคัดเลือคนุคลากรที่มีคุณภาพให้องค์กรสงฆ์ แต่ความเป็นจริงการกระทำดังกล่าวเป็นการลดจำนวนของพระสงฆ์ในพุทธศาสนา ส่งผลให้การเจริญเติบโตของพุทธศาสนาเป็นเกิดขึ้นอย่างไม่สะดวกนักเพราะขาดกำลังสำคัญในการพัฒนาองค์กรศาสนา อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่ยังนับว่าเป็นโชคดีของพุทธศาสนาคือการที่พุทธศาสนาได้หยั่งรากลึกลงไปในพื้นที่ต่าง ๆ สิ่งนี้จึงหมายถึงประชาชนยังมีความศรัทธาเชื่อมั่นไม่เว้นแม้แต่ในช่วงเวลาที่พวกเขาเผชิญกับความทุกข์ยากทั้งจากสงครามการแย่งชิงอำนาจและภัยจากธรรมชาติต่าง ๆ ชาวพุทธทั้งหลายก็ยังคงมีการสร้างวัด เจดีย์ และจัดพิมพ์จารึกของพุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ โดยแม้ว่าจะมีการต่อต้านอย่างรุนแรงจากบรรดานักปราชญ์ผู้ยึดถือคำสอนของขงจื๊อและโองการของกษัตริย์

ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 ภายใต้เหตุการณ์การขัดแย้งระหว่างขุนนางตระกูลตริन्हกับขุนนางตระกูลเหงียน (Trinh Nguyen Conflict) ที่ปรากฏอยู่เป็นเวลานานเกือบ 3 ศตวรรษ พัฒนาการของพุทธศาสนานับว่าเริ่มดีขึ้นกว่าศตวรรษที่ผ่านมา เนื่องจากทั้งขุนนางตระกูลตริन्हและขุนนางตระกูลเหงียนที่ผลัดกันมีอำนาจต่างก็พยายามฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเพื่อหวังจะเอาชนะใจประชาชน ดังนั้นท่าทีของชนชั้นปกครองที่มีต่อพุทธศาสนาเพื่อหวังการสนับสนุนจากประชาชนดังกล่าวจึงนับเป็นผลดีต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาใน

²⁹ Ch'en, *Buddhism in China: A Historical Survey* (New Jersey: Princeton University Press, 1964), p.21.

³⁰ เหงียนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชร สุมิตร, หน้า 77.

³¹ Hammer, *Vietnam: Yesterday and Today*, p.44.

ขณะนั้นเป็นอย่างยิ่ง ดังที่พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต) ได้อธิบายถึงผลกระทบด้านบวกที่สถาบันพุทธศาสนาได้รับดังต่อไปนี้

ในระยะ ๒๗๐ ปีแห่งการแตกแยกเป็น ๒ อาณาจักรนั้น พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นเหมือนเครื่องมือสำหรับแสวงหากำลังสนับสนุนของทั้งสองฝ่าย ด้วยเหตุที่ประชาชนมีความผูกพันกับพระศาสนาอย่างลึกซึ้งทั้งอาณาจักรเหนือ (พวกดรินห์) และอาณาจักรใต้ (ราชวงศ์เหงียน) จึงต่างแข่งขันกันแสดงศรัทธาทะนุบำรุงพระศาสนา มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามเป็นการใหญ่³²

ดังที่ได้อธิบายไว้ในเบื้องต้นแล้วว่าแม้พุทธศาสนาจะเข้าสู่ความเสื่อมลงก็ตามแต่พัฒนาการของพุทธศาสนายังคงปรากฏให้เห็นอยู่เรื่อยๆ ดังที่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้นำเสนอให้เห็นว่าในยุคสมัยดังกล่าวมีการก่อตั้งนิกายทางพุทธศาสนาอยู่เช่นกัน และนิกายที่ได้ก่อตั้งขึ้นคือนิกายเหลียนตัน (Lien-ton) หรือนิกายดอกบัว ก่อตั้งในปี ค.ศ. 1676 โดยเจ้าชายแห่งราชวงศ์ดรินห์ เจ้าชายพระองค์นี้เป็นศิษย์ของท่านจอกุง (Cho-Kung) พระภิกษุชาวจีนที่ได้เดินทางจาริกมายังเวียดนามทางตอนเหนือ ในยุคสมัยเดียวกันนี้เจ้าชายแห่งตระกูลเหงียนผู้ปกครองราชสำนักทางใต้ก็ได้ช่วยพัฒนาพุทธศาสนาอีกครั้งหนึ่ง ส่งผลให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานขึ้นในพระราชอาณาจักรขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น เจดีย์เถียนมุ (Thien Mu) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองเว้โดยเจ้าชายเหงียนเหียง (Nguyen Hoang) นอกจากนี้ยังพบว่าผู้สืบทอดราชสมบัติต่อจากเจ้าชายเหงียนเหียงยังได้สร้างเจดีย์ขึ้นอีกมากมายเพื่อให้เป็นสถานที่ถวายนมัสการพระภิกษุชาวจีนที่อพยพมาจากเมืองจีนจากการรุกรานของพวกแมนจู³³ ดังนั้นเจดีย์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในยุคนี้เช่นเจดีย์เทียนทอ (Thien Tho) และเจดีย์อันทอง (An Ton) จึงถือเป็นสัญลักษณ์แห่งการฟื้นฟูของพุทธศาสนาเช่นกัน

สำหรับประเด็นของชนชั้นปกครองกับการให้ความสำคัญต่อหลักธรรมของพุทธศาสนาพบว่าในยุคที่เวียดนามปกครองโดยขุนนางตระกูลเหงียนนี้ ผู้ปกครองแห่งตระกูลเหงียนบางคนมีความสนใจในพระพุทธศาสนาอยู่บ้าง ดังที่มีการปรากฏว่ากษัตริย์เหงียนฝุกงู (Nguyen Phuc Chu) ได้เชิญได้เชิญท่านดาซาน (Da Shan) พระภิกษุชาวจีนเพื่อมาอธิบายหลักการทางพระพุทธศาสนาเป็นเวลากว่าหนึ่งปี (เดือนสิงหาคมปี ค.ศ. 1694-เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1695)³⁴ อนึ่งยังมีการปรากฏนามของพระสงฆ์ผู้มีชื่อเสียงอย่างท่านชานเหงียน (Chan Nguyen) ผู้เปรียบดังแสงประทีปของคณะสงฆ์และได้รับการยอมรับให้เป็น “ประธานสงฆ์” จากกษัตริย์เล่ดือทง (Le Du Tong) โดยท่านและลูกศิษย์คนสำคัญของท่านอย่างท่านญเหียน (Nhu Hien)

³² พระเทพเวที, *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า 186.

³³ Kham, *An Introduction to Vietnamese Culture*, p.30-31.

³⁴ Li Tana and Anthony Reid, *Southern Vietnam under the Nguyen: Documents on the Economic History of Cochinchina (Dang Trong), 1602-1777* (Singapore: Asian Economic Center, Institute of Southeast Asian Study, 1993), p.55.

และท่านญุง (Nhu Trung) ได้พยายามฟื้นฟูนิยายเวสุวันตลอดถึงได้พิมพ์งานวรรณกรรมขึ้นมาใหม่อีกมากมาย นอกจากนี้ยังมีสมณจารย์แห่งนิยายเขนอย่างท่านเฮืองไห่ (Huong Hai) ผู้ที่สอนพุทธศาสนธรรมอยู่ที่วัดเหิงยทเดื่อง (Nguyet Duong) ให้กับสานุศิษย์หลายพันคนโดยศิษย์ของท่านหลายคนได้รับชื่อเสียงและได้รับการแต่งตั้งให้เป็นประธานสงฆ์ในเวลาต่อมา

จากการอธิบายถึงภาพรวมของการเข้าสู่ยุคเสื่อมของพุทธศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ตลอดจนการฟื้นฟูในเวลาต่อมาจึงนับเป็นการสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเวียดนามได้เป็นอย่างดี อีกทั้งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวมีส่วนช่วยอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นระหว่างพุทธศาสนากับชาวเวียดนาม ที่แม้ว่าครั้งหนึ่งพัฒนาการของพุทธศาสนาจะเข้าสู่สถานการณ์ขึ้นวิกฤตก็ตาม แต่การที่ศาสนาพุทธได้หยั่งรากลึกลงในหัวใจของประชาชนเป็นอย่างดีแล้วนั้น ทำให้พุทธศาสนาสามารถผ่านพ้นจากช่วงเวลาอันเลวร้ายนั้นได้ตลอดจนสามารถฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งได้ในเวลาต่อมา

4. ยุคแห่งการฟื้นฟูพุทธศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 20

พัฒนาการของพุทธศาสนาในยุคฟื้นฟูสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 20 นับเป็นประเด็นที่อยู่ในการรับรู้ของคนทั่วไปได้มากกว่าพัฒนาการของพุทธศาสนาในยุคอื่นๆ ทั้งนี้เพราะช่วงเวลาดังกล่าวมีความใกล้ชิดกับปัจจุบันจนสามารถเรียกได้ว่าเป็น “ยุคแห่งพุทธศาสนาร่วมสมัย” กอปรกับมีหลักฐานข้อมูลแสดงให้เห็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่างๆ ให้ได้รับรู้โดยง่าย นอกจากนี้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับองค์การพุทธศาสนาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี้ยังคงมีลักษณะเด่นชัดที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งเนื่องจากการเกิดขึ้นและเคลื่อนไหวขององค์กรพุทธศาสนาอยู่บ่อยครั้ง ในขณะเดียวกันการเกิดขึ้นขององค์กรพุทธศาสนาต่างๆ ได้ขยายพื้นที่ให้กับฆราวาสเข้ามามีบทบาทในการขับเคลื่อนองค์กรร่วมกับพระสงฆ์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น รวมทั้งการเคลื่อนไหวขององค์กรทางพุทธศาสนายังสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ไปยังนานาประเทศได้อีกเช่นกัน

หากพิจารณาจากบริบททางสังคมการเมืองของเวียดนามในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 จะเห็นได้ว่าช่วงเวลาดังกล่าวเวียดนามยังคงเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ดังนั้นนอกจากการที่ต้องตกเป็นเหยื่อในการแสวงหาผลประโยชน์อย่างเอาตัวเขาเปรียบจากเจ้าอาณานิคมอย่างเต็มที่แล้ว การเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสยังส่งผลกระทบต่อสถาบันพุทธศาสนาอีกเช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงเริ่มต้นของการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสซึ่งตรงกับยุคที่ราชวงศ์เหงียนกำลังคุมอำนาจอยู่นั้น สถานภาพของพุทธศาสนาก็ตกอยู่ในสภาพที่ย่ำแย่ ทั้งนี้เพราะได้รับการต่อต้านอย่างรุนแรงจากบรรดาขุนนางในราชสำนักที่ยึดมั่นในหลักการของขงจื้อ ตลอดจนกษัตริย์เองก็มีทีท่าที่ไม่ให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้การเข้ามา

แทรกแซงสถาบันพุทธศาสนาของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสจึงเหมือนเป็นการสร้างความกดดันต่อชาวพุทธในเวียดนามให้มีมากยิ่งขึ้นอีกทางหนึ่ง

สืบเนื่องจากการที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้เข้ามาบริหารกิจการต่าง ๆ ในเวียดนาม และในฐานะเป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามส่งเสริมคริสต์ศาสนิกายโรมันคาทอลิกของตนให้เป็นที่แพร่หลายในเวียดนาม พร้อมกันนั้นก็พยายามลดทอนความเจริญเติบโตของพุทธศาสนาด้วยวิธีการต่างๆ หนึ่งในระยะที่เวียดนามตกอยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศสอยู่นั้น ฝรั่งเศสได้กำหนดนโยบายที่มีความเอนเอียงทางศาสนาอย่างชัดเจน โดยนโยบายเอนเอียงทางศาสนาที่เห็นได้ชัดคือนโยบายการรับเข้าเป็นข้าราชการระดับสูง กล่าวคือ ผู้ที่จะมีสิทธิเลือกตั้งเป็นผู้แทนของมณฑลไปประจำที่ปารีส หรือเป็นข้าราชการสัญญาบัตรจะต้องมีสัญชาติเป็นฝรั่งเศส และผู้ที่โอนสัญชาติเป็นฝรั่งเศสได้นั้นนับถือคริสต์ศาสนิกายคาทอลิก ด้วยเหตุนี้ชาวพุทธจึงไม่มีโอกาสเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในช่วงที่รัฐบาลอาณานิคมมีอำนาจได้เลย ส่งผลให้พุทธศาสนาถูกปล่อยปละละเลยเป็นอย่างมาก³⁵ รัฐบาลฝรั่งเศสยังได้สร้างข้อจำกัดให้กับชาวพุทธหลายประการ เช่น การจำกัดจำนวนของพระสงฆ์และการปลูกสร้างศาสนสถานทางพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้การก่อสร้างศาสนสถานต่างๆ อย่างเช่น สถูปและเจดีย์จะไม่สามารถดำเนินการได้หากไม่ได้รับการยินยอมจากรัฐบาลอาณานิคม³⁶ นอกจากนี้ประชาชนยังถูกห้ามมิให้เป็นผู้ฝึกฝนในกิจกรรมทางศาสนามากจนเกินไป เช่น การห้ามนั่งกัมมัฏฐานเจริญสมาธิภาวนา เป็นต้น สิ่งที่เกิดขึ้นทั้งหมดนี้จึงนับเป็นปัจจัยสำคัญที่สร้างความกดดันให้ชาวพุทธเกิดความเคียดแค้นต่อรัฐบาลอาณานิคมทั้งสิ้น

อย่างไรก็ดีสถานการณ์อันเลวร้ายที่เกิดจากรัฐบาลอาณานิคมจะดูเหมือนเป็นมูลเหตุของการเสื่อมลงของพุทธศาสนาอีกวาระหนึ่งก็ตาม แต่หากมองจากอีกมุมหนึ่งจะพบว่าสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นได้กลายเป็นปัจจัยในการกระตุ้นความสำนึกของชาวพุทธให้มีความเห็นใจซึ่งกันและกันและเกิดความต้องการที่จะฟื้นฟูพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี อีกทั้งจากการที่เวียดนามได้รับอิทธิพลในการฟื้นฟูพุทธศาสนาจากประเทศจีนในปี ค.ศ. 1920 ทำให้ชาวเวียดนามเกิดความรู้สึกตื่นตัวต้องการที่จะฟื้นฟูพุทธศาสนาในเวียดนามบ้าง ส่งผลให้เกิดองค์กรเพื่อการฟื้นฟูพุทธศาสนาต่างๆ ขึ้นอย่างมากมายทั้งในเวียดนามเหนือ เวียดนามกลาง และเวียดนามใต้ โดยทั้งหมดจัดตั้งขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มชาวพุทธและกลุ่มปัญญาชน หนึ่งองค์กรฟื้นฟูทางพุทธศาสนาที่มีบทบาทเด่นชัดในขณะนั้นได้แก่ พุทธสมาคมแห่งตังเกี๋ย (Tonkin Buddhist Association) สมาคมค้นคว้าทางพุทธศาสนาแห่งโคชินไชนา (Cochinchina Buddhist Research Association) พุทธสมาคมแห่งอันนัม

³⁵ พระเทพเวที, *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า 190-191.

³⁶ Crawford, *Customs and Culture of Vietnam*, p. 74-75.

(Annam Buddhist Association) และพุทธสมาคมเพื่อความหลุดพ้นแห่งชาติ (Vietnam National Salvation Buddhist Association)³⁷ วัตถุประสงค์ของสมาคมต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นไปเพื่อการฟื้นฟูสถาบันพุทธศาสนาในเวียดนามให้มีสภาพที่ดีขึ้น และบางสมาคมมีการเน้นหนักไปในด้านกิจกรรมทางการเมืองโดยเฉพาะการต่อต้านรัฐบาลฝรั่งเศส นอกจากนี้สมาคมเหล่านี้ยังได้แผ่ขยายสาขาไปยังเมืองใหญ่ต่าง ๆ อีกมากมาย อย่างไรก็ตามการดำเนินการของสมาคมทั้งหลายนี้ได้ถูกกีดกันจากรัฐบาลอาณานิคมเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งการดำเนินการต้องสะดุดลงในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง³⁸

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลงและเวียดนามได้รับเอกราชแล้ว สมาคมต่าง ๆ ก็รวมกันเป็นเอกภาพพุทธสมาคมเวียดนาม (Vietnam Unified Buddhist Association) ขึ้น ซึ่งสมาคมนี้มีอิทธิพลอยู่มากในแถบเวียดนามเหนือ และสมาคมยังคงยึดมั่นในหลักการเดิม คือการฟื้นฟูพุทธศาสนา ช่วยเหลือประชาชนรับใช้ปิตุภูมิและรักษาความสงบเรียบร้อย³⁹ ในปี ค.ศ.1948 ได้มีการก่อตั้งสมาคมชาวพุทธร่วมใจของเวียดนาม (United Vietnam Buddhist Association) ขึ้นเพื่อดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ดังกล่าวต่อไปในย่านอย ส่งผลให้วารสารเกี่ยวกับพุทธศาสนาปรากฏขึ้นมาเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังมีการแปลตำราทางพุทธศาสนาเป็นภาษาเวียดนามพิมพ์ขึ้นเผยแพร่เช่นกัน นอกจากนี้ยังมีการก่อตั้งสถาบันพุทธศาสนา (Buddhist Institute) ขึ้นที่เจดีย์จิกลาม (Truc Lam) และหลังจากนั้นก็ได้มีการก่อตั้งพุทธสมาคมแห่งอันนาม (The Buddhist Association of An Nam) ขึ้นที่เจดีย์ตูกวาง (Tu Quang) และสร้างโรงเรียนทางพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาบุคลากรในองค์กรศาสนา (ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส) ให้มีคุณภาพมากขึ้น ในปี ค.ศ. 1951 สมาพันธ์ชาวพุทธแห่งชาติ (National Buddhist Conference) ได้ถือกำเนิดขึ้นในเมืองเว้โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรวบรวมสมาคมชาวพุทธทั้งหมดให้เป็นปึกแผ่นและจัดระเบียบการเข้าร่วมกิจกรรมของคณะสงฆ์ อนึ่งสมาพันธ์ดังกล่าวยังได้ผลักดันให้ชาวพุทธในเวียดนามมีส่วนร่วมในการเป็นสมาชิกสมาชิกร่วมโลก (World Fellowship of Buddhists) (WFB) ซึ่งก่อตั้งที่เมืองโคลัมโบ (Colombo) ประเทศศรีลังกาในปี ค.ศ. 1950 ด้วยเช่นกัน

นับได้ว่าพัฒนาการของพุทธศาสนาในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี้ องค์กรต่าง ๆ ทางพุทธศาสนามีความเหนียวแน่นมากขึ้น ตลอดทั้งมีความชัดเจนทั้งในรูปแบบและหลักการมากกว่าในอดีต ยิ่งไปกว่านั้นพุทธศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าวไม่ใช่เพียงเป็นองค์กรที่มีพระสงฆ์เป็นกำลังสำคัญในการขับเคลื่อนองค์กรเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังเป็นองค์กรที่เปิดโอกาสให้ฆราวาสเข้ามามีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนองค์กรอีกด้วยเช่นกัน ดังนั้นบทบาทของพุทธศาสนาในยุคสมัยดังกล่าวจึงเริ่มกลายเป็นศาสนาแห่งชาติอย่าง

³⁷ จานงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 168.

³⁸ Crawford, *Customs and Culture of Vietnam*, p. 74-75.

³⁹ จานงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 168-169.

แท้จริง อย่างไรก็ตามแม้จะดูเหมือนว่าการรวมตัวกันขององค์กรชาวพุทธกลุ่มต่าง ๆ จะทำให้ภาพลักษณ์ของพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีเสถียรภาพทางการเมืองก็ตาม แต่ช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ได้ปรากฏให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวภายใต้ประเด็นทางการเมืองอีกครั้ง ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนี้นับเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้การรวมพลังของชาวพุทธได้เป็นที่รับรู้ของคนทั่วโลก กล่าวคือใน ค.ศ. 1954 หลังจากที่เคยโดนแบ่งออกเป็น 2 ภูมิภาค (เวียดนามเหนือกับเวียดนามใต้) ตามข้อตกลงเจนีวา (Geniva Agreement) ชาวพุทธในเวียดนามใต้ได้รับความทุกข์ทรมานจากการแบ่งแยกทางศาสนาที่รุนแรงอันเกิดขึ้นภายใต้การปกครองของประธานาธิบดีโงดินห์เดียม (Ngo Dinh Diem) ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ ชาวพุทธเริ่มไม่พอใจการจัดวางตำแหน่งการบริหารงานที่ไม่เหมาะสมของโงดินห์เดียม กล่าวคือ ชาวพุทธเห็นว่าประชาชนที่นับถือคริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกมีเพียง 10 เปอร์เซ็นต์ของประชากรในประเทศ แต่ในจำนวนน้อยของชาวคริสต์เหล่านั้นกลับได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลอย่างเต็มที่ในการจัดสรรตำแหน่งผู้บริหารระดับสูงให้กับผู้ที่มีโอกาสรับราชการเกือบทั้งหมดทั้งตำแหน่งพลเรือนและทางทหาร⁴⁰ และนอกจากนี้โงดินห์เดียมยังใช้นโยบายกดขี่และปราบปรามชาวพุทธในรูปแบบต่างๆ การกระทำดังกล่าวจึงนับเป็นการบ่งเพาะความโกรธแค้นอย่างรุนแรงในหมู่ชาวพุทธให้มีต่อโงดินห์เดียมและครอบครัวของเขาซึ่งนับถือคริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกทั้งสิ้น

ทั้งนี้หากพิจารณาถึงปัจจัยหลาย ๆ ประการจะพบว่าสาเหตุหลักที่ทำให้โงดินห์เดียมมีที่ทำในทางลบจนถึงขั้นต้องการกำจัดองค์กรชาวพุทธกลุ่มต่างๆ เพราะ ประการแรก ตระกูลโง (ตระกูลของประธานาธิบดี) นับถือนิกายคาทอลิกและต้องการส่งเสริมให้คริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกเป็นศาสนาสำคัญของเวียดนามใต้ และประการที่สอง ทั้งโงดินห์เดียมและโงดินห์นุ่ยน้องชายพิจารณาว่าการเติบโตขององค์กรพุทธศาสนาจะกลายเป็นศัตรูทางการเมืองที่มีพลังทำลายอำนาจของรัฐบาลได้ ยิ่งไปกว่านั้นโงดินห์เดียมมักจะกล่าวหาว่าองค์กรพุทธศาสนาในเวียดนามใต้ตกอยู่ภายใต้การแทรกทร้งและบงการจากพรรคคอมมิวนิสต์ในเวียดนามเหนือ ส่งผลให้เกิดการจับกุมชาวพุทธโดยเฉพาะพระสงฆ์ซึ่งถือเป็นแกนนำอยู่บ่อยครั้ง ท่ามกลางการใช้นโยบายปราบปรามและกดขี่ผู้ที่มีที่ทำต่อต้านตนเองของโงดินห์เดียมนี้เองทำให้พระสงฆ์หลายรูปที่ทำการเคลื่อนไหวดำเนินนโยบายรัฐบาลถูกจับกุมคุมขังมากขึ้น จนให้การเผชิญหน้าและความตึงเครียดระหว่างรัฐบาลกับองค์กรพุทธพุทธศาสนาทวีความรุนแรงมากขึ้นโดยลำดับและนำไปสู่วิกฤตการณ์ทางการเมืองอันเลวร้ายในที่สุด⁴¹

⁴⁰ Buttinger, *Vietnam: A Political History*, p.465.

⁴¹ สุต จอนเจตสิน, *ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณาจักรจนถึงปัจจุบัน* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 237-239.

และวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่รุนแรงที่สุดคือเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในวันที่ 8 พฤษภาคม ค.ศ. 1963 โดยวันนั้นเป็นวันวิสาขบูชา ชาวพุทธในเมืองเว้ต้องการที่จะชักธงธรรมจักรเพื่อฉลองการครบรอบวันประสูติของพระพุทธเจ้าแต่กลับถูกสั่งห้ามโดยรัฐบาล ซึ่งก่อนหน้านี้เพียงสองวันท่านอาร์คบิชอป โง่ดินห์เถิก (Ngo Dinh Thuc) พี่ชายของประธานาธิบดีโง่ดินห์เดียมได้จัดพิธีเฉลิมฉลองของคริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกอย่างเอิกเกริกและมีการประดับธงศาสนจักรคาทอลิกแห่งกรุงวาทีกัน โดยรัฐบาลยังถือว่าวันนั้นเป็นวันสำคัญประจำชาติอีกด้วย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดการประท้วงเกิดขึ้นโดยกลุ่มของชาวพุทธ เหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้กองทหารได้ทำการระดมยิงใส่ผู้ประท้วงจนเป็นเหตุให้มีผู้เสียชีวิต 9 คน และบาดเจ็บอีกจำนวนมาก หากแต่รัฐบาลออกมาอ้างว่าสาเหตุของการบาดเจ็บและเสียชีวิตเกิดจากการโยนระเบิดของเวียดกง แต่ทั้งนี้คำแก้ตัวของรัฐบาลก็ไม่ได้ช่วยประคับประคองสถานการณ์ให้ดีขึ้น ในทางกลับกันสถานการณ์กลับเลวร้ายยิ่งขึ้นไปอีก⁴²

และผลกระทบจากเหตุการณ์ดังกล่าวซึ่งกลายเป็นที่โด่งดังไปทั่วโลก คือ ในวันที่ 11 เดือนมิถุนายน ค.ศ.1963 เมื่อท่านทิกควางดึก (Thich Quang Duc) ได้กระทำอัตวินิบาตกรรมโดยการเผาตนเองกลางถนนใจกลางเมืองไซ่ง่อน (Saigon) เพื่อประท้วงนโยบายการกดขี่ชาวพุทธของรัฐบาล⁴³ และหลังจากนั้นไปจนถึงเดือนพฤศจิกายน 1963 มีพระ 6 รูปและชีวก 1 คนได้ทยอยกันกระทำอัตวินิบาตกรรมเพื่อประท้วงรัฐบาลของโง่ดินห์เดียมอีกเช่นกัน⁴⁴ อย่างไรก็ตามท่ามกลางความโศกสลดจากเหตุการณ์ดังกล่าวของชาวพุทธ มาตามโง่ดินห์นุ (Ngo Dinh Nhu) น้องสะใภ้ของประธานาธิบดีโง่ดินห์เดียมซึ่งมีบทบาทสำคัญในการบริหารรัฐบาลกลับออกมาวิจารณ์ในเชิงดูหมิ่นการกระทำของชาวพุทธกลุ่มดังกล่าวว่าเป็น “การย่ำแย่”⁴⁵ ส่งผลให้เกิดการต่อต้านจากชาวพุทธจนกลายเป็นสร้างแรงกดดันแก่โง่ดินห์เดียมที่จะต้องตั้งคณะกรรมการขึ้นเพื่อเจรจากับตัวแทนองค์กรทางพุทธศาสนาในวันที่ 16 มิถุนายน 1963 โดยได้ข้อสรุปว่ารัฐบาลจะเลิกใช้นโยบายกดขี่ชาวพุทธ แต่ทั้งนี้การตกลงดังกล่าวก็ไม่ได้ช่วยยุติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มชาวพุทธกับรัฐบาลได้แต่อย่างใด ในทางกลับกับการประท้วงของชาวพุทธยังคงเกิดขึ้นอยู่อย่างต่อเนื่องเพราะชาวพุทธเห็นว่าข้อตกลงของรัฐบาลไม่มีการปฏิบัติอย่างจริงจังอย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาพรวมของการเคลื่อนไหวทั้งหมดจะเป็นการร่วมมือของทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสก็ตาม แต่ก็นับได้ว่าพระสงฆ์หลายรูปยังคงอยู่ในฐานะผู้นำการประท้วงเพื่อต่อต้านนโยบายกดขี่ของรัฐบาลเป็นส่วนใหญ่ โดยหนึ่งในจำนวนพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงและเป็นผู้นำมวลชนได้เป็นอย่างดีได้แก่ ท่านทิกทริกวาง (Thich Tri Quang) โดยท่านมักใช้วิธีการนำมวลชนแบบพรรคคอมมิวนิสต์มา

⁴² Higgins, *Vietnam*, p.59.

⁴³ Jamieson, *Understanding Vietnam*, p.241.

⁴⁴ Buttinger, *Vietnam: A Political History*, p.466.

⁴⁵ Henry Kamn, *Dragon Ascending* (New York: Arcade Publishing, 1996), p.109.

เป็นยุทธวิธีสำคัญ⁴⁶ อีกทั้งท่านถูกมองว่าเป็นหนึ่งในจำนวนผู้มีอิทธิพลมากของประเทศที่สามารถทำให้รัฐบาลต้องให้ความสำคัญกับสิ่งที่ท่านพูดหรือกระทำเสมอ⁴⁷

หลังจากการกระทำอัปวินาตกรรมของชาวพุทธที่พลีชีพเพื่อพุทธศาสนาเสร็จสิ้นลงการประท้วงนโยบายกตัญญูของประชาชนได้เกิดขึ้นทั่วประเทศ และเหตุการณ์ได้ทวีความรุนแรงขึ้นอีกครั้งเมื่อ รัฐบาลส่งทหารและตำรวจเข้ายึดวัดหลายแห่งในคืนวันที่ 21 สิงหาคม ซึ่งการปฏิบัติการในครั้งนั้นเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็น “คืนบุกวัด”⁴⁸ กองกำลังของรัฐบาลได้ทำการบุกวัดต่างๆ เพื่อสลายการชุมนุมของชาวพุทธอย่างโหดร้ายนั้นได้สร้างความเสียหายให้วัดต่างๆ เป็นอย่างมาก มีการจับกุมพระสงฆ์และแม่ชีทั้งหมดที่รัฐบาลสงสัยว่ามีส่วนในการชุมนุมต่อต้านรัฐบาล นอกจากนี้การโจมตีชุมนุมชาวพุทธในลักษณะดังกล่าวของรัฐบาลยังแพร่ขยายไปยังเมืองต่างๆ เช่น กว่างนัม (Quang Nam) ฟานเถียท (Phan Thiet) และ กว่างจี (Quang Tri) ทำให้มีพระสงฆ์ถูกจับกุมหลายรูป ตลอดจนมีหลายรูปที่ต้องมรณภาพลงในขณะที่มีการจับกุม กล่าวกันว่าเฉพาะที่วัดชาลอยในไซ่ง่อน การปฏิบัติการดำเนินไปโดยใช้เวลาถึงสองชั่วโมง⁴⁹ เมื่อปฏิบัติการอันเลวร้ายของรัฐบาลยุติลง ได้เกิดการต่อต้านอย่างหนักจากชาวพุทธมากยิ่งขึ้น โดยการต่อต้านไม่ได้เกิดเฉพาะเพียงแต่ในเวียดนามเท่านั้น หากแต่ได้ส่งผลให้เกิดปฏิกิริยาในต่างประเทศเช่นกันเพื่อช่วยกันให้ประณามนโยบายของโงดินห์เดียมทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามสถานการณ์ที่เลวร้ายจากการกระทำของรัฐบาลตระกูลโงได้สิ้นสุดลงเมื่อนายพลเดื่องวันห์มินสามารถปฏิวัติโค่นล้มรัฐบาลของเดียมได้ในวันที่ 1 พฤศจิกายน

วิกฤตการณ์ของชาวพุทธที่เลวร้ายจากการกตัญญูของชาวพุทธของรัฐบาลของเดียมเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่าองค์กรพระพุทธศาสนายังคงมีบทบาททางการเมืองไม่เสื่อมถอย และต่อมายังคงมีการปรากฏว่าองค์กรพุทธศาสนาภายใต้การนำของพระสงฆ์ได้ทำการประท้วงรัฐบาลของเหงียนคานห์จันกระทั่งต้องออกจากตำแหน่งประธานาธิบดี หลังจากนั้นองค์กรพุทธศาสนายังคงทำการเคลื่อนไหวทางการเมืองหลายครั้งซึ่งแต่ละครั้งมักจะมีส่วนในการกำหนดทิศทางทางการเมืองของเวียดนามเป็นอย่างดี⁵⁰ สิ่งที่เกิดขึ้นทำให้เห็นว่าฆราวาส (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนักศึกษาและปัญญาชน) มีส่วนร่วมและบทบาทในการขับเคลื่อนอยู่ในองค์กรชาวพุทธมากขึ้น

⁴⁶ สูด จอนเจดลิน, *ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณานิคมถึงปัจจุบัน*, หน้า 240-241.

⁴⁷ มัลคอล์ม ดับลิว เบราร์น, *โฉมหน้าสงครามเวียดนาม*, แปลโดย ชัยวัฒน์ ยืนเปี่ยม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงศีกษา, 2510), หน้า 356.

⁴⁸ เหงียนเกากี้, *สันชาติ*, แปลโดย พงษ์ พินิจ (กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, 2520), หน้า 63.

⁴⁹ Buttinger, *Vietnam: A Political History*, p.467.

⁵⁰ จ้านงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, หน้า 223-224.

สำหรับประเด็นของพัฒนาการในองค์กรทางพุทธศาสนาในช่วงระยะเวลาหลังจากเกิดวิกฤตการณ์ดังกล่าวจะพบว่าได้เกิดมีองค์กรฟื้นฟูพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยทั้งหมดล้วนมีส่วนสร้างความก้าวหน้าให้กับพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และองค์กรที่เกิดขึ้นและมีชื่อเสียงและบทบาทในการพัฒนาพุทธศาสนาอย่างเด่นชัดได้แก่ สหพุทธจักรเวียดนาม (The Unified Buddhist Church of Vietnam) ซึ่งมีหน้าที่สำคัญคือการควบคุมดูแลความเรียบร้อยภายในคณะสงฆ์และอำนวยความสะดวกประสานงานกิจกรรมต่าง ๆ ของสหพุทธจักรในเวียดนาม⁵¹ นอกจากนี้ยังมีสถาบันทางการศึกษาพระพุทธศาสนาชั้นสูง (Institute of Higher Buddhist Studies) ในเมืองฮานอยซึ่งสร้างขึ้นในปี ค.ศ. 1981 และในปี ค.ศ. 1984 ได้สร้างอีกแห่งที่โฮจิมินห์ซิตี้ วัดอุปสงค์ของสถาบันดังกล่าวเกิดขึ้นเพื่อฝึกพระสงฆ์และแม่ชีรุ่นใหม่ให้มีคุณภาพเพื่อว่าพวกเขาจะได้รับใช้องค์กรสงฆ์ชาวพุทธในเวียดนามได้อย่างมีประสิทธิภาพในกิจกรรมต่าง ๆ ยิ่งไปกว่านั้นยังมีสถาบันวิจัยพุทธศาสนาแห่งเวียดนาม (Vietnam Buddhist Institute) ซึ่งเป็นองค์กรที่ให้ความสำคัญกับกิจกรรมการต่าง ๆ ขององค์กรสงฆ์ในเวียดนาม และได้รับผิดชอบเกี่ยวกับการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยมีการเน้นย้ำความริเริ่มสร้างสรรค์ในการเผยแผ่พระธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับความก้าวหน้าทางสังคมและวิทยาการ ยิ่งไปกว่านั้นองค์กรดังกล่าวได้พยายามอย่างที่สุด ในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชาวพุทธโลกและส่งเสริมการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาของเวียดนามกับประเทศอื่นๆ ที่นับถือศาสนาพุทธ นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานอื่นๆ เช่น หน่วยงานความชำนาญพิเศษทางพุทธศาสนา (Department of Buddhist Specialties) หน่วยงานการศึกษาภายในวัด (Department of Monastic Education) และหน่วยงานการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎก (Department of Translating and Publishing the Tipitaka) ฯลฯ

หากมองดูภาพรวมของพุทธศาสนาในเวียดนามในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 จะเห็นได้ว่าปรากฏการณ์ในสังคมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนามีส่วนในการทำให้พุทธศาสนาในยุคนี้มีความแตกต่างจากยุคสมัยอื่น ๆ เป็นอย่างมาก ในเบื้องต้นพบว่าการที่ องค์กรพุทธศาสนาได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในกิจกรรมทางการเมืองได้มีส่วนสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงไปยังนานาชาติ และมีส่วนกำหนดทิศทางเกี่ยวกับการใช้นโยบายของรัฐบาลต่อประชาชน ยิ่งไปกว่านั้นในยุคพุทธศาสนาร่วมสมัยนี้ได้ปรากฏว่าองค์กรศาสนาได้แบ่งพื้นที่ให้แก่ฆราวาสชาวพุทธให้มีบทบาทเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนองค์กรมากขึ้น อย่างไรก็ตามพระสงฆ์ยังคงเป็นแกนนำในการเคลื่อนไหวขององค์กรชาวพุทธอยู่ดั้งเดิม และด้วยเหตุนี้ทำให้พระสงฆ์บางรูปกลายเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองที่ทางรัฐบาลต้องให้ความสำคัญ

⁵¹ พระเทพเวที, *พระพุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า 214-215.

เมื่อพิจารณาจากพัฒนาการของพุทธศาสนาในเวียดนามตั้งแต่ยุคแรกของการก่อตั้งมาจนถึงยุคแห่งการฟื้นฟูในคริสต์ศตวรรษที่ 20 จะพบว่า ตลอดระยะเวลาที่ยาวนานที่พุทธศาสนาได้เข้ามาประดิษฐานบนดินแดนแห่งนี้ พุทธศาสนาไม่เพียงแต่จะทำหน้าที่เป็นที่พึ่งทางจิตใจและทำหน้าที่เป็นองค์กรที่ชี้นำทางจิตวิญญาณของประชาชนเท่านั้น หากแต่ยังมีบทบาทสำคัญในการเมืองมาเกือบทุกยุคสมัยอีกด้วย อนึ่งความชัดเจนในบทบาทของศาสนาที่มีต่อรัฐจะมีความเข้มข้นต่างกันไปตามบริบททางสังคมที่แตกต่างกันในแต่ละยุค อย่างไรก็ตามจากความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในแต่ละยุคล้วนเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่าเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของพุทธศาสนาในเวียดนามคือความสัมพันธ์ที่ศาสนามีต่อรัฐและสังคมโดยแท้จริง ©

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จำนงค์ ทองประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2534.
- เทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระ, พระพุทธศาสนาในเอเชีย, พิมพ์ครั้งที่สี่, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531.
- เบราร์, มัลคอล์ม ดับลิว, *โฉมหน้าสงครามเวียดนาม*, แปลโดย ชัยวัฒน์ ยืนเปี่ยม, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงศึกษา, 2510.
- เหิงยีนเกากี้, *สันชาติ*, แปลโดย พงษ์ พินิจ, กรุงเทพฯ: อีระการพิมพ์, 2520.
- เหิงยีนคักเวียน, *เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร*, แปลโดย เพชร สุมิตร กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.
- สุด จอนเจดสิน, *ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณาจักรจนถึงปัจจุบัน*, พิมพ์ครั้งที่สอง, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

ภาษาอังกฤษ

- Buttinger, Joseph. *Vietnam: A Political History*. (New York: Praeger, 1968).
- Ch'en, Kenneth K. S. *Buddhism in China: A Historical Survey*. New Jersey: Princeton University Press, 1964.
- Hammer, Ellen. *Vietnam: Yesterday and Today*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966.
- Jamieson, Neil L. *Understanding Vietnam*. Berkley: University of California Press, 1993.
- Kamn, Henry. *Dragon Ascending*. New York: Arcade Publishing, 1996.
- Kenneth, K. S. Ch'en. *Buddhism: The Light of Asia*. Woodbury: Barron's Educational Series, 1968.

- Kham, Nguyen Khac. *An Introduction to Vietnamese Culture*. Tokyo: Tokyo Press, 1967.
- Murray, Hiebert. *Vietnam Notebook*. Hong Kong: Review Publishing Company, 1995.
- Newman, Bernard. *Background to Viet-nam*. London: Robert Hale, 1965.
- Prebish, Charles S. *Buddhism: A Modern Perspective*. Delhi: Sri Satguru, 1995.
- Tana, Li and Reid, Anthony. *Southern Vietnam under the Nguyen: Documents on the Economic History of Cochinchina (Dang Trong), 1602-1777*. Singapore: Asian Economic Center, Institute of Southeast Asian Study, 1993.
- Taylor, Keith Weller Taylor, *The Birth of Vietnam*. Berkeley: University of California Press, 1983.

การต่อสู้ของภิกษุณีสงฆ์เถรวาท : จากศรีลังกาสู่ไทย

กุลวีร์ ประภาพรพิพัฒน์

ภิกษุณีสงฆ์เป็นประเด็นที่อยู่ในความสนใจของชาวพุทธในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทซึ่งมีลักษณะอนุรักษนิยมสูงทั้งในประเทศศรีลังกาและประเทศไทย ในขณะที่ประเทศศรีลังกามีการฟื้นฟูภิกษุณีสงฆ์อย่างจริงจังในช่วงสามสี่ทศวรรษที่ผ่านมาจนกระทั่งปัจจุบันมีภิกษุณีประมาณสามถึงสี่ร้อยรูป แต่สำหรับใน

ประเทศไทย แม้ว่าภิกษุณีได้กลายเป็นประเด็นร้อนในช่วงสี่ห้าปีที่ผ่านมา ไทยยังคงมีสามเถรีและภิกษุณีรวมประมาณ 10 รูปเท่านั้น และแม้ว่าอุณหภูมิของความขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับภิกษุณีในสังคมไทยได้คลายลงไปบ้าง แต่ก็ยังเป็นประเด็นที่ค้างคาใจชาวพุทธไทยอีกเป็นจำนวนมาก ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นนักสตรีนิยม

ชาวพุทธ ผู้เขียนจึงสนใจประเด็นด้านวาทกรรมของการต่อสู้ของภิกษุณีสงฆ์เถรวาท บทความนี้จะเริ่มจากการศึกษาประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ในประเทศศรีลังกาและประเทศไทย จากนั้น จะเป็นการตรวจสอบวาทกรรมที่เป็นประเด็นขัดแย้งของการเกิดภิกษุณีสงฆ์ในประเทศไทยโดยสำรวจถึงปัญหาหรืออุปสรรคเชิงโครงสร้างทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อแสวงหาทางออกที่เป็นไปได้ของภิกษุณีสงฆ์ภายใต้บริบทของพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทยต่อไป

ภิกษุณีสงฆ์ในประเทศศรีลังกา

ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในประเทศศรีลังกาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 3 หลังจากที่พระเจ้าอโศกมหาราชจากประเทศอินเดียได้ทรงส่งสมณทูตหนึ่งในเก้าสายไปยังประเทศศรีลังกา (หรือเกาะลังกาในสมัยนั้น) นำโดยพระมหินท์

เถระซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศก พระมหินท์เถระได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพระเจ้าเทวานัมปิยะติสสะ กษัตริย์ลังกาในขณะนั้นรวมไปถึงพระนางอนุฬา พระชายาในพระอนุชาของพระเจ้าเทวานัมปิยะติสสะซึ่งมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาถึงกับประสงค์จะออกบวชเป็นภิกษุณี พระมหินท์เห็นว่า การบวชภิกษุณีต้องอาศัยคณะสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือ ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ จึงให้นิมนต์พระนางสังฆมิตตาเถรี พระธิดาของพระเจ้าอโศกฯ และเป็นพระชนินุชญาของพระมหินท์ เสด็จมายังเกาะลังกาเพื่อประทานการบวชภิกษุณีให้แก่พระนางอนุฬาและสตรีชาวศรีลังกาเป็นจำนวนมาก¹ นับตั้งแต่นั้นมา พุทธศาสนาก็ได้หยั่งรากลงสู่ประเทศศรีลังกาโดยมีภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์เจริญเติบโตควบคู่กันมาโดยตลอด

ผู้เขียนเองได้มีโอกาสไปประเทศศรีลังกาเมื่อต้นเดือนกรกฎาคม 2548 และได้มีโอกาสชมภาพของพระนางสังฆมิตตาเถรีเมื่อเสด็จมายังเกาะลังกาพร้อมกึ่งพระศรีมหาโพธิ์จากอินเดีย ภาพนี้เป็นหนึ่งในจิตรกรรมฝาผนังของวัดกัลลณียา ชานกรุงโคลอมโบ ประเทศศรีลังกา ผู้เขียนยังพบแสตมป์ภาพพระนางสังฆมิตตาฯ และแสตมป์ภาพภิกษุณีชื่อ “ดาติกาเถรี” (1996) อีกด้วย นอกจากนี้ ตลอดระยะเวลา 10 วันในศรีลังกา ผู้เขียนมีโอกาสได้สนทนากับชาวพุทธศรีลังกาจำนวนหนึ่งและพบว่า แทบทุกคนจะรู้จักพระนางสังฆมิตตาและทราบว่าประเทศของตนเคยมีภิกษุณีมาก่อน สิ่งเหล่านี้จะสะท้อนว่า เรื่องราวของภิกษุณีมิใช่สิ่งใหม่ในในความทรงจำและความรู้สึกของชาวพุทธศรีลังกา

พุทธศาสนาในศรีลังกาถึงคราวตกต่ำเมื่อกษัตริย์โจฬะชาวฮินดูจากอินเดียได้ได้รุกรานและปกครองประเทศศรีลังกาโดยได้กวาดล้างทั้งภิกษุและภิกษุณีจนเกือบหมดสิ้นไปจากเกาะนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 1570 เมื่อพระเจ้าวิชัยพาหุ (พ.ศ. 2282-2290) กษัตริย์ชาวพุทธได้ทรงกอบกู้เอกราชคืนมาได้ มีดำริที่จะให้มีการฟื้นฟูพุทธศาสนาซึ่งหมายถึงการรื้อฟื้นพุทธบริษัทให้ครบองค์สี่อีกครั้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อสำรวจทั่วประเทศแล้วพบว่า เหลือสามเณรอยู่เพียงรูปเดียวชื่อสรณังกร ไม่สามารถทำการบวชพระภิกษุได้ พระเจ้าวิชัยพาหุจึงส่งคณะทูตไปสืบสายการบวชจากประเทศสยามเนื่องจากทรงทราบว่า พุทธศาสนาในประเทศสยามเป็นสายเถรวาทและยังเจริญมั่นคงดีอยู่ แต่เนื่องจากขณะนั้นประเทศที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทไม่มีภิกษุณีสงฆ์เลยไม่ว่าจะเป็นสยามหรือพม่า ทำให้ไม่มีการรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในสมัยนั้น²

อย่างไรก็ตาม ในยุคต้นของพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา ภิกษุณีชาวสิงหลได้มีโอกาสเดินทางไปยังประเทศจีนและได้จัดการบวชให้สตรีชาวจีนเป็นจำนวนมากหลังจากที่เรือ “นันทิ” จากเมืองอนูราธปุระของศรี

¹ เป็นพุทธบัญญัติที่เกิดขึ้นในสมัยหลัง แต่เมื่อแรกที่ยังไม่มีภิกษุณีสงฆ์ พระพุทธเจ้าเคยมีพุทธานุญาตให้ภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียวสามารถบวชสตรีเป็นภิกษุณีได้

² โปรดดูรายละเอียดใน H.R. Perera, *Buddhism in Sri Lanka* (Kandy: Buddhist Publication Society, 1988), p. 7-16.

³ อัมมมัททาสามเณรี. *การสืบสายภิกษุณีสงฆ์ในศรีลังกา* (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2544), หน้า 7-8.

ลังกาใช้เวลา 7 วันเดินทางไปถึงประเทศจีนในปี พ.ศ. 972⁴ ซึ่งพระภิกษุเถระศรีลังการูปหนึ่งชื่อ บัณฑิต นราวละ อัมมรัตน์เถระก็ได้ศึกษาค้นพบข้อมูลนี้ด้วย ดังนั้น เราสามารถกล่าวได้ว่า ภิกษุณีสงฆ์ที่รุ่งเรืองอยู่ในพุทธศาสนาพหุยานในปัจจุบัน แท้จริงแล้วก็ได้รับการบวชโดยภิกษุณีในพุทธศาสนาเถรวาทจากประเทศศรีลังกา นั่นเอง ภิกษุณีสงฆ์จึงไม่เคยขาดสูญไปจากประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนา เพียงแต่เปลี่ยนสายที่สังกัดจากเถรวาทไปเป็นพหุยานเท่านั้นซึ่งปัจจุบันมีจำนวนหลายหมื่นรูปโดยส่วนใหญ่อยู่ในประเทศไต้หวัน

อย่างไรก็ตาม ภิกษุณีสงฆ์ได้หมดไปจากประเทศศรีลังกาหลายร้อยปีนับตั้งแต่ที่ถูกกวาดล้างไป ทำให้สตรีศรีลังกาที่ต้องการใช้ชีวิตนักบวชต้องแสวงหาทางออกอื่นทดแทน ปี พ.ศ. 2446 น.ส. แคทเธอริน เดอ อัลวิส สตรีชาวศรีลังกาได้เดินทางไปประเทศพม่าและบวชเป็นแม่ชีหรือที่เรียกว่า “ทศศีลมาตา” เมื่อกลับมาประเทศศรีลังกาก็ได้รับความอุปถัมภ์จากภรรยาข้าหลวงชาวอังกฤษชื่อ คุณหญิงเบลค (Lady Blake) โดยการสร้างอารามในเมืองแคนดี้ให้พำนักอาศัย และเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดคณะทศศีลมาตาซึ่งต่อมามีสตรีศรีลังกาที่ต้องการใช้ชีวิตทางศาสนาเข้ามาบวชในรูปแบบนี้หลายหมื่นรูป อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐบาลศรีลังกาจะให้การสนับสนุนทศศีลมาตาในระดับหนึ่ง แต่ก็มิได้รับรองสถานภาพการเป็นนักบวชอย่างเป็นทางการ ทำให้ทศศีลมาตาไม่ได้รับการยอมรับและการสนับสนุนจากสังคมศรีลังกาเท่าที่ควร

สถานภาพที่เป็นปัญหาของทศศีลมาตา ทำให้นักบวชสตรีศรีลังกาเริ่มแสวงหารูปแบบการบวชอื่นๆ ที่เป็นไปได้ซึ่งก็พบว่า รูปแบบดั้งเดิมของนักบวชหญิงซึ่งพระพุทธเจ้าเคยประทานอนุญาตไว้ก็คือ ภิกษุณี หลังจากทศศีลมาตาก็มีการถกเถียงถึงประเด็นการรื้อฟื้นภิกษุณีมาอย่างต่อเนื่องถึง 30-40 ปี ก็เริ่มมีสตรีศรีลังกาบวชภิกษุณีมากขึ้นๆ โดยผู้ที่บวชส่วนใหญ่เป็นทศศีลมาตาหรือแม่ชีศรีลังกา บางคนเป็นทศศีลมาตามาหลายสิบปีก่อนที่จะมาอุปสมบทเป็นภิกษุณี การเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ในศรีลังกาในยุคปัจจุบันมีพัฒนาการดังนี้⁵

- 1) การอุปสมบทครั้งที่ 1 พ.ศ. 2531 ทศศีลมาตา 11 รูปรับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีในพิธีอุปสมบทนานาชาติที่วัดซีไชล ลอสแอนเจลิส ประเทศสหรัฐอเมริกา
- 2) การอุปสมบทครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม 2539 ทศศีลมาตาอีก 10 รูปรับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีโดยคณะภิกษุและภิกษุณีสงฆ์เกาหลี ณ เมืองसारนาถ ประเทศอินเดีย

⁴ Edward Conze, *Buddhist Texts Through the Ages* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2002), p. 292-293.

⁵ D. Amarasinghe Weeraratne, (1998, April 4). *Buddhism and Women: Revival of the Bhikkhuni Order in Sri Lanka*, In Buddha Dharma Education Association & BuddhaNet [Online]. Available: <http://www.buddhanet.net/e-learning/history/nunorder.htm>. (first printed in “The Island” Newspaper Colombo, Sri Lanka)

⁶ ดูรายละเอียดใน อัมมมณฑาสาเมธี, *การสืบสายภิกษุณีสงฆ์ในศรีลังกา*, หน้า 9-16.

3) การอุปสมบทครั้งที่ 3 เมื่อวันที่ 15-23 กุมภาพันธ์ 2541 ทศศีลมาตาอีก 20 รูปรับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีที่พุทธคยา ประเทศอินเดียโดยคณะภิกษุณีจากวัดโพทธาราม ประเทศไต้หวัน

4) การอุปสมบทครั้งที่ 4 จัดขึ้นเมื่อปลายปี พ.ศ. 2541 โดยภิกษุสงฆ์ของประเทศศรีลังกาเอง ได้จัดการบวชภิกษุณีขึ้นในประเทศครั้งละ 30 รูป ปีละ 2 ครั้ง นำโดยท่านสุเมธคละมหาเถโร ณ วัดถ้ำทอง เมืองคัมบลละ ประเทศศรีลังกา

5) การอุปสมบทครั้งที่ 5 จัดขึ้นระหว่างเดือนมีนาคม-พฤษภาคม 2543 มีทศศีลมาตาเข้ารับการอุปสมบท 30 รูป ณ วัดโพทธาราม เมืองเกาซิง ประเทศไต้หวัน

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงนี้และมีส่วนสนับสนุนการรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์ในประเทศศรีลังกา คือ การประชุมสตรีชาวพุทธนานาชาติที่ประเทศศรีลังกาเมื่อปี พ.ศ. 2536 การประชุมนี้ได้จุดประกายให้กับสตรีศรีลังกาโดยเฉพาะทศศีลมาตาเกิดแรงบันดาลใจในการบวชเป็นภิกษุณี โดยในครั้งนั้นมีผู้ศรัทธาถวายที่ดินสร้างอารามสำหรับภิกษุณีด้วย จากพัฒนาการที่ต่อเนื่องมาระดับหนึ่งทำให้ปัจจุบันประเทศศรีลังกามีภิกษุณีหลายร้อยรูป และเนื่องจากการยอมรับจากคณะสงฆ์และสังคมที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จึงคาดการณ์ได้ว่าภิกษุณีสงฆ์ในประเทศศรีลังกาจะเจริญเติบโตขึ้นอย่างมั่นคงในอนาคตอันใกล้

ภิกษุณีสงฆ์ในประเทศไทย

สำหรับประเทศไทยพบว่า ไทยมีการติดต่อรับเอาพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกาในสมัยสุโขทัยประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ไทยและศรีลังกาก็มีการติดต่อในด้านพระศาสนาอย่างต่อเนื่อง⁷ คณะสงฆ์ไทยยุคแรกที่ได้รับการอุปสมบทจากประเทศศรีลังกา เรียกว่า “ลังกาวงศ์” ครั้นเมื่อพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกาถูกกวาดล้างเมื่อปี พ.ศ. 1570 กษัตริย์ศรีลังกาต้องการฟื้นฟูพุทธศาสนาขึ้นใหม่ จึงได้ส่งกุลบุตรชาวศรีลังการับการอุปสมบทจากคณะภิกษุสงฆ์ไทย เรียกว่าพระภิกษุศรีลังกาในสังกัดนี้ว่า “สยามนิทาย” จะเห็นได้ว่า ทั้งไทยและศรีลังกาต่างก็มีความสัมพันธ์ในด้านพระศาสนาอันมีมิตร เมื่อคณะสงฆ์ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งขาดสูญไป ฝ่ายที่คณะสงฆ์ยังมั่นคงอยู่ก็ให้หิบบิณฑบาตบวชด้วยดีเสมอมา⁸

⁷ Kanai Lal Hazra, *History of Theravada Buddhism in South-East Asia* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2002), p. 134-135.

⁸ ดูรายละเอียดใน Chapter 6: “Ceylon’s Religious and Cultural Relations with Siam”, *Ibid.*

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา นั้น ไม่ปรากฏว่าประเทศไทยเคยมีภิกษุณีสงฆ์มาก่อน ทำให้โครงสร้างพุทธบริษัทในประเทศไทยมีเพียง 3 บริษัทเท่านั้น คือ ภิกษุ อุบาสก และอุบาสิกา^๙ สตรีไทยที่ต้องการใช้ชีวิตทางศาสนาจึงเป็นได้แค่แม่ชีเท่านั้น แม้ว่าแม่ชีจะมีมานานในสังคมไทยตามที่ปรากฏในบันทึกของมิชชันนารีในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ไม่เคยได้รับการรับรองสถานภาพทางกฎหมายว่าเป็นนักบวช หน่วยงานของรัฐเองก็มีความลังเลในเรื่องนี้ กระทรวงมหาดไทยเห็นว่า แม่ชีเป็นนักบวชจึงไม่มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้ง ในขณะที่กรมการศาสนาหรือปัจจุบันเป็นสำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ไม่ยอมรับว่าแม่ชีเป็นนักบวช แม่ชีจึงมิได้สิทธิประโยชน์และความช่วยเหลือที่นักบวชพึงได้รับ เห็นได้ชัดเจนว่า การกระทำของรัฐไทยทำให้แม่ชีกลายเป็นคนชายขอบของสังคมและขาดการเหลียวแล

การใช้สถานภาพทางกฎหมายส่งผลให้สถานภาพทางสังคมของแม่ชีคลุมเครืออย่างยิ่ง วัดบางแห่งปฏิบัติต่อแม่ชีแยกว่าอุบาสิกาเสียด้วยซ้ำเพราะแม่ชีถูกมองว่าเป็นเพียงแรงงานของวัดในขณะที่อุบาสิกาเป็นผู้สนับสนุนปัจจัยความเป็นอยู่ของพระภิกษุ ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ส่งผลให้แม่ชีเป็นพลเมืองที่อยู่ตรงชายขอบและมีความเป็นอยู่ที่ลำบากขัดสนเพราะมิได้รับการสนับสนุนจากทั้งภาครัฐและภาคประชาชนเท่าที่ควร สมัยหนึ่งภาพลักษณ์ของแม่ชีเคยตกต่ำถึงขนาดถูกมองว่า “แม่ชีชื้อทาน” เนื่องจากแม่ชีส่วนใหญ่มาจากครอบครัวที่ยากจน ขาดโอกาสทางการศึกษา แม้ว่าในยุคปัจจุบันจะมีแม่ชีหลายรูปที่มีการศึกษา มาจากครอบครัวที่มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น แม่ชีคุณหญิงกนิษฐา วิเชียรเจริญผู้ล่วงลับ แม่ชีสุภาพรรณ ณ บางช้าง และแม่ชี ดร.ไพเราะ ทิพย์ทัศน์ (ซึ่งสองท่านหลังเคยเป็นอาจารย์ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) หรือแม้แต่แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด ผู้ก่อตั้งเสถียรธรรมสถานที่กำลังได้รับความนิยม ท่านเหล่านี้ก็เป็นบุคคลพิเศษและมีสัดส่วนที่น้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนแม่ชีประมาณเกือบหมื่นรูปทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม คงปฏิเสธไม่ได้ว่าแม่ชีที่มีความรู้และสถานภาพทางสังคมที่ดีเช่นนี้ได้ยกระดับภาพลักษณ์ของแม่ชีที่เคยตกต่ำให้ดีขึ้นไม่มากนัก

เช่นเดียวกับประเทศศรีลังกา สถานภาพที่ลังเลของแม่ชีย่อมมีส่วนผลักดันให้เกิดภิกษุณีไม่โดยตรงก็โดยอ้อม อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ริเริ่มการฟื้นฟูภิกษุณีเป็นคนแรกในประเทศไทยมิได้มีความตระหนักในเรื่องสถานภาพที่คลุมเครือของแม่ชีมากไปกว่าความคิดที่ว่าพุทธบริษัทควรครบองค์สี่ ความคิดนี้ทำให้นายนรินทรภาสิต นักการเมืองหัวก้าวหน้าได้พยายามรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์ โดยการให้ลูกสาวของตน 2 คนคือ สาระและจงดี้พร้อมกับสตรีไทยอื่นๆ อีก 6 คน บวชเป็นภิกษุณีและสามเณรี เมื่อปี พ.ศ. 2470 ด้วยเหตุที่นายนรินทรเป็น

^๙ มีพระภิกษุไทยบางรูปสั่งสอนประชาชนว่า พุทธบริษัท 4 หมายถึง ภิกษุ สามเณร อุบาสก และอุบาสิกา ซึ่งเป็นการบิดเบือนคำสอนของพระพุทธองค์

บุคคลที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลในสมัยนั้นอย่างเปิดเผย การกระทำต่างๆ ของนายนิรันทร์จึงเป็นที่จับตาของทางการรวมทั้งการบวชลูกสาวเป็นสามเณรี ในที่สุด สตรีไทยเหล่านั้นถูกจับสึกและจำคุกอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง และได้รับการปล่อยตัวในเวลาต่อมาและกลับมาใช้ชีวิตนักรบวชอีกโดยห่มสีเทา แต่ไม่นานนักภิกษุณีและสามเณรีกลุ่มนี้ก็ถูกจุดไปโดยปลัดเจ้า สุวรรณศรี¹⁰ เป็นการปิดฉากการรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์คลี่คลายที่หนึ่งไปอย่างไม่งดงามนัก ที่สำคัญคือ คลี่คลายที่หนึ่งได้สร้างผลกระทบที่กลายเป็นอุปสรรคสำคัญของการเกิดขึ้นของภิกษุณีในสมัยหลังเนื่องจากในปีถัดมาคือ พ.ศ. 2471 คณะสงฆ์ไทยได้ออกประกาศห้ามพระเถรวาทหญิงเป็นสามเณรีและภิกษุณีซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

ในปี พ.ศ. 2499 นางวรมัย กบิลสิงห์ได้บวชชีโดยห่มสีเหลืองอ่อน ด้วยความมุ่งมั่นที่จะบวชเป็นภิกษุณี นางวรมัยหรือที่ลูกศิษย์เรียกกันว่า “หลวงย่า” ได้อธิษฐานจิต ณ ใต้ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่พุทธคยาเมื่อครั้งที่ไปจาริกแสวงบุญที่ประเทศอินเดีย ต่อมาในปี พ.ศ. 2514 นางวรมัยก็ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีจากประเทศไต้หวันซึ่งเป็นพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและได้ครองเพศบรรพชิตจบจนมรณภาพเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2546 นับว่าท่านเป็นสตรีไทยคนสำคัญของภิกษุณีคลี่คลายที่สอง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากภิกษุณีวรมัยได้รับการบวชจากพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน คณะสงฆ์จึงมิได้มีทำที่ยอมรับหรือปฏิเสธด้วยเห็นว่าเป็นนักรบวชต่างนิกาย อีกทั้งไม่มีสตรีไทยคนอื่นๆ บวชตามและอยู่ร่วมกันเป็นคณะสงฆ์ การบวชของภิกษุณีวรมัยจึงจำกัดอยู่ในระดับปัจเจกเป็นการรื้อฟื้น “ภิกษุณี” แต่มิใช่ “ภิกษุณีสงฆ์” เพราะสงฆ์ หมายถึง สังฆะหรือคณะ และเนื่องจากไม่มีมวลชนรองรับ จึงไม่เกิดการเคลื่อนไหวในเรื่องนี้ในที่สาธารณะ ภิกษุณีคลี่คลายที่สองจึงเคลื่อนเข้ากระหนาบฝั่งคือสังคมไทยอย่างเงียบเชียบ

พุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทยต้องสั่นสะเทือนอีกครั้งเมื่อภิกษุณีระลอกที่สามเกิดขึ้นโดยการริเริ่มของ ร.ศ.ดร. จักรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ทายาททางสายโลหิตและทางธรรมของภิกษุณีวรมัย อาจารย์จักรสุมาลย์ซึ่งป็นนักวิชาการด้านพุทธศาสนาจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้ตัดสินใจบรรพชาเป็นสามเณรีจากประเทศศรีลังกาเมื่อปี พ.ศ. 2544 และต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีเมื่อปี พ.ศ. 2546 และ 2548 ตามลำดับ¹¹ โดยมีฉายาว่า “ธัมมนันทา” การบวชของภิกษุณีธัมมนันทาเป็นจุดเริ่มต้นของภิกษุณีคลี่คลายที่สามอย่างแท้จริงเพราะได้สร้างผลกระทบให้แก่สังคมไทยในวงกว้าง ในขณะที่ชาวพุทธส่วนหนึ่งสนับสนุนการบวชของภิกษุณีธัมมนันทา

¹⁰ ธัมมนันทาภิกษุณี, *เรื่องของภิกษุณีสงฆ์* (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2547), หน้า 86-88.

¹¹ โปรดดูสาเหตุที่ภิกษุณีธัมมนันทารับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีสองครั้งได้ใน *มติชนสุดสัปดาห์* วันที่ 19-25 ส.ค. 2548 ปีที่ 25 ฉบับที่ 1305.

ชาวพุทธอีกเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะพระสงฆ์และฆราวาส (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชายที่เคยผ่านการบวชเรียน) กลับมีท่าทีปฏิเสธและไม่ยอมรับโดยให้เหตุผลต่าง ๆ นานา

ปัญหาเชิงโครงสร้าง

ปัญหาเชิงโครงสร้างในที่นี้แบ่งออกเป็น 1) ปัญหาที่เป็นทางการ และ 2) ปัญหาที่ไม่เป็นทางการ ปัญหาที่เป็นทางการ หมายถึง ปัญหาที่เกิดจากรัฐหรือหน่วยงานที่ผูกติดอยู่กับรัฐ มีความเป็นรูปธรรมจับต้องได้ เช่น ข้อบัญญัติที่เป็นลายลักษณ์อักษร ในขณะที่ปัญหาที่ไม่เป็นทางการมิได้เกิดจากหน่วยงานของรัฐ มีความเป็นรูปธรรมน้อยกว่าและจับต้องไม่ได้แต่สามารถรับรู้หรือรู้สึกได้

ปัญหาเชิงโครงสร้างที่เป็นทางการซึ่งเกิดจากหน่วยงานของรัฐในที่นี้หมายถึง สถาบันสงฆ์ ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ข้อแรกที่สำคัญคือ โครงสร้างของคณะสงฆ์ไทย ในขณะที่โครงสร้างการปกครองของคณะสงฆ์ศรีลังกามีลักษณะกระจายโดยแบ่งออกเป็นนิกายย่อย ได้ดังนี้

- 1) สยามนิกาย เป็นนิกายใหญ่และเก่าแก่ที่สุด และค่อนข้างจะจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นวรรณะสูง ได้รับการบวชจากประเทศไทยในสมัยอยุธยา
- 2) อมรปุระ นิกาย เกิดขึ้นภายหลังเพื่อเป็นทางเลือกสำหรับชาวพุทธวรรณะอื่นๆ ได้รับการบวชมาจากประเทศพม่า
- 3) รามัญญะนิกาย เกิดขึ้นเนื่องจากความแตกต่างทางด้านคำสอนและการปฏิบัติธรรม¹² ได้รับการบวชมาจากประเทศพม่าเช่นกัน

การแบ่งนิกายย่อยขาดออกจากกันเช่นนี้ทำให้เกิดการกระจายอำนาจโดยแต่ละนิกายจะมีมหานายก (Maha Nayaka) ของตนเองเป็นผู้ปกครองโดยอิสระ

สำหรับประเทศไทย แม้ว่าจะมีการเกิดขึ้นของนิกายย่อยในสมัยรัชกาลที่ 4 ชื่อว่า “ธรรมยุติกนิกาย” และเรียกคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ว่า “มหานิกาย” แต่การแบ่งนิกายย่อยของไทยมิได้นำไปสู่การแบ่งแยกทั้งในด้านอำนาจและการปกครองออกจากกันโดยเด็ดขาด โครงสร้างของคณะสงฆ์ไทยจึงยังคงมีลักษณะรวมศูนย์ทางอำนาจโดยมีพระสังฆราชเป็นประมุขสูงสุด ลักษณะการรวมศูนย์ทางอำนาจเช่นนี้ มีทั้งข้อดีและข้อด้อย ข้อดีคือ ง่ายต่อการปกครองและทำให้เกิดความสมานฉันท์ในสังคมสงฆ์ได้ง่าย ข้อด้อยคือ ไม่เปิดโอกาสให้ผู้ย่อยแสดงจุดยืนหรือทัศนคติที่แตกต่าง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือกรณีภิกษุณีเอง เทาที่ผู้เขียนทราบและพบเห็นด้วยตนเอง มีพระภิกษุไทยจำนวนไม่น้อยสนับสนุนให้มีภิกษุณีด้วยเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่สังคมในหลายๆ ด้าน

¹² Religion in Sri Lanka, *Popular Sinhalese Buddhism*, Available: http://atheism.about.com/library/world/KZ/bl_SriLankaBuddhismPopular.htm

อย่างไรก็ตาม ด้วยโครงสร้างคณะสงฆ์ที่มีลักษณะการรวมศูนย์เช่นนี้ ทำให้พระภิกษุเหล่านั้นไม่กล้าแสดงตน เพราะเกรงว่าจะถูกขับออกจากวัดจนไร้ที่อยู่อาศัย หรือไม่สามารถเดินทางไปต่างประเทศได้เพราะหนังสือเดินทางถูกระงับหรือยกเลิก¹³ แม้ว่าท่านเหล่านั้นจะมีได้ทำผิวนัยข้อใดๆ เลยก็ตาม

ปัญหาเชิงโครงสร้างที่เป็นทางการที่สำคัญต่อมาและเป็นผลผลิตของปัญหาโครงสร้างคณะสงฆ์ คือ คำสั่งของสมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงชินวราวุธวัฒน เรื่อง “ห้ามพระเถระไม่ให้บวชหญิงเป็นบรรพชิต” เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2471 ความว่า

หญิงซึ่งจักได้สมมติตนเป็นสามเณรี โดยถูกต้องตามพระพุทธานุญาตนั้น ต้องสำเร็จด้วยนางภิกษุณีให้บรรพชา เพราะพระองค์ทรงอนุญาตให้นางภิกษุณีมีพรรษา ๑๒ ถ่วงแล้วเป็นปวัตตินี คือ เป็นอุปัชฌาย์ ไม่ได้ทรงอนุญาตให้ภิกษุเป็นอุปัชฌาย์ นางภิกษุณีหมดสาบสูญขาดเชื้อสายมานานแล้ว เมื่อนางภิกษุณีผู้รักษามโนธรรมนิยมสืบต่อสามเณรีไม่มีแล้ว สามเณรีผู้บวชสืบต่อมาจากภิกษุณีก็ไม่มี เป็นอันเสื่อมสูญไปตามกัน ผู้ใดให้บรรพชาเป็นสามเณรี ผู้นั้นชื่อว่าบัญญัติสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติ เลิกถอนสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว เป็นเสี้ยนหนามแก่พระศาสนา เป็นตัวอย่างที่ไม่ดี เพราะเหตุนี้ ห้ามไม่ให้พระเถระทุกนิกาย บวชหญิงเป็นภิกษุณี เป็นสิกขมานา และเป็นสามเณรี ตั้งแต่นี้ไป¹⁴

คำสั่งนี้แม้ว่าจะเกิดขึ้นเพื่อยับยั้งการกระทำของนักการเมืองเพียงคนเดียวคือ นายธนินทร ภาษิต¹⁵ แต่กลับส่งผลกระทบอย่างใหญ่หลวงต่อสตรีไทยพุทธในยุคหลัง ทำให้สตรีไทยพุทธที่ต้องการบวชเป็นภิกษุณีต้องแสวงหาการบวชจากต่างประเทศ เพราะพระภิกษุไทยไม่สามารถทำการบวชให้ได้ด้วยติดที่คำสั่งนี้ อย่างไรก็ตาม โปรดสังเกตให้ดูว่า คำสั่งนี้เป็นการห้ามพระภิกษุไทยมิให้บวชสตรีเท่านั้น แต่ไม่ได้ห้ามตัวสตรีบวช ดังนั้น สตรีไทยยังคงสามารถบวชเป็นสามเณรีหรือภิกษุณีได้ภายใต้สิทธิเสรีภาพทางด้านศาสนาซึ่งเป็นหลักการหนึ่งที่สำคัญภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม คำสั่งนี้นอกจากจะรื้อถอนสิทธิของพระภิกษุไทยแล้ว ยังเป็นอุปสรรคสำคัญสำหรับสตรีไทยพุทธที่ปรารถนาจะใช้ชีวิตนักรบอย่างเต็มรูปแบบ

มีหลายประเด็นในคำสั่งนี้ที่มีการตีความใหม่ ได้แก่ “ภิกษุณีที่เป็นปวัตตินีมิใช่อุปัชฌาย์”¹⁶ เนื่องจากภิกษุณีเป็นเพียงผู้ชักถามอันตรายิกธรรมซึ่งเป็นข้อห้ามบวชต่างๆ ส่วนใหญ่เป็นเรื่องทางสรีระ ซึ่งในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยประทานอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ผู้บวชสตรีเป็นผู้ชักถามอันตรายิกธรรม แต่ต่อมามีสตรีที่ขัดเขินไม่กล้าตอบอันตรายิกธรรมกับพระภิกษุ พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติให้ฝ่ายหญิงชักถามกันเองโดยภิกษุณี

¹³ โดยกฎระเบียบแล้ว คณะสงฆ์ไทยหรือมหาเถรสมาคมเป็นผู้รับผิดชอบในการออกหนังสือเดินทางของพระภิกษุ

¹⁴ ประกาศใน *แถลงการณ์คณะสงฆ์* เล่ม 16 หน้า 157.

¹⁵ ดูรายละเอียดใน อัมมมัททาภิกษุณี, *เรื่องของภิกษุณีสงฆ์*, หน้า 86-87.

¹⁶ การตีความของภิกษุณีอัมมมัททา (ร.ศ.ดร.ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์)

ที่เป็นประธานการสอบสวนอันตรายกรรมเรียกว่า ปวัตตินี ส่วนอุปัชฌาย์ หมายถึง พระภิกษุผู้เป็นประธานในการบวชให้หญิงนั้น

ประเด็นต่อมาคือ “ภิกษุณีหมดสาบสูญไปขาดเชื้อสายมานานแล้ว” ข้อนี้สามารถทำความเข้าใจได้ว่าบริบทสังคมในสมัยนั้น ข้อมูลข่าวสารยังไม่แพร่หลายเช่นในสมัยปัจจุบัน จึงมีความเข้าใจว่า “พุทธศาสนาในประเทศไทย คือ พุทธศาสนาเพียงหนึ่งเดียว” ในเมื่อประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในประเทศไทยไม่เคยมีภิกษุณีคณะสงฆ์ในสมัยนั้นจึงเข้าใจว่าภิกษุณีขาดสูญไปแล้ว อีกทั้งไม่ทราบถึงที่มาของภิกษุณีมหายานว่าเกิดจากภิกษุณีเถรวาท แต่ในยุคข้อมูลข่าวสารไร้พรมแดนเช่นปัจจุบัน เราสามารถเข้าถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ได้ไม่ยาก (แม้ว่าส่วนใหญ่จะปรากฏอยู่ในเอกสารที่เป็นภาษาอังกฤษ) ดังนั้น ในเมื่อหลักฐานทางประวัติศาสตร์เปลี่ยน ความเชื่อเช่นนี้ก็อาจจะได้รับการปรับเปลี่ยนด้วยเช่นกัน

ประเด็นต่อมาที่ปรากฏอยู่ในคำสั่งนี้คือ “ผู้ใดให้บรรพชาเป็นสามเณรี ผู้นั้นชื่อว่าบัญญัติสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติ เลิกถอนสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว” ข้อนี้เห็นได้ชัดว่าขัดต่อข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ เพราะผู้ที่อนุญาตให้มีการบวชภิกษุณีก็คือ พระพุทธองค์ ที่สำคัญ พระพุทธองค์ไม่เคยบัญญัติห้ามภิกษุสามเณรบวชสตรีฯ คำสั่งนี้จึงเป็นคำสั่งที่น่าจะเป็นโมฆะในตัวเองเพราะ “เป็นการบัญญัติในสิ่งที่พระพุทธเจ้ามิได้บัญญัติ” นอกจากนี้ ภิกษุณีธัมมมัตถายังเคยตั้งคำถามด้วยว่า หากคณะสงฆ์ไทยยึดมั่นอยู่ในการปฏิบัติของนิกาย “เถรวาท” ซึ่งจะไม่มีการเพิ่มเติมหรือเพิกถอนพระวินัยตามมติของปฐมสังคายนา คำสั่งเพิ่มเติมของคณะสงฆ์ไทยเช่นนี้เป็นการขัดต่อเจตจำนงของเถรวาทดอกหรือ?¹⁷

เหตุผลคัดค้านที่สำคัญข้อต่อมาคือ “การบวชภิกษุณีต้องอาศัยสงฆ์สองฝ่ายทั้งจากฝ่ายภิกษุและภิกษุณี ในเมื่อพุทธศาสนาเถรวาทไม่มีภิกษุณีแล้ว จึงไม่สามารถบวชสตรีเป็นภิกษุณีได้” การให้เหตุผลเช่นนี้สามารถตีความได้ว่า ผู้พูดมีความเชื่อราวกับว่าภิกษุณีเป็นสิ่งมีชีวิตทางชีววิทยาจำพวกหนึ่งที่ขาดสูญไปแล้ว เช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิตชนิดที่สูญพันธุ์ (เช่น ไดโนเสาร์) ในเมื่อขาดเซลล์ที่เป็นพันธุกรรมจึงไม่สามารถรื้อฟื้นให้เกิดขึ้นใหม่ได้อีก ข้อนี้สามารถแย้งได้ว่า ภิกษุณีมิใช่สิ่งมีชีวิตในเชิงชีววิทยา (biological being) ที่ต้องอาศัยยีนหรือเซลล์ทางพันธุกรรมในการให้กำเนิด แต่ภิกษุณีเป็นสิ่งมีชีวิตทางสังคม (social being) เกิดขึ้นจากการตกลงร่วมกันของสังคมหนึ่งๆ ที่อนุญาตให้คนกลุ่มหนึ่งมีวิถีชีวิตและสถานภาพที่แตกต่าง เช่น การยอมรับการเกิดขึ้นของภิกษุณีในสังคมศรีลังกา ทำให้ปัจจุบันมีภิกษุณีจำนวนหลายร้อยรูปทั่วประเทศ

เมื่อ ส.ว. ระเบียบรัตน์ พงษ์พานิช ทำการศึกษาเรื่องภิกษุณีเมื่อปี พ.ศ. 2546 พบว่า คำสั่งของพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2471 ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และถูกนำกลับมายืนยันว่ายังมีผลบังคับใช้ เป็นคำสั่ง

¹⁷ ภิกษุณีธัมมมัตถา, *ภิกษุณีกับบทบาทเรื่องเพศสภาพในสังคมไทย* (เชียงใหม่ : ศูนย์สตรีศึกษา, 2547), หน้า 19.

ที่ขัดต่อหลักกฎหมายรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นหลักกฎหมายสูงสุดของประเทศ ว่าด้วยเสรีภาพทางศาสนาของประชาชนชาวไทย แต่คณะสงฆ์ให้เหตุผลว่า เรื่องของสถาบันสงฆ์หรือศาสนจักร ฝ่ายบ้านเมืองหรืออาณาจักรไม่ควรเข้ามาเกี่ยวข้อง ข้อนี้ หากย้อนกลับไปดูทำที่พระพุทธองค์ในสมัยพุทธกาลเมื่อระเบียบปฏิบัติของคณะสงฆ์ขัดต่อหลักกฎหมายบ้านเมือง พระพุทธองค์ให้คณะสงฆ์อนุเคราะห์โดยการคล้อยตามกฎหมายของบ้านเมืองเพื่อมิให้เกิดความขัดแย้ง เพราะสมาชิกในคณะสงฆ์ก็มาจากพลเรือนของสังคมนั้นๆ ในบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน แม้แต่สถาบันกษัตริย์ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ

สำหรับปัญหาเชิงโครงสร้างที่ไม่เป็นทางการ ข้อแรกได้แก่ การปิดกั้นทางความคิด เหตุผลข้อหนึ่งที่ยืนยันได้ฟังในสังคมไทยคือ “ประเทศไทยไม่เคยมีภิกษุณีก่อน จึงมีไม่ได้” เป็นความจริงที่ว่า ภิกษุณีไม่เคยเกิดขึ้นในประเทศไทยเท่าที่ปรากฏตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งนี้จึงเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ในความรู้สึกของชาวพุทธไทยส่วนใหญ่ ซึ่งต่างไปจากบริบทของศรีลังกาที่เคยมีภิกษุณีก่อน การรื้อฟื้นภิกษุณีในศรีลังกาจึงมีความเป็นไปได้มากกว่าเพราะเป็นการรื้อฟื้นสิ่งที่เคยมีมาแล้วในประวัติศาสตร์ของตน ในขณะที่สังคมไทยเป็นดูจะเป็นเรื่องยากเพราะเท่ากับเป็นการสร้างสิ่งใหม่ซึ่งต้องอาศัยเวลาในการทำให้ชาวพุทธไทยเข้าใจเรื่องนี้อย่างไรก็ตาม แม้ว่าภิกษุณีสงฆ์จะเป็นเรื่องใหม่ในความรู้สึกของคนไทยและสังคมไทย ก็มิได้หมายความว่า จะเกิดขึ้นไม่ได้เพราะที่ผ่านมาสังคมไทยก็อนุญาตให้สิ่งใหม่ๆ ทั้งที่ดีและไม่ดีเกิดขึ้นอย่างมากมายไม่ว่าจะเป็นรถไฟหรือหอยบินดิน ฯลฯ

ปัญหาเชิงโครงสร้างฯ ข้อต่อมา คือ อคติทางนิกาย ชาวพุทธไทยเถรวาทสายอนุรักษนิยมมักมีความคิดว่า “นักบวชในพุทธศาสนาเถรวาทมีข้อวัตรปฏิบัติที่ย่อหย่อนกว่านักบวชในพุทธศาสนาเถรวาท” การรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์ในพุทธศาสนาเถรวาทโดยรับสายการบวชมาจากฝ่ายมหายานจึงมักไม่ได้รับการยอมรับ ข้อนี้หากศึกษาจากประวัติศาสตร์การสืบสายการบวชแล้วจะพบว่าเป็นสายเดียวกันเพราะนักบวชในฝ่ายมหายานก็เกิดขึ้นโดยได้รับสายการบวชมาจากฝ่ายเถรวาทนั่นเอง นอกจากนั้น วินัยที่ภิกษุและภิกษุณีในฝ่ายเถรวาทถือปฏิบัติกัน ทางฝ่ายมหายานก็ปฏิบัติเช่นกัน ช้ำยังพบว่าภิกษุภิกษุณีฝ่ายมหายานมีศีลหรือวินัยมากกว่าภิกษุภิกษุณีฝ่ายเถรวาทเสียอีกเนื่องจากการรวมศีลโพธิสัตว์เข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระวินัยด้วย ดังนั้น การมีทำที่ยึดถือในความแตกต่างทางนิกาย (sectarian) ไม่น่าจะเป็นสิ่งดี เพราะไม่ว่าจะเป็นนักบวชจากนิกายใดก็ล้วนแต่มีศาสดาผู้ให้กำเนิดองค์เดียวกันคือ พระพุทธองค์

ปัญหาเชิงโครงสร้างที่ไม่เป็นทางการข้อสุดท้ายแต่สำคัญที่สุด คือ อคติทางเพศ พระภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดชื่อดังแห่งหนึ่งย่านปทุมธานีเคยสั่งสอนสาธุศิษย์ว่า “ผู้หญิงเป็นเพศที่บุญน้อย บวชไม่ได้ บรรลุมรรคไม่ได้ จึงต้องทำบุญมากๆ (โดยการถวายเงินแก่วัดนั้น!) แล้วอธิษฐานจิตให้เกิดเป็นผู้ชายในชาติหน้า จะได้บวช บรรลุมรรคและพ้นทุกข์” คำสอนเช่นนี้ไม่เพียงแต่จะขัดแย้งต่อข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่มีผู้หญิง

เป็นจำนวนมากบรรลุลิขิตโดยเฉพาะในสมัยพุทธกาล¹⁸ แต่ยังเป็นการบิดเบือนคำสอนของพระพุทธเจ้าอีกด้วย ที่ทรงรับรองว่า ทั้งหญิงและชายมีศักยภาพเสมอกันในการบรรลุลิขิต

แม้ว่าปัจจุบันเราจะไม่ค่อยได้ยินคำสอนเช่นนี้แล้ว แต่คำสอนเช่นนี้ได้ต่อยอดความคิดทางเพศต่อผู้หญิงที่มีอยู่ก่อนหน้า เช่น “เกิดเป็นเพศหญิงเพราะผิดศีลข้อ 3 คือเคยล่วงละเมิดทางเพศต่อผู้อื่น” ผู้เขียนเห็นว่า ความเชื่อนี้ขาดตรรกะและเหตุผลอย่างสิ้นเชิง เพราะการกล่าวเช่นนี้หมายความว่า เมื่อไม่มีใครล่วงละเมิดทางเพศมนุษย์ทุกคนที่เกิดมาก็มีแต่ผู้ชาย และเมื่อโลกนี้มีแต่ผู้ชาย อะไรจะเกิดขึ้น? ยิ่งไปกว่านั้น โดยธรรมชาติแล้วมนุษย์จะเกิดขึ้นมาได้ก็ต้องอาศัยเชื้อสุมจากเพศชายและไข่จากเพศหญิง แม้ว่าวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันจะเจริญก้าวหน้าไปมากจนถึงกับสามารถเก็บเชื้อสุมไว้ภายนอกร่างกายมนุษย์แล้ว แต่วิทยาศาสตร์ก็ยังไม่สามารถฟิวท์ตัวอ่อนของมนุษย์ภายนอกร่างกายมนุษย์ด้วยการสร้างมดลูกเทียมขึ้นมาได้ การเติบโตของตัวอ่อนมนุษย์จึงยังคงต้องเกิดขึ้นในมดลูกซึ่งมีเฉพาะในเพศหญิงเท่านั้น ดังนั้น หากความเชื่อนี้เป็นจริง เมื่อไม่มีมนุษย์คนใดผิดศีลข้อ 3 ก็ไม่มีใครต้องเกิดมาเป็นผู้หญิง และเมื่อไม่มีผู้หญิง สิ่งมีชีวิตที่เรียกว่า “มนุษย์” ก็คงต้องถึงกาลอวสาน!

เพราะเหตุใดความเป็นเพศจึงกลายเป็นดัชนีชี้วัดคุณธรรมหรืออคุณธรรมในอดีตของมนุษย์? เหตุใดเพศหนึ่งจึงได้รับการยกย่องว่าประเสริฐกว่าอีกเพศหนึ่ง? นอกจากนั้น หากเปรียบเทียบกันระหว่างผู้ที่เกิดมาเป็นผู้หญิงแต่ร่ำรวยสูงศักดิ์กับผู้ที่เกิดมาเป็นชายแต่ยากจนเชื่องช้า ตามหลักกฎแห่งกรรมแล้ว ใครควรเป็นผู้ที่สั่งสมคุณธรรมมากกว่ากัน? คงปฏิเสธได้ยากว่า อุดมการณ์เรื่องเพศนิยม (sexism) และปิตาธิปไตย (patriarchy) ยังคงฝังรากและทำงานอย่างมีประสิทธิภาพอยู่ในพุทธศาสนาแบบไทย และนำไปสู่ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมที่มีลักษณะไม่สร้างสรรค์ แฝงด้วยอคติทางเพศ และกลายเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเจริญเติบโตและการพัฒนาทางจิตวิญญาณของชาวพุทธในสังคมไทย

อคติทางเพศเช่นนี้ ไม่เพียงแต่พบในผู้ชายเท่านั้น แม้แต่ผู้หญิงเองก็มีความเชื่อเช่นนี้อย่างหนักแน่นจนทำให้เกิดทัศนคติในทางลบต่อเพศสรีระและเพศภาวะของตน เห็นว่าความเป็นหญิงของตนเป็นสิ่งที่ต่ำต้อย มีมลทิน ลักษณะเช่นนี้เกิดจากการกล่อมเกลามาทางสังคม จนกระทั่งทำให้ผู้หญิงรับเอาความเชื่อเหล่านั้นเข้ามาไว้ในตนเอง สิ่งนี้อาจเป็นปัญหาที่เป็นอุปสรรคที่สุดของการเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ในสังคมไทย เพราะใน

¹⁸ ดูตัวอย่างได้ใน พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่มที่ 26 ว่าด้วยเถร-เถรีคณา

สังคมศรีลังกาไม่มีความเชื่อที่เป็นอคติทางเพศเช่นนี้¹⁹ ซึ่งน่าจะมีส่วนทำให้การเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ในประเทศศรีลังกาประสบความสำเร็จมากกว่าไทย

อคติทางเพศยังได้นำไปสู่ความเห็นที่มีลักษณะทวิมาตรฐานอื่นๆ อีกมาก เช่น ความเห็นที่ว่า “การอยากบวชภิกษุณีเป็นกิเลสตัณหา” ความเห็นเช่นนี้พบมากในบรรพชิตทั้งพระภิกษุและแม่ชีในสังคมไทย ผู้เขียนจึงมีคำถามว่า หากผู้ชายไทยคนหนึ่งอยากบวชเป็นพระภิกษุ สังคมไทยจะมีความเห็นเช่นนี้ด้วยหรือไม่? เหตุใดความปรารถนาที่จะสร้างกุศล เป็น “ธรรมจันทะ” สำหรับเพศหนึ่ง แต่กลับเป็น “กิเลสตัณหา” สำหรับอีกเพศหนึ่ง นอกจากนี้ สังคมไทยยังมีแนวโน้มที่จะมองว่า การบวชของผู้หญิงมักเป็นการหนีปัญหาชีวิต แต่ผู้เขียนมองในมุมกลับว่า ผู้ที่เห็นว่าชีวิตมีปัญหาหรือเป็นทุกข์คือผู้มีปัญญาเพราะเริ่มตระหนักถึงอริยสัจข้อแรกคือ “ทุกข์” นั่นเอง แต่ด้วยอคติทางเพศ อุดมการณ์แบบเพศนิยม และปิตาธิปไตย ทำให้ชาวพุทธในสังคมไทยมีความเห็นแบบทวิมาตรฐานทั้งในและนอกบริบทของพุทธศาสนา

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

พระภิกษุไทยรูปหนึ่งสนับสนุนการเกิดขึ้นของภิกษุณีโดยมีทัศนะว่า “นักบวช” เป็นรูปแบบวิถีชีวิตที่จะเกิดขึ้นเฉพาะในสังคมที่เจริญแล้ว ความเห็นนี้สอดคล้องกับทฤษฎีของนักจิตวิทยา อับราฮัม เมสโลว์ ที่กล่าวถึงความต้องการของมนุษย์ 5 ลำดับขั้น ขั้นสูงสุดคือ ความต้องการตระหนักรู้ในตนเอง (Self-actualization needs) ซึ่งเป็นความต้องการด้านศักยภาพและจิตวิญญาณ โดยความต้องการขั้นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อความต้องการในขั้นที่ต่ำกว่าซึ่งเกี่ยวเนื่องกับเรื่องทางกาย จิตใจและสังคมได้รับการตอบสนองแล้วเท่านั้น²⁰ นักบวชจึงเป็น “สัญลักษณ์” ของสังคมอารยะที่สะท้อนความสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรของสังคมนั้นๆ เพราะหากร่างกายยังคงโหยหิว จิตใจมีความคับแค้น สังคมเบียดเบียนกัน คงยากที่มนุษย์สักคนหนึ่งจะคิดแสวงหาการพัฒนาทางจิตวิญญาณ การเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ซึ่งหมายถึงการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้พัฒนาจิตวิญญาณของตนอย่างเต็มที่จึงเท่ากับเป็นการเติมเต็มพัฒนาการทางจิตวิญญาณของสังคมไทย

อย่างไรก็ตาม นับจากปี พ.ศ. 2544 ที่ภิกษุณีธัมมนันทาได้บรรพชาเป็นสามเณรี²¹ จวบจนปัจจุบันเป็นเวลาเกือบครึ่งทศวรรษแล้ว แต่ดูเหมือนว่า การขับเคลื่อนเรื่องภิกษุณีในประเทศไทยยังไม่มีความก้าวหน้า

¹⁹ จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับสามเณรีและภิกษุณีชาวศรีลังกาหลายรูประหว่างการเดินทางในศรีลังกาเมื่อเดือนกรกฎาคม 2548

²⁰ กุลวীর ประภาพรพิพัฒน์, “พัฒนามนุษย์: ศึกษาเปรียบเทียบทัศนะระหว่างอับราฮัม เมสโลว์ กับพระธรรมปิฎก”, วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ 7 ฉบับที่ 3 ก.ย. — ธ.ค. 2543

²¹ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับการบวชของภิกษุณีธัมมนันทาที่สร้างกระแสความสนใจในสังคมไทยได้อย่างมาก ข้อแรกคือ คุณสมบัติส่วนบุคคลทั้งในแง่ชาติตระกูล การศึกษา และฐานะทางสังคม ข้อสองคือ สายการบวชจากศรีลังกา ซึ่งเป็นนิกายเถรวาท

เท่าใดนักเนื่องจากปัญหาเชิงโครงสร้างทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการดังที่ได้แสดงมาข้างต้น ต่างร่วมมือกันทำงานเป็นกำแพงแก้ว (glass wall) ทำให้การขับเคลื่อนเรื่องภิกษุณีเป็นประเด็นที่ยากลำบากยิ่ง ปัญหาต่างๆ ในเชิงโครงสร้างจึงควรได้รับการทบทวนเสียใหม่ นับตั้งแต่การปรับโครงสร้างคณะสงฆ์ และคำสั่งหรือกฎหมายของคณะสงฆ์ในส่วนที่ขัดต่อหลักกฎหมายรัฐธรรมนูญ และ/หรือ เป็นอุปสรรคสำคัญของการพัฒนามนุษย์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ ซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายอยู่โดยธรรมชาติ สำหรับปัญหาเชิงโครงสร้างที่ไม่เป็นทางการดูเหมือนจะแก้ไขได้ยากยิ่งกว่า เพราะเป็นการเปลี่ยนความคิดของคนในสังคมที่ได้รับการสั่งสม ถ่ายทอด และผลิตซ้ำมาหลายชั่วอายุคน การแก้ปัญหาจึงต้องทำอย่างเป็นระบบโดยบูรณาการจากหลายๆ ด้าน ทั้งในด้านการให้การศึกษา การณรงค์ผ่านสื่อต่างๆ และการทำให้เรื่องภิกษุณีได้รับการบรรจุอยู่ในนโยบายการพัฒนาประเทศเพื่อนำไปสู่โครงสร้างทางสังคมที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรมของผู้หญิง²²

อย่างไรก็ตาม การเกิดขึ้นของภิกษุณีสงฆ์ไม่ควรเติบโตแบบ “ตามมีตามเกิด” แต่ควรเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการปฏิรูปพุทธศาสนาแบบไทยที่ต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับกระแสสังคมในปัจจุบันดังงานวิจัยชิ้นหนึ่งของพระไพศาล วิสาโล ที่พบว่าพุทธศาสนาแบบไทยในอนาคตต้องเปิดพื้นที่ให้แก่ผู้หญิงมากขึ้น²³ ผู้เขียนเชื่อว่า หากคณะสงฆ์ไทยไม่ปรับตัว จะเกิด “พุทธศาสนาทางเลือก” (alternative Buddhism) ที่มีผู้หญิงเป็นผู้นำในสังคมไทยอย่างแน่นอนดังที่เริ่มก่อตัวเกิดขึ้นกันบ้างแล้ว เช่น วัดทรงธรรมกัลยาณี และเสถียรธรรมสถาน เป็นต้น

ดร.ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวัดน์ อาจารย์จากมหาวิทยาลัยมหิดลชี้ให้เห็นว่า ปัญหาภิกษุณีสงฆ์มีความเชื่อมโยงกับปัญหาโสเภณี โดยเฉพาะสังคมไทยในชนบท เด็กชายที่ยากจนสามารถบวชเป็นเณรและมีโอกาสเรียนต่อจนถึงระดับอุดมศึกษา แม้ว่าภายหลังจะสึกออกมาใช้ชีวิตอย่างฆราวาสก็ยังมีโอกาสทางสังคมที่ดี ในขณะที่เด็กหญิงไม่มีโอกาสแบบเดียวกัน ทำให้เด็กหญิงจำนวนมากถูกโครงสร้างสังคมผลักเข้าสู่ตลาดแรงงานตั้งแต่อายุยังน้อย หลายคนต้องตกอยู่ในธุรกิจการค้าบริการทางเพศ เมื่อถึงจุดนี้อาจถึงเวลาต้องโยนคำถามให้

เช่นเดียวกับของไทย ทำให้คณะสงฆ์ไทยต้องสนใจ แต่ถ้าหากภิกษุณีธัมมิกานันท์ได้รับการบวชจากนิกายมหายาน ก็คงไม่สร้างผลกระทบใดๆ เพราะคณะสงฆ์ไทยก็จะเห็นว่าท่าน “เป็นอื่น” (the other)

²² ซึ่งข้อนี้อาจทำได้ยากที่สุดภายใต้รัฐบาลทักษิณเพราะรัฐบาลชุดนี้มีแนวโน้มที่จะสนใจเฉพาะตัวเลขทางเศรษฐกิจและสิ่งที่เป็นรูปธรรมมากกว่าการพัฒนาทางจิตวิญญาณซึ่งเป็นนามธรรม ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของนายกทักษิณที่ให้สัมภาษณ์เมื่อถูกถามเรื่องภิกษุณีว่า “ผมขอแขวนเรื่องนี้เอาไว้ก่อน”

²³ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต: แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546).

สังคมไทยว่า “อยากเห็นสังคมไทยมีโสภณีหรือภิกษุณีมากขึ้น?”²⁴ คำตอบของเรื่องนี้อาจอยู่ที่คำถามง่ายๆ ของพระศรีปริยัติโมลี พระภิกษุเถระจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ถามว่า “การบวชเป็นเรื่องดีหรือไม่? หากการบวชเป็นเรื่องดีไม่ว่าใครจะบวชก็เป็นเรื่องที่ควรได้รับการสนับสนุนใช่หรือไม่” ดังนั้น แทนที่ชาวพุทธจะคัดค้านการบวชภิกษุณี น่าจะออกมาคัดค้านการค้าประเวณีมากกว่า

เหนือสิ่งอื่นใด หากชาวพุทธในสังคมไทยได้ศึกษาและทำความเข้าใจว่า พุทธประสงค์ของพระพุทธองค์ที่ทรงบัญญัติพระวินัยแก่คณะสงฆ์นั้น เป็นไปเพื่อป้องกันมิให้บุคคลทำชั่ว มิใช่เพื่อเป็นอุปสรรคมิให้บุคคลทำดี²⁵ เช่นเดียวกับหลักการบัญญัติกฎหมายบ้านเมือง ดังนั้น หากชาวพุทธมีความเข้าใจร่วมกันเช่นนี้ ปัญหาและข้อขัดแย้งต่างๆ ที่เกี่ยวกับภิกษุณีสงฆ์ก็น่าจะหาทางออกร่วมกันได้ พุทธบริษัทสี่ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ได้รับการประดิษฐานโดยพระพุทธเจ้า การสนับสนุนการบวชภิกษุณีจึงไม่เพียงแต่เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงซึ่งเป็นประชากรกึ่งหนึ่งของสังคมได้มีทางเลือกในการพัฒนาจิตวิญญาณของตนอย่างเต็มศักยภาพ และสามารถเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณแก่สังคมโดยเฉพาะผู้หญิงด้วยกันได้ แต่ยังแสดงถึงความเคารพในพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่ประสงค์จะให้ภิกษุณีบริษัทเคียงคู่ไปกับภิกษุบริษัทเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาและเป็น “เนื่อนานุญ” แก่มนุษยชาติทั้งสองเพศได้อย่างแท้จริง ๐

²⁴ Ouyporn Khuankaew, “Thai Buddhism: Women’s Ordination or More Prostitution?,” Virada Somsawasdi & Alycia Nicholas, *A Collation of Articles on Thai Women and Buddhism* (Chiang Mai: Women’s Studies Center, Chiang Mai University, 2002), p. 50-61.

²⁵ กุลวীর ประภาพรพิพัฒน์, “แนวคิดและจริยศาสตร์เกี่ยวกับเพศในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2545, หน้า 101.

การกลับชาติมาเกิดในพุทธศาสนานิกายวัชรยานแบบทิเบต

วัชรคารา อมิตาภาพร

คำสอนเรื่องการกลับชาติมาเกิดในพระพุทธศาสนานิกายวัชรยานแบบทิเบตนี้ เกิดจากอุดมคติของพระโพธิสัตว์ที่ต้องการช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ แต่การจะทำดังนี้ได้พระโพธิสัตว์เองต้องเข้าถึงความหลุดพ้นเสียก่อนจึงจะมีพละภาพเต็มทีในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ โดยอุดมคติของการช่วยเหลือนี้ไม่ใช่เพียงให้หลุด

พ้นจากความทุกข์ในสัมสारा หรือสังสารวัฏหรือวัฏสงสาร เพียงอย่างเดียวแต่รวมถึงการให้ความสะดวกสบายแก่เขาด้วย และนอกจากช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์แล้ว การกลับชาติมาเกิดเป็นวิธีดำรงคงมั่นพระธรรมคำสั่งสอนได้ดีที่สุด ทำให้เป็นที่แน่ใจได้ว่าคำสอนที่พระพุทธเจ้าอันตรัสมาดีแล้วนั้นไม่ถูกเข้าใจคลาดเคลื่อน และด้วยการปฏิบัติอัน

เข้าถึงแก่นธรรมจึงทำให้คำสอนนั้นยังคงสดใหม่ คำสอนนั้นยังคงความมีชีวิตชีวา และทำให้คำสอนนั้นคือการแสดงออกมาของชีวิต หรือกิจกรรมของชีวิตคือการแสดงออกมาซึ่งคำสอน อันกล่าวได้ว่าคำสอนคือชีวิตและชีวิตคือคำสอน จึงไม่แปลกที่ผู้มีอาการเช่นนี้จะมีคนเรียกว่าพระพุทธเจ้าหรือพระอรียะที่ยังมีชีวิตหรือพระพุทธเจ้าในยุคของเขา ดังที่มีการเรียกกันในทิเบต เช่น องค์ปีทมสัมภาวะ หรือแม้แต่คุรุลามะที่อภิเชกหรือถ่ายทอดพรหรือคำสอนจากพระพุทธเจ้านั้นแก่ศิษย์ เป็นต้น การจะเข้าถึงพุทธภาวะหรือความหลุดพ้นเช่นนี้ได้จำเป็นต้องได้รับการถ่ายทอดคำสอนสืบมาไม่ขาดสายจากปฐมคุรุหรือพระปฐมพุทธเจ้า ซึ่งในทางประวัติ-

ศาสตร์หากจะตัดมากล่าวหรือกล่าวในแง่ของช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ผู้ที่เริ่มต้นเค้าก็คือพระศากยमुณีพุทธเจ้า แล้วจึงสืบสายมาเป็นรุ่น ๆ จนถึงปัจจุบัน

เนื่องจากพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นนิกายไหน แม้จะกล่าวว่ามีเทพไท่เทวดาหรือพระอินทร์ พระพรหม ยมราช และสวรรค์ชั้นต่างๆ แต่เทพไท่เหล่านั้นเป็นเพียงสัตว์ในภพภูมิหนึ่งไม่ได้เกี่ยวอะไรกับการสร้างโลก ทำลายโลก สั่งให้ใครตาย สั่งให้ใครมีความสุข ชั้นสวรรค์หรือตกนรก อย่างที่เข้าใจกันในคติเวนิยมทั่วไป และในวัชรยานก็ไม่มีพระวิษณุ พระศิวะ พระพินเศ พระอิศวร เป็นต้นตามแบบพราหมณ์-ฮินดูมาเป็นสรณะ มาบูชา และไม่มีชื่อเหล่านั้นในวรรณคดีพุทธศาสนานิกายวัชรยานมีแต่รายชื่อของเทพไท่โพธิสัตว์ โดยเฉพาะเทพไท่โพธิสัตว์ทางสมาธิอันเป็นองค์คุณแห่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือสัมพันธ์กับธรรมชาติในด้านที่บริสุทธิ์ของชีวิต เพราะวัชรยานไม่มีคำสอนให้ยึดอัตตา มีแต่ให้ละอัตตา มีแต่อนัตตา ศูนย์ตา และอื่นๆ อันเป็นคำสอนทางพุทธศาสนาและก็ไม่มีสำนักหรือนิกายไหนสอนให้ยึดอัตตา มีแต่สอนให้กรุณาช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่สรรพสัตว์ ซึ่งตรงข้ามกับแนวคิดเรื่องเทพ เรื่องอัตตา ตามคติฮินดูหรือพราหมณ์ และเราไม่เคยได้ยินว่าพราหมณ์คนนั้นพราหมณ์นี้กลับชาติมาเกิดตามแบบฮินดู มีแต่ว่าเทพของฮินดูแบ่งภาคหรืออวตารมาเกิดแต่ก็ไม่ได้เกี่ยวอันใดกับการกลับชาติมาเกิดของพระลามะซึ่งเป็นมนุษย์ และก็ต่างจากการแบ่งภาคมาเกิดหรือการอวตารหรือที่วัชรยานใช้คำนี้ก็คือการมีนิรมายกายของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ อย่างเช่นพระอมิตาภพุทธเจ้า หรือพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์มหาสัตว์ เพราะรายละเอียดต่างกัน จุดประสงค์ต่างกัน และเมื่อพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิกายวัชรยานยืนยันว่าไม่มีพระเจ้า นี่ยิ่งทำให้นอกจากต่างกันมากแล้วยังเป็นไปไม่ได้ที่จะมาปั่นความคิดว่าเป็นอันเดียวกันอีก อีกทั้งแนวคิดเรื่องเทพเรื่องสวรรค์ในพุทธศาสนามีความอุดมสมบูรณ์เหลือล้นเกินกว่าจะไปยืมแนวคิดใครมาและสำหรับเทพทางสมาธิหรือนิมนต์นั้นมีแต่ในวัชรยานเท่านั้นที่อธิบายได้ละเอียดลึกซึ้ง ส่วนเปลือกนอกต่างๆ เช่นรูปร่างของเทวะหรือเทพหรือชื่อเสียงเรียงนามของการปฏิบัติตันตระที่ดูผิวเผินว่าเหมือนกันและจากคำบอกเล่าเก่าๆ ที่กล่าวว่ามาจากที่เดียวกันหรือรับมาเพื่อเหตุผลทางการตลาดนั้น ๑) มาจากมุมมองแบบอนุรักษในลักษณะที่ว่าในสายประเพณีแบบดั้งเดิมไม่มีเรื่องที่เกิดขึ้นเลยทางสามัญสำนึกเช่นนี้ และถ้ามีก็พยายามที่จะประนีประนอมกับวิทยาศาสตร์โดยเร็วพลัน ๒) แม้ในพุทธศาสนาจะมีกล่าวถึงสวรรค์และเทพไท่เทวดาแต่ในบางทรรศนะจะปิดไปทางๆ เพราะกลัวว่าจะละลายหรือปะปนกับแนวคิดพราหมณ์-ฮินดู ๓) ได้รับข้อมูลที่ผิวเผินและไม่ถูกต้องจากนักวิชาการทางตะวันตกซึ่งมีชาวตะวันตกบางคนปลอมตัวมาศึกษาพุทธศาสนาแบบธิเบต(แม้แต่ในพม่าและกักล่าวไม่ได้ว่าไม่มีในประเทศไทย) เพื่อที่จะปฏิเสธความน่าเชื่อถือของพุทธศาสนาในที่นั้นๆ ที่เขาอาจจะได้หรือไม่ได้ทุนสนับสนุนการวิจัยนั้นเพื่อให้ภาพที่เป็นภูมิหลังทางวัฒนธรรมของเขาดำรงอยู่อย่างเป็นเลิศต่อไป และมีนักวิชาการตะวันตกบางท่านที่มีความไม่สอดคล้องต้องจริงกับพุทธศาสนาแบบธิเบตจึงมีความไม่เห็นด้วยกับ

คำสอนบางอย่างแม้ว่าเพียงรู้แค่เลาๆหรือรู้แค่ผิวเผินจึงเป็นอคติคือลำเอียงเพราะข้างขึ้น ทั้งหมดนี้จึงปรากฏมาเป็นภาษาไทยเล่มเล็กๆเก่าๆที่ไม่ค่อยมีหลักฐานอ้างอิง ๔) ที่ผ่านมามีคนที่ศึกษาพระพุทธศาสนาแบบธิเบตศึกษาผ่านกลุ่มชาวตะวันตกที่กล่าวมานี้ และศึกษาผ่านทางพุทธศาสนิกายมหายานในจีนหรือญี่ปุ่นเป็นหลักหรือบางครั้งอาจจะศึกษาผ่านแนวคิดทางฮินดูแล้วก็โยงเข้าด้วยกันซึ่งบางครั้งข้อสรุปก็เกิดจากการรวบรวมระหว่างความเห็นส่วนตัวกับความเห็นของชาวตะวันตกที่ว่านี่ ซึ่งเมื่อพิจารณาดูชื่อนักวิชาการเหล่านี้จะเป็นแบบอยู่ในซีกโลกหนึ่งแล้วต้องกลองส่องทางไกลดูแล้วก็เขียนผ่านกลองนั้น นั่นคือส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาจากภายนอกที่มองเข้าไปภายในแต่ที่สำคัญคือมองเห็นแต่เปลือก ไม่ใช่การศึกษาจากภายในแล้วมองออกมาภายนอกอย่างแท้จริงนั่นทั้งในแง่จุดประสงค์ของการศึกษาอันเป็นความสนใจใคร่รู้ในทางธรรม ศึกษาจากเจ้าของภาษาและสายประเพณีด้วยสัมมาทิฐิ จึงกลายเป็นว่าผู้อ่านได้รับข้อมูลที่ตื่นหรือได้รับบางส่วนที่ไม่สามารถเข้าใจได้หรือได้ข้อมูลที่ผิดพลาด(แม้ว่านักเขียนบางคนจะลงทุนไปศึกษาที่ธิเบต เนปาลหรือสิกขิมแต่ก็เป็นไปในแบบข้อ๓.หลายคน และเมื่อหนังสือของเขาโด่งดัง อิทธิพลของหนังสือนั้นก็ส่งผลมาในทางความคิด)และเนื่องจากจุดประสงค์ของงานนี้ไม่ได้มีขึ้นเพื่อเปรียบเทียบตรงจุดนี้ เพียงแสดงแนวคิดกว้างๆเท่านั้นจึงจะไม่ขอก้าวในรายละเอียดที่ลึกลงไป ได้แต่หวังว่าในโอกาสหน้าจะได้กล่าวถึงให้กระจ่างต่อไป

ในรายละเอียดของคำสอนที่เป็นการปฏิบัติขั้นสูงสุดในวัชรยานนั้น การกลับชาติมาเกิดอันเป็นการจงใจหรือมีเจตนาที่จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีกแทนที่จะหลุดพ้นเข้าสู่พุทธภูมิหรือสวายนุสรณ์นั้น ก็เนื่องด้วยอุตมการณ์หรืออุตมคติของพระโพธิสัตว์ที่บุคคลสวดอธิษฐาน ทำการปวารณาด้วยเจตนาอันแน่วแน่และถือปฏิบัติเป็นศีลเป็นวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมาทั้งชีวิต ซึ่งนักปฏิบัติที่จะปฏิบัติได้จะต้องมีคุณสมบัติในขั้นสูง และการปฏิบัติในขั้นสูงนั้นก็คือ อนุตรโยคตันตระหรืออนุตรโยคมันตระ ซึ่งในขั้นตอนนี้ คัมภีร์กล่าวว่า เป็นเรื่องของ การหยุดความตาย(Stopping Death) อันเป็นการหยุดความตายตามแบบปกติของบุคคลธรรมดาทั่วไป(ซึ่งคนธรรมดาไม่อาจหยุดหรือควบคุมหรือเอาชนะความตายได้) ด้วยอำนาจของความมั่นคงในสมาธิภาวนาของนักปฏิบัติ นั่นคือการเปลี่ยนความตายของปุถุชนให้เป็นมรรคผลของการปฏิบัติ

ความตาย

ตามคำสอนของนิกายวัชรยานที่กล่าวถึงเรื่องความตายของมนุษย์นั้น ได้กล่าวไว้ว่าความตายของมนุษย์ในโลกนี้เกิดขึ้นบนขั้นที่ ๕ อันเป็นส่วนประกอบของมนุษย์เรา อันได้แก่ รูป(Form) เวทนา(Feeling) สัญญา(Discrimination หรือ Perception) สังขาร(Concept หรือ Compositional Factor) และวิญญาณ(Consciousness) ซึ่งสามารถแบ่งเป็นแบบรูปธรรม(Concrete)และนามธรรม(Abstract)ได้ ๒ แบบ คือ รูปกับนาม หรือกายกับจิต (Body and Mind) คำว่า รูป ยังสามารถแบ่งได้อีกเป็น มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน(earth) น้ำ(water) ไฟ(fire) ลม

(wind) และมนุษย์ผู้เกิดในครรภ์แห่งโลกนี้ นอกจากมีส่วนประกอบของมหาธาตุรูป ๔ แล้ว ยังมีช่อง(channels) และหยด(drops)อีกด้วย^๑

คัมภีร์กล่าวว่าใครก็ตามที่เป็นมนุษย์ที่ได้เกิดการตรัสรู้ในชั่วชีวิต(ซึ่งถือว่าเป็นการตรัสรู้อย่างฉับพลัน)อันแสนสั้นๆของยุคเลื่อมนี้ โดยผ่านการปฏิบัติจากการเริ่มต้นของอนุตรโยคมันตระมรรค ก็ด้วยองค์ประกอบทั้งหมดของการเป็นมนุษย์ที่เกิดในครรภ์นี้อย่างจำเป็น^๒

สำหรับมหาธาตุรูป ๔ มีรายละเอียดคร่าวๆ ดังต่อไปนี้

ธาตุดิน(ปฐวีธาตุ—the earth element) หมายถึงธาตุที่เป็นของแข็งในร่างกาย

ธาตุน้ำ(อาโปธาตุ—the water element) หมายถึงส่วนที่เป็นของเหลวในร่างกาย

ธาตุไฟ(เตโชธาตุ—the fire element) หมายถึงส่วนที่เป็นไออุ่นที่ค้ำจุนร่างกายไว้

ธาตุลม(วาโยธาตุ—the wind element) หมายถึงกระแสของอากาศ หรือพลังงานที่ทำหน้าที่ในร่างกาย เช่นการกลืน(swallowing)และใช้เป็นสิ่งค้ำจุนให้แก่วิญญาณ^๓

อันว่าธาตุลมทั้งหลายในกายนี้มีความสำคัญในการปฏิบัติอนุตรโยคตันตระของนิกายวัชรยาน ดังที่ ฮอปกินส์กล่าวเอาไว้ว่า“ผ่านการปฏิบัติอนุตรโยคตันตระ(Highest Yoga Tantra)โยคีค้นหาสาเหตุของลมเหล่านี้ที่อยู่ในรูปหยาบและละเอียดที่สลายเข้าไปในลมค้ำจุนชีวิตที่ละเอียดมากๆ(the very subtle life—bearing wind) ณ หัวใจ”^๔

การปฏิบัติแบบนี้ตามคำอธิบายของฮอปกินส์คือการปฏิบัติโยคะเลียนแบบการตายซึ่งเกี่ยวข้องกับการทำสมาธิภาวนายืนบนช่องและศูนย์กลางของช่องทั้งหลายที่อยู่ภายในร่างกาย และตามอรรถกถากล่าวว่า การปฏิบัตินี้ต่างจากตันตระต่ำทั้งสามและสูตรยาน(the Sutra Vehicle) เนื่องจากนักปฏิบัติผู้มีคุณสมบัติในขั้นสูงสามารถบรรลุพุทธภาวะได้ในชาติเดียว โดยความหมายที่ว่าได้ข้ามมรรคทั้ง ๕ ไปไม่ต้องปฏิบัติ คือ การสะสม(accumulation) การเตรียมการ(preparation) การเห็น(seeing) การทำสมาธิ(meditation) และการเป็นพระอเสขะหรือการไม่ต้องเรียนอีกต่อไป(no more learning)ในชาติเดียวโดยไม่ต้องปฏิบัติสังฆมณกับนัปกัลป์ไม่ถวนเหมือนระบบอื่นๆ เพราะในระบบอื่นๆนั้นกว่าจะได้พลังบุญพลังกุศลพอที่จะเพิ่มพลังให้แก่วิญญาณ

^๑ Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate State and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc., 1985), p.30.

^๒ Ibid.

^๓ Ibid.

^๔ Jeffrey Hopkins, Preface in Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate state and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc.), p.14.

ปัญญา(the wisdom consciousness)เพื่อหยั่งรู้ศุณยตา และเอาชนะอุปสรรคเพื่อเข้าถึงสัพพัญญู(omniscience) นั้นต้องใช้เวลานานมาก ขณะที่การปฏิบัติอนุตรโยคมันตระอันเป็นการปฏิบัติชนิดพิเศษใช้การเพิ่มพลัง วิญญาณปัญญาโดยใช้ประโยชน์ของจิตละเอียดทั้งหลายในการหยั่งรู้ศุณยตาและกายมายา(an illusion body) ที่เกิดต่อมา ซึ่งวิธีการหรือเทคนิคเหล่านี้ได้อาศัยช่อง(channels) ลม(winds) และหยด(drops)ทั้งหลายในกาย มนุษย์(the human body)^๔

ตามที่กล่าวมาสามารถเข้าใจได้ว่า การปฏิบัติอนุตรโยคมันตระหรืออนุตรโยคมันตระ(Highest Yoga Mantra)ใช้ร่างกายหรือธาตุทั้งหลายในร่างกายเป็นฐานหรือเป็นลานแห่งการตรัสรู้ และคำว่าตรัสรู้หรือรู้แจ้งได้ ในชาติเดียวนั้น หากพิจารณาช่วงชีวิตของมนุษย์ที่กล่าวมาก็ถือได้ว่าการรู้แจ้งนี้บรรลุผลได้อย่างช้าไม่เกิ่นตอน ตาย เพราะบาร์โดแห่งความตายและต่อเนื่องไปถึงบาร์โดแห่งธรรมตาหรือช่วงแห่งจิตประภัสสรถือได้ว่าอยู่ใน ชีวิตนี้ การตรัสรู้ในบาร์โด * หรือในช่วงเวลานี้จึงถือว่าเป็นการตรัสรู้ในชีวิตนี้โดยกายของมนุษย์แห่งชาตินี้ นี้ก็ รวมถึงการบรรลุธรรมขั้นสูงในสภาวะที่อยู่ในบาร์โดอันตรภพและสภาวะแห่งการเกิดด้วยที่ถือได้ว่าเป็นการรู้แจ้ง ในชาตินี้

สำหรับเรื่องช่องในกายนั้นคัมภีร์ได้กล่าวถึงกายของมนุษย์ในโลกนี้มี ๗๒,๐๐๐ ช่อง และมีช่องสำคัญ ๓ ช่อง คือ ช่องขวา ช่องซ้าย และช่องกลาง (the right , left and central channels)โดย อรรถกถากล่าวว่า กาย หยาบนี้คือการประกอบขึ้นของธาตุทั้งหลาย และการเจริญเติบโตขึ้นของธาตุนั้น กายละเอียดคือการประกอบ ขึ้นของช่องทั้งหลาย ลมทั้งหลายและหยดขาว หยดแดง ส่วนกายละเอียดสูงสุดนั้น คือลมอันใช้เป็นสิ่งค้ำจุน ของจิตแห่งแสงกระจ่าง(the very subtle body is the wind that serves as the mount of the mind of clear light.) รวมทั้งลมที่อาศัยอยู่ในหยดที่ไม่อาจทำลายได้(the indestructible drop) ณ หัวใจอีกด้วย^๖

ในส่วนช่องทั้งหลายที่อยู่ในกายละเอียดนี้ อรรถกถากล่าวไว้ว่า ช่องกลางหรือช่องกลางกายทอดเป็น แนวขึ้นไปจากหัวใจสู่จอมขวัญ(the crown of the head)แล้วลงมาสู่จุดระหว่างคิ้ว(the eyebrows)และเคลื่อนลง จากหัวใจสู่ตอนกลางของส่วนหัวขององคชาต(the middle of the head of the phallus)หรือช่องคลอด(vagina) สำหรับช่องทางขวาและทางซ้ายของช่องกลางกายนี้คือสองช่องที่ห่อหุ้มช่องกลางกายเอาไว้เป็นปมๆไป กดรัด และบีบให้เล็กลง เพื่อป้องกันการผ่านเข้ามาของลม โดยห่อหุ้มตรงแต่ละศูนย์กลางของช่อง(channel—center)

^๔ Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate State and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc., 1985), pp.30-31.

* คำว่าบาร์โด หมายถึงช่วงระหว่างเวลาต่างๆของชีวิต โดยหลักๆแล้วแบ่งเป็น ช่วงที่มีชีวิต ช่วงระหว่างความตาย ช่วงหลังตาย ที่เรียกว่าอันตรภพหรือเรียกง่าย ๆว่าบาร์โด และช่วงการเกิดใหม่

^๖ Ibid., p.31.

ซึ่งตรงหัวใจได้หุ้มเอาไว้ช่องละสามรอบ และหุ้มน้อยลงในที่อื่นๆ และเนื่องจากการกตรัดอันหนาแน่นนี้ ในระหว่างการมีชีวิตตามปกติของคนเรา ลมทั้งหลายเหล่านี้จึงไม่อาจเคลื่อนขึ้นหรือเคลื่อนลงภายในช่องกลางกายนี้ได้ ยกเว้นตอนตาย^๗

ในตอนจะตาย ลมทั้งหมด(all the winds)ใน ๗๒,๐๐๐ ช่อง มารวมกันในช่องขวาและช่องซ้าย แล้วลมทั้งหมดทั้งหลายที่อยู่ในช่องขวาและช่องซ้ายนี้ก็สลายเข้าไปสู่ช่องกลางกาย และลมที่อยู่ส่วนบนและส่วนล่างของช่องกลางกายในท้ายที่สุดก็สลายไปสู่ลมค้ำจุนชีวิตที่ไม่อาจทำลายได้ ณ ที่หัวใจ^๘

สำหรับหยดขาวและหยดแดงอันเป็นส่วนประกอบอีกสองอย่างนี้ ดำรงอยู่ในลักษณะของการหุ้ม(case) ติดกัน(closed) หรือรอบกัน(round)โดยหยดขาวอยู่บน หยดแดงอยู่ล่างภายในช่องกลางกาย ณ จักระของช่องแห่งหัวใจและในศูนย์กลางของการหุ้มติดกันนี้คือเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของลมและจิตที่ละเอียดสูงสุด^๙

เกี่ยวกับเรื่องจิตนี้ อายตนะวิญญาณทั้ง๕(the five sense consciousness) อันได้แก่ ตา(eye) หู(ear) จมูก(nose) ลิ้น(tongue) และกาย(body)วิญญาณ หรือจักขุ โสตะ มานะ ชิวหา และกายวิญญาณ คือ จิตหยาบ(coarse minds) ส่วนความคิดหรือสังขารมโน-วิญญาณ(the conceptual mental consciousness)นั้นคือ จิตละเอียด และจิตที่อาศัยอยู่ในหยดที่ไม่อาจทำลายได้เป็นจิตที่ละเอียดสูงสุด^{๑๐}

ตามที่กล่าวมาเราสามารถเข้าใจได้ว่า เกี่ยวกับเรื่องจิตที่อธิบายในบริบทนี้ พุทธศาสนานิกายวัชรยาน กล่าวถึงจิต ๓ ระดับคือ จิตหยาบ จิตละเอียด จิตละเอียดสูงที่สุด ส่วนลมที่ละเอียดสูงที่สุดนั้นคัมภีร์กล่าวว่า คือ ลมค้ำจุนชีวิตที่ไม่อาจทำลายได้ ซึ่งปรากฏขึ้นในกระบวนการสลายในขั้นสุดท้ายของกระบวนการตาย โดยความตายที่เกิดขึ้นในวิถีแห่งการสลายนั้นนั้นก็เพราะว่า หากมันมีลมแม้เพียงเล็กน้อยที่สุดที่กระทำเป็นพื้นฐานหรือสิ่งค้ำจุนให้แก่วิญญาณอาศัยอยู่ในส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย ความตายก็ไม่อาจเป็นไปได้ นี่ก็ยกเว้นลมที่ละเอียดสูงสุด ซึ่งตามอรรถกถากล่าวไว้ว่า วิธีที่ลมกระทำการเป็นพื้นฐานหรือสิ่งค้ำจุนให้แก่วิญญาณนั้นดุจดังตัวอย่างของม้าที่ใช้เป็นสิ่งค้ำจุนให้แก่จ็อกกี้หรือผู้ขี่หรือดุจดังจ็อกกี้ที่ขี่อยู่บนม้า^{๑๑} ซึ่งก็สามารถเข้าใจได้ว่า トラบใดที่วิญญาณยังมีลมค้ำจุนหรือยังตั้งอยู่(บนสิ่งค้ำจุน) วิญญาณย่อมไม่อาจสลายและความตายย่อมยังไม่ได้เกิดขึ้น

^๗ Ibid.

^๘ Ibid.

^๙ Ibid.

^{๑๐} Ibid.

^{๑๑} Ibid.

การกลับชาติมาเกิด

คำสอนเรื่องการกลับชาติมาเกิดนี้แตกต่างจากการเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิดโดยทั่วไปของปุถุชนซึ่งเป็นไปตามกรรม แต่การกลับชาติมาเกิดนี้เป็นไปตามมรรคผลของอำนาจสมาธิและพละภาพของอุคตมคคิพระโพธิสัตว์ และองค์ดาไล ลามะทรงตรัสว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้นจุดตั้งการติดคุกหรือติดกับดักแห่งความทุกข์ในสังสารา ส่วนการกลับชาติมาเกิดนี้นั้นคือการมีทางเลือกและอิสรภาพซึ่งไม่ใช่หนักโทษแห่งสังสารา หรือหากจะเปรียบเทียบให้เห็นภาพก็คือ(วิญญาณบางพวกในโลกนี้ ย่อมทราบความแห่งภพชาติได้แม้ด้วยการอุปมา)ไม่ใช่หนักโทษแห่งจิตหรือแห่งกิเลสตัณหาในโลกของเครื่องจักรแห่งอัตตาอย่างในภาพยนตร์เรื่องThe Matrix

ในเชิงวิธีการของการปฏิบัติทางสมาธินั้นมีรายละเอียดดังนี้ โดยคัมภีร์กล่าวว่า ไม่มีความแตกต่างในพื้นฐาน(the bases)ของการชำระความบริสุทธิ์ โดยวิธีการของขั้นตอนแห่งการรังสรรค์ และ ขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์ ซึ่งเป็นสองขั้นตอนที่อยู่ในอนุตรโยคะมันตระ หมายความว่าคำสอนอนุตรโยคะมันตระมีการปฏิบัติ ๒ ขั้นตอน โดยการนำฐานที่จะมาปฏิบัติเพื่อเอามาทำให้บริสุทธิ์ เพราะธรรมฐานเหล่านี้ไม่บริสุทธิ์และฐานเหล่านี้ก็นำมาใช้กับทั้ง ๒ ขั้นตอนของการปฏิบัติ โดยขั้นตอนแรกคือ ขั้นตอนแห่งการรังสรรค์หรือการก่อให้เกิดหรือการให้กำเนิด (the stage of generation)ซึ่งตรงกับภาษาสันสกฤตว่า อุตปัตติกระมะ (utpattikrama) อันตรงกับภาษาทิเบตว่า เกริม(bskyed rim)^{๑๒} ในบางที่ใช้คำว่าCreation Stageโดยใช้ตรงกับภาษาทิเบตว่า จงวา(jong wa / sbyong ba)^{๑๓} และในที่นี้ขอใช้คำในภาษาไทยไปชั่วคราวก่อนจนกว่าจะมีผู้รู้มาชี้แนะก่อนว่า ขั้นตอนแห่งการรังสรรค์ ทั้งนี้ก็เพื่อความงามทางภาษา แม้ว่าอาจจะรู้สึกว่ามีน้ำหนักไม่หนักแน่นนักแต่ก็ให้ความรู้สึกของการอมความหมายของคำภาษาอังกฤษทั้งสองคำ โดยในขั้นตอนนี้เราใช้ ความตายพื้นฐาน บาร์โดพื้นฐาน(อันตรภพพื้นฐาน) และการเกิดพื้นฐาน(basic death, intermediate state and birth)เอามาเป็นฐานของการชำระความบริสุทธิ์(the bases of purification) (ดังที่กล่าวไว้ในบทสวดมนตร์เบื้องต้น) เอาสามสถานะเหล่านี้เป็นตัวแทนของการชำระความบริสุทธิ์ที่เราบ่มเพาะเอา(cultivates)สถานะทั้งสามนี้ “นำไปสู่มรรค”(bringing to the path) หรือหนทาง พร้อมทั้งอนุมรรคทั้งหลาย(branches)

คัมภีร์หมายความว่า โดยสอดคล้องกับลักษณะและขั้นตอนทั้งหลาย(the aspects of the stages)ของความตาย บาร์โด และการเกิดนี้ เรานำเอาความตายไปสู่มรรคอันเป็นธรรมกาย(the path as the Truth Body) บาร์โด

^{๑๒} Daniel Cozort, *Highest Yoga Tantra* (Ithaca: Snow Lion Publications, 1986), p.143.

^{๑๓} Jamgön Kongtoul, *Creation and Completion: Essential Points of Tantric Meditation*, trans. Sarah Harding (Boston: Wisdom Publications, 2002), p.13.

แห่งอันตรภพไปสู่มรรคอันเป็นสัมโภคกาย(the path as an Enjoyment Body) และการเกิดไปสู่มรรคอันเป็นนิรมานกาย(the path as an Emanation Body)

กล่าวง่าย ๆ ก็คือ หากปฏิบัติสำเร็จในตอนตาย(ตอนแสงกระจ่างหรือจิตประภัสสร) จะบรรลุธรรมกายหรือถ้าจะกล่าวอีกอย่างก็คือ บรรลุสภาวะเดียวกับพระศากยมุนีพุทธเจ้า นั่นก็คือบรรลุการตรัสรู้ที่สมบูรณ์หรือบรรลุพุทธภาวะ หรือในแง่หนึ่งก็คือการปรินิพพานตามความหมายของเถรวาทนั่นเอง ส่วนการปฏิบัติสำเร็จในบาร์โด จะบรรลุสัมโภคกายอันเป็นกายทิพย์ที่มีความสุขของพระพุทธเจ้า และหากสำเร็จในตอนเกิดหรือปฏิสนธิจะบรรลุนิรมานกาย ดังจะกล่าวต่อไป

อรรถกถากล่าวว่า ในกระบวนการของเทวโยคะ (deity yoga) โยคีจะเข้าสมาธิตั้งแต่แรกบนศุนยตา (emptiness) โดยดำเนินการตามแบบแผนของสัญญาแห่งความตายทั้ง ๘ ด้วยเหตุนี้จึงนำเอาความตายเข้าสู่มรรคอันเป็นธรรมกายของพระพุทธเจ้า(bringing death to the path as a Buddha's Truth Body) โยคีจึงเกิดขึ้นจากการหยั่งรู้ในอหิวาภาวะแห่งศุนยตานี้ในรูปแบบของเมล็ดพยัคฆ์(The yogi rises from this non-dual realization of emptiness in the form of a seed syllable) คือพยัคฆ์จากสิ่งซึ่งเป็นรูปแบบทั้งหมดของการปรากฏของเทพ หรือในรูปแบบมูทราอันเป็นสัญลักษณ์การกำมือ(hand symbol) หรืออื่นๆ ซึ่งตัวของวิญญานปัญญา(the wisdom consciousness) ใช้เป็นพื้นฐานของนิรมานกาย(the basis of emanation) นี่ก็เป็นวิธีที่นำเอาบาร์โดอันตรภพไปสู่มรรคอันเป็นสัมโภคกาย การปรากฏต่อมาของวิญญานปัญญาในรูปแบบของร่างเทพ(a deity's body) คือการนำเอาการเกิดไปสู่มรรคอันเป็นนิรมานกาย โยคะศุนยตาและเทพ(Emptiness and deity yogas) วางแบบแผนอยู่บนกระบวนการความตาย บาร์โดอันตรภพ และการเกิดนี้มีอยู่เฉพาะในอนุดรโยคะ-มันตระ ไม่มีอยู่ในตันตระต่ำทั้งสามอันได้แก่กริยาตันตระ(Kriyātantra) จรยัตันตระ (Caryātantra) และโยคะตันตระ(Yogatantra)^{๑๔} ด้วยเหตุนี้ สภาวะทั้งสามนี้คือ ความตายธรรมดา บาร์โดอันตรภพตามธรรมดา และการเกิดตามธรรมดา(ของปุณฺชน) จึงได้รับการชำระความบริสุทธิ์โดยทางอ้อม และเราดำเนินการ (actualizes) ตรีกาย (the Three bodies) นี้สอดคล้องกับลักษณะของมัน

คัมภีร์กล่าวว่า ขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์(the stage of completion/ niṣpannakrama / rdzogs rim)^{๑๕} คือตัวที่ชำระความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง(the actual purifier)ของความตายพื้นฐาน บาร์โดอันตรภพพื้นฐาน และการเกิดพื้นฐาน ผ่านหนทางหรือมรรคาที่สอดคล้องต้องกันในลักษณะกับสภาวะเหล่านี้

คัมภีร์กล่าวว่าขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์นั้นแบ่งเป็น ๖ ขั้น คือ

^{๑๔} Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate State and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc., 1905), pp.69-70.

^{๑๕} Daniel Cozort, *Highest Yoga Tantra* (Ithaca: Snow Lion Publication, 1986), p.143.

๑. การแยกกาย(Isolation of body)
๒. การแยกวาจา(Isolation of speech)
๓. การแยกจิต(Isolation of mind)
๔. กายมายา(Illusory body)
๕. แสงกระจ่าง(Clear light)
๖. การรวมกัน(Union)

อรรถกถาอธิบายว่าการแยกกาย คือโยคะอย่างหนึ่ง ในที่ซึ่งขั้นทั้งหลาย องค์ประกอบทั้งหลาย อาศัยกันภายในทั้งหลาย และอื่นๆของเราถูกแยกออกจากการปรากฏและความคิดตามธรรมดา(ordinary appearance and conception)ผ่านการประทับตราด้วย(being sealed with) หรือให้เครื่องหมายของ(given the mark of) ความสุขและศุนยตา(the bliss and emptiness)ของขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์ มันจึงเป็นสาเหตุด้วยวิธีนั้นต่อการปรากฏว่าเป็นการเล่นของเทพ(the sport of a deity)(ในการอธิบายที่ว่านี้อรรถกถาบันทึกว่าเป็นการอธิบายในเชิงนิรุกติศาสตร์) ส่วนในการแยกวาจา คือโยคะอย่างหนึ่งในที่ซึ่งลมที่ละเอียดที่สุดอันเป็นรากเหง้าของการพูดถูกแยกออกไปจากการเคลื่อนไหวตามธรรมดาของลม ด้วยเหตุนี้ ลมและมนตร์หรือมนตร์ระ(mantra)จึงรวมกันเข้าอย่างกลมกลืน(joined undifferentiably) สำหรับการแยกจิต อรรถกถากล่าวว่า คือโยคะอย่างหนึ่ง(a yoga)ในที่ซึ่งจิตที่เป็นรากเหง้าของสังสาราและของนิรวาณะ(the root of cyclic existence and of nirvana)ถูกแยกออกจากความคิด(conceptuality)พร้อมทั้งลมที่ใช้เป็นลัทธิของฝ่ายหลัง จิตนี้เป็นเหตุต่อการปรากฏอันเป็นเอกลักษณ์(an entity)ของความสุขและศุนยตาอันกลมกลืน ผ่านโยคะทั้งสามขั้นเหล่านี้ ความว่างทั้ง๔(the four empties)ก็ได้รับการชักนำให้เกิดขึ้น แม้ว่าเฉพาะในตอนท้ายของการแยกจิตของขั้นตอนที่สามแต่มันก็ปรากฏขึ้นในรูปแบบที่สมบูรณ์(complete form)^{๑๖}

คัมภีร์กล่าวว่าปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นที่อยู่ในขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์นี้ ที่สอดคล้องต้องลักษณะกันกับแสงกระจ่างแห่งความตาย คือ การปรากฏ การเพิ่มขึ้น การไถ่บรรลู่ และแสงกระจ่าง(ที่ได้แสดงออกมา)ในการแยกกาย การแยกวาจา การแยกจิต กายมายา และการรวมกันของพระเสขะ (union of a learner)

อันว่าพระเสขบุคคลนี้คือผู้ที่ยังต้องเล่าเรียนเขียนอ่านพระธรรมคำสอนอยู่ ส่วนพระอเสขบุคคลนั้นคือผู้ที่รู้แจ้งเห็นจริงแล้วไม่ต้องเล่าเรียนเขียนอ่านอีก และอรรถกถาอธิบายว่า การรวมกันของแสงกระจ่างและกายมายาบริสุทธิ์ของพระอเสขะคือตัว พุทธภาวะ(a non-learner's union of clear light and pure illusory body is

^{๑๖} Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate State and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc., 1985), p.70.

Buddhahood itself) นั่นคือการรวมกันทั้งหลายทั้งปวงก่อนหน้านั้นเป็นของพระเสขโพธิสัตว์(learner Bodhisattvas)^{๑๗}

คัมภีร์กล่าวว่า ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นในขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์ที่สอดคล้องต้องลักษณะกันกับบาร์โตนตรภพ คือ กายมายาอันไม่บริสุทธิ์ของขั้นตอนที่สาม(เมื่อ ๖ ขั้นตอนข้างต้นนั้นลดลงมาเหลือ ๕ โดยรวม ๒ ขั้นตอนแรกเป็นขั้นตอนเดียว) และกายมายาบริสุทธิ์ของการรวมกันของพระเสขะ ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น(ซึ่งก็คือปัจจัยในขั้นตอน ๕ - ๖ ขั้นตามที่กล่าวมา)ที่สอดคล้องต้องลักษณะกับการเกิด คือ การอาศัยกันของกายมายาบริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ในขั้นแบบเดิม(old aggregates)อันเป็นกายธรรมดา(the ordinary body)และในวัตถุแห่งการแปรเปลี่ยนของมันของการเห็นตามธรรมดา(their becoming objects of ordinary sight)

ในเรื่องของวิธีที่มรรคาเหล่านี้ของขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์ชำระความบริสุทธิ์ของการเกิด ความตาย และบาร์โตนตรภพโดยตรงนั้น คัมภีร์กล่าวว่า จิตที่ละเอียดที่สุด(the very subtle mind)ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์อันกลมกลืนของลมและจิตที่ละเอียดที่สุด ดำรงอยู่ตามปกติในความต่อเนื่องของรูปแบบเดิมจากความต่อเนื่องหนึ่งไปสู่ความต่อเนื่องหนึ่ง(maintains a continuum of similar type from one to another-ซึ่งก็คือการเกิดดับเป็นสันตติตามปกติ) ท้ายที่สุดกลายเป็นแสงกระจ่างแห่งความตายตามธรรมดา(the clear light of ordinary death-ซึ่งก็คืออยู่ในกระบวนการตายขั้นที่ ๘ ตามปกติ) โยคีผู้ปฏิบัติในขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์นี้ได้หยุดกระบวนการนี้ด้วยอำนาจแห่งความมั่นคงของสมาธิ (A yogi of the stage of completion stops this (process) through the power of meditative stabilization)และแปรเปลี่ยนมันเข้าไปสู่แสงกระจ่างเนรมิต(transforms it into the metaphoric clear light-ของการแยกจิต) และเข้าสู่แสงกระจ่างที่แท้จริง(the actual clear light)นี่ก็เป็นการปฏิบัติด้วยมรรคาที่สอดคล้องต้องลักษณะกับความตาย โยคีจึงแปรเปลี่ยนความตายเข้าไปสู่แสงกระจ่างแห่งผล(the clear light of the fruit-คือพอได้มรรคแล้วก็ต้องได้ผล เหมือนกันกับการได้อรหัตมรรคแล้วก็ได้อรหัตผล) อันเป็นธรรมกาย นี่คือนิติที่ความตายได้รับการชำระความบริสุทธิ์

ขั้นนี้คือการหลุดพ้นในจิตประภัสสร หรือในขั้นของแสงกระจ่างแห่งความตาย ตามที่กล่าวมาในกระบวนการตาย อันซึ่งที่กล่าวว่าคนธรรมดาโดยทั่วไปอยู่ในขั้นนี้ ๓ วันนั้นนั่นเอง แต่นักปฏิบัติธรรมจะอยู่ในขั้นนี้นานเป็นพิเศษ และขั้นนี้เองที่เป็นการบรรลุพุทธภาวะ หรือ บรรลุธรรมกาย แต่ด้วยปัญฐานอันศักดิ์สิทธิ์ของพระโพธิสัตว์จึงทำให้หรือสามารถกลับมาเกิดใหม่ในโลกมนุษย์นี้ได้ นี่ส่วนหนึ่งเราก็ก็น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นอำนาจของความกรุณาและพละภาพอื่นๆดังจะได้อธิบายต่อไป

^{๑๗} Lati Rinbochay and Jeffrey Hopkins, *Death, Intermediate State and Rebirth in Tibetan Buddhism*, 3rd ed. (Ithaca: Snow Lion Publications, Inc., 1905), p.71.

ในเรื่องของรูปแบบของการชำระความบริสุทธิ์ในบาร์โอดันตรภาพนั้น คัมภีร์กล่าวว่าลมที่ละเอียดที่สุดของเอกลักษณ์หรือแก่นแท้อันกลมกลืนกันนั้น(ที่เพ็งกล่าวมา)อ้างความต่อเนื่องตามปกติของรูปแบบเดิมจากความต่อเนื่องหนึ่งไปสู่ความต่อเนื่องหนึ่ง และกระทำเป็นสิ่งจำเป็นของแสงกระจ่างแห่งความตายตามปกติ(the ordinary clear light of death)ได้เกิดขึ้นเป็นร่างกายของสัมภเวสี(rise as a body of an intermediate being-อยู่ในขั้นที่เราเป็นสัมภเวสีตามธรรมดา) โยคีผู้ปฏิบัติในขั้นตอนนี้ได้หยุดกระบวนการนี้ผ่านอำนาจแห่งความมั่นคงของสมาธิและแปรเปลี่ยนมันเข้าไปสู่ กายมายุที่ไม่บริสุทธิ์ และกายมายุที่บริสุทธิ์ของพระเสขบุคคล และของพระอเสขบุคคลที่สอดคล้องต้องลักษณะกับบาร์โอดันตรภาพ นี่คือนิติวิธีที่บาร์โอดันตรภาพได้รับการชำระความบริสุทธิ์

ขั้นนี้คือขั้นของการบรรลุสัมภเวสี โดยเปลี่ยนกายจิตของสัมภเวสีซึ่งถือว่าหายาบเพราะเกิดแต่กรรมในบาร์โอดให้เป็นกายมายุทั้งสองกายและทำสมาธิบรรลุในกายนั้น

ในเรื่องของรูปแบบวิธีของการชำระความบริสุทธิ์การเกิดนั้น คัมภีร์กล่าวว่า เมื่อกายมายุเช่นนั้น ที่ได้เข้าสู่บาร์โอดันตรภาพถูกดับลงชั่ววินาที ผ่านอำนาจสมาธิแบบเดียวกันนั้น แล้วการเกิดใหม่ในครรภ์ผ่านอกุศลกรรม และความทุกข์ทั้งหลายถูกหยุดลง คือแทนที่จะไปเกิดใหม่ในครรภ์ตามกรรม กายมายุได้เข้าสู่ขั้นทางกายภาพแบบเดิม(the old physical aggregates)ในลักษณะเช่นเดียวกันกับการเข้าไปเกิดของสัมภเวสีในครรภ์มารดา ด้วยเหตุนี้กายมายุเข้าสู่ครรภ์นี้จึงทำการสำแดงการอธิบายคำสอนต่อผู้อื่น และบรรลุมรรคาในขั้นสูง(the higher paths)นี่คือนิติวิธีที่การเกิดได้รับการชำระให้บริสุทธิ์

การเกิดในขั้นนี้แม้ว่าจะเข้าสู่ครรภ์เหมือนกันกับคนปกติ แต่คนปกติเข้ามาเกิดโดยกายจิตของสัมภเวสีซึ่งเป็นไปตามกรรมและไร้จิตสำนึกแต่ผู้กลับชาติมาเกิดจะทำสมาธิมาเกิดด้วยกายมายุและมีสติสำนึกในการเกิด และการเกิดนี้ไม่ได้ถูกพัฒนามาด้วยกรรมอันชักนำมาเกิดแต่มาเกิดด้วยความรู้ตัวทั่วพร้อมด้วยความมั่นคงของอำนาจแห่งสมาธิภาวนา นี่คือการบรรลุนิรมาณกาย

ดังนั้นคัมภีร์จึงกล่าวว่ารากเหง้าที่แท้จริงแห่งการหยุดการเกิด ความตาย และบาร์โอดันตรภาพที่แท้จริงคือแสงกระจ่างเนรมิตอย่างแท้จริง(ซึ่งได้แสดงออก)บน(ในขั้นตอนของ)ความสมบูรณ์แห่งการแยกจิต แสงกระจ่างเนรมิตนี้ใช้เป็นเหตุโดยตรงของกายมายุ และผ่านอำนาจของการหยุดความตายอย่างแท้จริงของมัน บาร์โอดันตรภาพพร้อมทั้งการเกิดจึงหยุดลงอย่างสอดคล้องกัน เมื่อกายมายุบรรลุถึงแสงกระจ่างเนรมิตเช่นนั้น บาร์โอดันตรภาพจึงหยุดลงชั่ววินาที เพราะวาลมที่ละเอียดที่สุดอันจะเกิดเป็นกายของสัมภเวสีนั้นได้กลายเป็นกายมายุเสียแล้ว(และอันคำว่ากายมายุนี้ก็คือนิติวิธีที่ท่านเนรมิตขึ้นจากอำนาจจิตเพื่อเอามาเป็นฐานหรือเป็นลานแห่งการตรัสรู้ในสภาวะเหล่านี้ สำหรับกายมายุที่บริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์นั้นขึ้นอยู่กับความเป็นพระเสขหรือพระอเสขของนักปฏิบัติ)

ครั้นบาร์โดถูกหยุดลงโดยสิ้นเชิง มันก็ไม่มี การเข้าครอบครองการเกิดด้วยอำนาจของอกุศลกรรมและความทุกข์ (there is no assumption of birth by the power of contaminated actions and afflictions) ดังนั้น คัมภีร์จึงกล่าวว่าใครก็ตามที่บรรลุกายมหายาจำเป็นอยู่เองที่จะเกิดการรู้แจ้งอย่างเต็มที่ในชีวิตเดียวนี้ (whoever attains an illusory body necessarily becomes fully enlightened in the same lifetime.) คือคัมภีร์หมายความว่า การหลุดพ้นตรงนี้เป็น การหลุดพ้นในชาติที่เป็นมนุษย์นี้ในชีวิตเดิม ไม่ใช่การหลุดพ้นในชาติต่อไปในชีวิตใหม่ ซึ่งนี่ก็ถือได้อย่างหนึ่งว่า คือการตรัสรู้ที่จับพลันของพุทธศาสนานิกายวัชรยาน แม้ว่าอีกอย่างหนึ่งนักปฏิบัติอาจจะทำได้สำเร็จแล้วตั้งแต่ยังมีชีวิตอันก็ถือได้ว่าเป็นการตรัสรู้ที่จับพลันเช่นกัน

การกล่าวถ้อยคำมาทั้งหมดนี้รวมทั้งการวิเคราะห์ต่าง ๆ ผู้วิจัยทำด้วยความรู้ความสามารถอันจำกัดยิ่ง หากการกล่าวมามีความผิดพลาดก็เป็นเพราะความผิดพลาดอันเนื่องด้วยข้อบกพร่องทั้งหลายของผู้วิจัย พระธรรมอันท่านกล่าวไว้ดีแล้วนั้นหา มีมลทินแต่อย่างใดไม่ และผู้วิจัยหวังให้อำนาจแห่งตัวอักษรจะยังอำนวยสูงขึ้นในจิตใจแก่ผู้ศึกษา ให้ความสว่างทางปัญญา เยียวยาความรู้สึก ให้มุมมองอันงดงามแก่ชีวิต

สรุป

ตามที่กล่าวมานั้น มีการหลุดพ้น ๓ ช่วงคือ ช่วงความตาย โดยโยคีผู้มีความสามารถปฏิบัติในขั้นนี้ได้สำเร็จจะบรรลุธรรมกาย เมื่อเทียบกับเถรวาทแล้วก็คือบรรลุนิพพานนั่นเอง เพราะผู้บรรลุธรรมกายกล่าวได้ว่าเป็นผู้บรรลุพุทธภาวะ และผู้บรรลุพุทธภาวะก็คือผู้บรรลุความเป็นพระพุทธเจ้า ผู้บรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าก็คือพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง การเป็นพระพุทธเจ้าในแง่ของวัชรยานเท่ากับการบรรลุธรรมกาย หรือในสภาวะอันปรมาตมก็คือ การที่มีร่างกายเป็นสังขารอันเกินจินตนาการของการคิดโดยใช้สมองเนื่องจากสมองมีรอยหยักไม่พอ และรอยหยักของสมองก็ไม่สามารถรับข้อมูลหรือจินตนาการถึงข้อมูลในเรื่องนามธรรมขั้นสูงแบบนี้ได้ และการใช้เหตุผลก็มีขอบเขตจำกัด จึงอาจจะเกินจินตนาการของรอยหยักหรือต่อมหรือเหตุผลเหล่านี้แม้จะใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ที่มีเทคโนโลยีสูงสุดของศตวรรษสุดท้ายก่อนโลกแตกสลายก็ไม่สามารถบอกได้ มีแต่การใช้เทคโนโลยีทางจิตหรือปัญญาญาณทางนี้เท่านั้นจึงจะรู้แจ้งเห็นจริงได้ เราจึงไม่ควรประเมินผู้ผงของความรู้ของเราว่าเท่าหรือมากกว่าของพระพุทธเจ้า และการบรรลุธรรมกายในความหมายของวัชรยานก็คือการบรรลุนิรวาณะซึ่งก็เทียบได้กับนิพพานในเถรวาทนั่นเอง ผู้บรรลุขั้นนี้จึงเป็นพระอเสขะ คือไม่ต้องเรียนอีก ในแง่ที่ว่าในสภาวะเข้าถึงนั้นท่านได้รู้แจ้งอย่างสมบูรณ์ ถ้าท่านเข้าสู่สภาวะนี้แล้วไม่มาเกิดใหม่ ท่านก็ไม่มี ความจำเป็นต้องมารื้อฟื้นความรู้ใด ๆ อีกเพราะเป็นพระพุทธเจ้าเองแล้ว

ช่วงการหลุดพ้นช่วงที่สองคือ ในบาร์โดอันตรภพ โดยเปลี่ยนกายจิตของสัมภเวสีเป็นกายมหายาหรือเราอาจจะเรียกได้ว่ากายเนรมิตด้วยอำนาจสมาธิ พอหลุดพ้นในช่วงนี้บาร์โดก็ดับลง ท่านก็เข้าสู่สภาวะสัมโมคคกาย คือกายทิพย์ของความเป็นพระพุทธเจ้าอันเป็นกายแห่งความสุข

ช่วงการหลุดพ้นช่วงที่สามคือ ตอนการเกิด เมื่อทำสมาธิหรือเนรมิตจนได้กายมายามาแล้ว ก็ไม่ใช่สัมภเวสีที่อยู่ในบาร์โดแบบคนทั่วไป และแทนที่จะเกิดแบบคนทั่วไปที่เป็นไปตามกรรม ท่านก็ทำสมาธิในกายมายาเข้ามาเกิดแทน นี่เรียกว่าบรรลุนิรมาณกาย

ผู้วิจัยเข้าใจว่ามีรายละเอียดในขั้นตอนเหล่านี้หลายระดับ แต่เนื่องจากมีข้อจำกัดในการทำวิจัยนี้หลายประการจึงไม่ได้นำมาขยายให้เห็นเพิ่มขึ้น สำหรับความเป็นไปได้ในเรื่องการหลุดพ้นเหล่านี้ ผู้วิจัยมีกรรมที่คิดว่า เป็นสิ่งจริงแท้และเชื่อตามตัวอักษร ตามความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยไม่มีข้อพิสูจน์ทางกายภาพ แต่เห็นผลที่เกิดขึ้นว่ามีจริงโดยศึกษาเอาจากพระผู้ทรงคุณทั้งหลาย บางทีการได้เห็นหน้าท่าน ก็ทำให้เกิดความรู้สึกว่าท่านได้ผ่านความสำเร็จของประสบการณ์ทางธรรมนี้มา และเมื่อประกอบกับการศึกษาพระธรรมคัมภีร์ที่ท่านเหล่านั้นกล่าวก็มีความแจ่มแจ้งแก่ใจมากขึ้น การมีศรัทธานั้นในพุทธศาสนาเป็นผลของการวิเคราะห์อย่างละเอียดแล้ว และก็รวมถึงอันสงฆ์ของกรรมดีในชาติที่แล้ว หากจะกล่าวเช่นนั้น การศึกษาในเรื่องนี้อาจอยู่นอกเหนือสามัญสำนึกแบบวัตถุนิยม หรือเป็นการศึกษาที่ขยายกรอบความคิดทางพุทธศาสนา บางกรอบออกไป และสำหรับข้อพิสูจน์นั้นจัดอยู่ในเรื่องการระลึกชาติได้ของพระหรือโยคีลามาเหล่านี้ พระผู้ระลึกได้จึงจดจำสิ่งของและเรื่องราวบางเรื่องได้ในชาติที่แล้วของตนได้ ผู้ไม่มีประสบการณ์ร่วมด้วยและไม่ได้ติดตามศึกษาก็อาจสงสัยอยู่ได้รำไปอันถือได้ว่าเป็นผลของกรรมเช่นกัน

เปรียบเทียบการเกิดใหม่ในพุทธศาสนานิยายเถรวาท

กับการกลับชาติมาเกิดของพุทธศาสนานิกายวัชรยาน

เมื่อกล่าวถึงการเกิดใหม่ (Rebirth) เป็นมนุษย์ในเถรวาท ย่อมเป็นการกล่าวถึงการเกิดใหม่ของคนธรรมดาทั่วไป และในที่นี้จะไม่กล่าวถึงการไปเกิดใหม่เป็นสัตว์ในภพภูมิต่างๆ แต่จะจำกัดอยู่ที่การเกิดใหม่มาเป็นมนุษย์ ซึ่งจะเน้นอีกทีว่าเป็นการที่มนุษย์ตายแล้วมาเกิดใหม่เป็นมนุษย์อีก ส่วนการมาเกิดใหม่เป็นมนุษย์ของสัตว์อื่น อาจจะมัลักษณะคล้ายกันแต่จะไม่พิจารณา ณ ที่นี้

การเกิดใหม่ในแง่ของเถรวาทก็คือการเกิดใหม่ที่เป็นไปตามกรรม ไม่มีอิสระที่จะควบคุมได้ ทุกอย่างเป็นการจัดสรรของกรรมทั้งหมด และการจะไปเกิดเป็นอะไรก็ปรากฏขึ้นแล้วตั้งแต่ช่วงโคมาหรือมรณาสันนกาล แต่อันที่จริงก็สะสมไว้ตั้งแต่ยังมีชีวิตและมาขมวดปมเอาตอนจะตายอันด้วยแรงโน้มเอียงที่คุ้นเคยทางจิตที่สะสมมาตลอดชีวิต(อันกลายเป็นวาสนาหรือสันดาน) แต่เถรวาทก็มีคำสอนในเรื่องมรณสติและเรื่องสภาพจิตก่อนตายว่ามีผลว่าจะไปเกิดใหม่ที่ดีหรือเลว ในแง่นี้ก็ไมต่างจากวัชรยาน และเถรวาทเน้นการเกิดดับของกระแสจิตว่าพอจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตก็เกิด โดยไม่มีช่องว่างหรือบาร์โดอันตรรกภาพของสัมภเวสี นี่คือความต่างกับวัชรยาน และเมื่อปฏิสนธิจิตเกิดเราก็แทบจะจินตนาการได้เลยว่าจิตหรือวิญญาณของบุคคลถูกกรรมจัดสรรอย่างฉับพลันมาสู่สถานที่เกิด และเข้าสู่กรรมมารดาเลย แต่โดยที่ต้องมีเงื่อนไขการเกิดตามที่กล่าวมาด้วย ซึ่ง

ในเมื่อมันไม่มีช่องว่างของกาลเวลา ประกอบกับเงื่อนไขของการตั้งครุฑ ซึ่งการเกิดเป็นมนุษย์นั้นเกิดในครุฑ ไม่ใช่โอปปาติกะ ทำให้ค่อนข้างจะตามไม่ทันหรือเข้าใจยากว่า บุคคลที่ตายแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ใหม่เลยแบบเร็วเท่ากระแสน้ำนั้นท่านกล่าวเอาไว้แบบรวบรัดหรือไม่ แต่ในเมื่อเถรวาทไม่มีรายละเอียด อาจจะคาดได้ว่า ท่านประสงค์จะให้พระสูตรกล่าวเอาไว้แค่นี้ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากชุดคำสอนอื่นหรือในแง่ศีลธรรมก็เพียงพอว่า ชุดคำสอนเหล่านี้จะทำให้ไปเกิดใหม่ที่ดีได้โดยไม่ต้องมีรายละเอียดขยายออกไปมากนัก

สำหรับวัชรยานนั้น แหล่งคำสอนมาจากคัมภีร์ตันตระอันถือว่าไม่ใช่คำสอนที่กล่าวไว้ในพระสูตร แต่ก็ปรากฏในตันตระของพุทธศาสนา ซึ่งตันตระ ณ ที่นี้ของวัชรยานคือคำสอนของพุทธศาสนาไม่ได้ยืมหรือขโมยแนวคิดของลัทธิอื่นมา แม้ในทางประวัติศาสตร์บางลัทธิศาสนาอาจเกิดขึ้นก่อนพระพุทธศาสนาแต่เมื่อยกเอา คัมภีร์จกัวาลวิทยาของพุทธศาสนามาพิจารณา เช่น อัคคัณฐสูตร เราก็สามารถกล่าวได้ว่ามีพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดโลกอยู่เนื่อง ๆ มีฤาษี โยคี พระโพธิสัตว์มาช่วยเหลือสรรพสัตว์อยู่มิได้ขาด พระธรรมคำสอนมีสืบมาอยู่ในรูปใดรูปหนึ่งอยู่เสมอ เช่นบางครั้งก็ผ่านพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นต้น การมองประวัติศาสตร์แบบมิติเดียวจะพบความจริงเท่าที่เลือกมอง และหากค่อย ๆ พิจารณาดูจะเห็นว่าคำสอนในลัทธิอื่น ๆ ไม่มีรายละเอียดมากไปกว่านี้ ทั้งในเรื่องความตายและเรื่องอื่น ๆ หรือที่ชัดที่สุดคือ ลัทธิหรือศาสนาอื่น ๆ ไม่เคยมีใครสอนว่าให้หลุดพ้นจากสังสารา มิแต่ให้ไปอยู่ในสังสาราชั้นสูงหรือสังสาราในระดับ ๕ ดาวซึ่งเป็นสังสาราในระดับที่มีความสุขมาก อายุยืนมาก นั่นคือส่วนใหญ่ก็สอนให้ไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ และก็สอนให้เวียนรก เป็นต้น ส่วนกำเนิดตันตระในแง่ประวัติศาสตร์ก็กล่าวมาพอคร่าว ๆ แล้วในตอนต้น (ในงานฉบับสมบูรณ์) แต่ความสำคัญตรงนี้อยู่ที่ว่า การกลับชาติมาเกิดของวัชรยานนั้นไม่ใช่การเวียนว่ายตายเกิดของคนธรรมดาทั่วไปที่เป็นไปตามกรรมแบบเถรวาท แต่เป็นของนักปฏิบัติธรรมขั้นสูง โดยหลัก ๆ คือ ๓ ระดับที่ตามที่ได้กล่าวมา คือผู้ที่มีความสามารถหลุดพ้นในตอนตาย บาร์โด และการเกิด และด้วยอุดมการณ์หรือปณิธานที่ถือครองมาตลอดของพระโพธิสัตว์ ท่านเหล่านี้จึงสามารถเลือกกลับมาเกิดใหม่เป็นมนุษย์ได้ ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา นี่คือการต่างกับการเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิดทั่วไปของเถรวาท ส่วนนักปฏิบัติที่มีความสามารถต่ำกว่านี้เมื่อตายลงจะต้องเกิดใหม่หากท่านถือปณิธานพระโพธิสัตว์ท่านก็ต้องมีกรรมมาเกิดใหม่ตามที่ตั้งไว้คือมาเกิดเป็นมนุษย์ที่อยู่ในที่ที่เข้าถึงธรรมได้ หรือมีพระธรรมคำสอนตั้งมั่นอยู่ ณ สถานที่นั้นที่ท่านมาเกิด หรือในบางกรณีจะเป็นสถานที่ที่สามารถแสดงธรรมโดยมีผู้สนใจธรรมอยู่ ณ ที่นั้นอันเป็นที่ที่ท่านสามารถโปรดสัตว์ได้ แต่การเกิดของท่านเหล่านี้ไม่ใช่การกลับชาติมาเกิด แต่เป็นการมาเกิดตามกรรมเหมือนกับการเกิดใหม่ของเถรวาท ซึ่งอันที่จริงก็เป็นหลักการอันเดียวกันกับการเกิดใหม่ของวัชรยานและพุทธศาสนาทุกนิกาย แต่ว่าการเกิดใหม่ของนักบวชนักบุญเหล่านี้จะก่อปรต้อยกรรมดีมากกว่าปุถุชน ดังนั้น การเกิดใหม่ (Rebirth) เมื่อว่าทั้งเถรวาทและวัชรยานไม่ต่างกัน คือการเกิดใหม่นี้ย่อมเป็นไปตามกรรม ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีกรรมเลวก็สุดแท้แต่

บุคคล ส่วนที่ต่างกัน คือ การกลับชาติมาเกิด (Reincarnation) เพราะไม่ได้ถูกบังคับด้วยกรรมแต่มาด้วยอำนาจความสำเร็จในมรรคผลทางสมาธิ มาด้วยสติ และความรู้ตัวทั่วพร้อมที่สอดคล้องกับระดับ สูง-กลาง-ต่ำ ของการหลุดพ้นของพระนักปฏิบัติ

ทูลกู: ลามะผู้กลับชาติมาเกิด

สายประเพณีการกลับชาติมาเกิดของลามะ เป็นลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนานิกายวัชรยานแบบทิเบต ลามะผู้กลับชาติมาเกิด(The reincarnate lama)ตรงกับภาษาที่ใช้กันในทิเบตว่า ทูลกู (Tülku) ซึ่งคำว่า ทูลกู นี้ โดยทั่วไปที่ใช้กันตามปกติหมายถึงบุคคลผู้เคยเป็นคนคนเดียวกันซึ่งอันเป็นการกลับชาติมาเกิดของนักบุญองค์ก่อนโดยเฉพาะ(a tülku is a person who has been identified as the reincarnation of a specific former holy person)^{๑๘} กล่าวง่าย ๆ ก็คือลามะหรืออาจารย์ในชาติก่อนกลับชาติมาเกิดเป็นคน ๆ นี้

คำว่า การเวียนว่ายตายเกิดนั้นพุทธศาสนาใช้กับสรรพสัตว์ทั้งหลายในภพภูมิทั้งหกซึ่งไม่ว่าจะใช้คำในภาษาอังกฤษว่า rebirth หรือ reincarnation หากกล่าวโดยใช้กับปุถุชนคนทั่วไปย่อมแปลเป็นภาษาไทยพุทธศาสนาได้ว่า “การเวียนว่ายตายเกิด” หรือ “การเกิดใหม่” เพราะเมื่อใช้กับคนทั่วไปจะหมายถึงการเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นไปตามกรรม โดยที่ไม่อาจขัดขืนได้ ปราศจากเจตนาหรือการจงใจที่จะไปหรือจะมาเลือกเกิด ไร้อันซึ่งเจตจำนงเสรี ไม่ว่าจะชอบหรือไม่ หรือตั้งใจไว้หรือไม่ ก็ไม่อาจขัดขืนแรงกรรมนั้นได้ เป็นการไปเกิดตามแรงกรรมอันบุคคลได้กระทำไว้ ซึ่งแล้วแต่ว่าจะเป็นกุศลกรรม อกุศลกรรม หรืออัปายกตกรรม คือกรรมอันเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่วในตัวเอง อันอาจจะเกิดขึ้นในสภาวะจิตโกล้ตาย ซึ่งถ้าบุคคลตายด้วยสภาวะจิตกลางๆแบบนี้ การไปเกิดใหม่จะขึ้นอยู่กับกรรมเก่าเพียงอย่างเดียว^{๑๙} และบุคคลย่อมไปเกิดตามอำนาจกรรมเหล่านี้ ไร้อิสระเสรีที่จะขัดขืน ดูชนนที่ถอยไปตามสายลม ส่วนคำว่า การกลับชาติมาเกิด (Reincarnation) หากกล่าวถึงในบริบทนี้ของวัชรยานนั้นบ่งถึงการมีเจตนาที่จะกลับมาเกิดใหม่ซึ่งเป็นไปตามความสามารถของเหตุของผลแห่งการบรรลุธรรม โดยจะหมายถึงคำว่าทูลกูซึ่งใช้กับการกลับชาติมาเกิดของนักปฏิบัติผู้บรรลุผลสมบูรณ์แน่นอน พระโพธิสัตว์ผู้เปี่ยมความสามารถ และยังหมายถึงพระพุทธรูปทั้งหลายซึ่งการกลับชาติมาเกิดนี้มีจุดประสงค์เดียวเท่านั้นคือเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์^{๒๐}

เรย์กล่าวว่า คำว่า ทูลกู แปลมาจากภาษาสันสกฤตว่า นิรมาณกาย(nirmanakaya)ซึ่งแปลอย่างหยาบๆได้ว่า “ร่างทางกายภาพอันบริสุทธิ์”(pure physical body)ซึ่งโดยพื้นฐานจริงๆแล้วคำว่านิรมาณกายหมายถึง กาย

^{๑๘} Reginald A. Ray, *Secret of the Vajra World: The Tantric Buddhism of Tibet* (Boston: Shambhala, 2002), p.360.

^{๑๙} The Twelfth Tai Situpa, *Awakening the Sleeping Buddha* (Boston: Shambhala South Asia Editions, 1999), p.52.

^{๒๐} Ibid., p.51.

มนุษย์ของพระศากยมุนีพุทธเจ้าและของพระพุทธเจ้าองค์อื่นผู้ปลดปล่อยโลกและในบริบทนี้ยังหมายถึง สัตว์ผู้กลับชาติมาเกิดในภพภูมิมนุษย์นี้แล้วได้บรรลุการตรัสรู้ที่สมบูรณ์แล้วทรงอยู่ในโลกนี้เพื่อสอนธรรม^{๒๐}

เรย์กล่าวว่า คำว่า ทุลกู ในธิเบตยังคงรักษาความหมายของ “การมาเกิดที่บริสุทธิ์”(pure incarnation) แต่ก็มีกรขยายความหมายออกไป ซึ่งความหมายที่ขยายออกไปนี้มีมาก่อนแล้วในอินเดีย โดย ทุลกูหรือนิรมาณกายในธิเบตหมายถึง ๑) พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้อย่างสมบูรณ์ ๒) มนุษย์ผู้รู้แจ้งรวมถึงทุลกูที่ใช้กันในธิเบต ๓) วัตถุที่สร้างขึ้นอันเป็นศิลปะที่ศักดิ์สิทธิ์เช่นพระพุทธรูป ทั้งภาพหรือภาพพระบทแบบธิเบต สรูปเจดีย์ที่บรรจุพระธาตุ และสิ่งสร้างอื่นๆที่ได้ทำให้ศักดิ์สิทธิ์โดยการถ่ายทอดอำนาจของการตรัสรู้ไว้^{๒๑}

ในงานวิจัยนี้จะขอละความหมายหรือความเป็นมาของคำว่าทุลกูในทางประวัติศาสตร์อันย้อนไปไกลถึงอินเดีย และความหมายอื่นๆจะขอกล่าวเฉพาะความหมายที่เป็นบุคคลหรือลามะที่กลับชาติมาเกิดตามบริบทของธิเบตนี้เท่านั้น

แนวคิดทุลกูนี้ เรย์กล่าวว่า เป็นการมาเกิดที่บริสุทธิ์ผ่านกระบวนการทางปัญญาแต่ไม่ใช่อัตโนมัติและก็เป็นคนคนเดียวกับชาติที่แล้วที่กลับมาเกิดมา ซึ่งคำว่าคนในชาติที่แล้วนี้เรย์ใช้คำว่า นักบุญในชาติปางก่อน(a previous holy person) ซึ่งหมายถึงคนผู้หยั่งรู้ความจริงอย่างเต็มเปี่ยม(fully realized people) แต่ก็มีปัญหาอยู่ว่าขอบเขตการบรรลุนี้มีความกว้างขวางแค่ไหน และการใช้คำว่าทุลกูในความหมายตามตัวอักษรก็มีปัญหาเพราะว่าทุลกูบางคนไม่ได้แสดงให้เห็นเลยว่าเป็นผู้บรรลุธรรมในขั้นสูงอย่างเป็นพิเศษซึ่งก็จะมีอำนาจทางธรรมที่จะมาเลือกเกิดใหม่ได้ ในทางปฏิบัติแล้วคนผู้เป็นทุลกูที่ว่าเป็นคนคนเดียวกับอาจารย์ทางธรรมในชาติก่อนนั้นก็อ้างว่าชาติที่แล้วไม่ได้และไม่รู้สีกว่าเชื่อมโยงกับอาจารย์องค์ก่อน แต่ทั้งนี้ทุลกูส่วนใหญ่ก็เห็นพ้องต้องกันว่า สายประเพณีนี้มีความสมเหตุสมผลทางจิตวิญญาณ^{๒๒}

สิ่งที่เป็นคำถามตามที่กล่าวมานี้ ท่านเชอเกียม ตรุงปา rinโปเช กล่าวว่า ทุลกูมี ๓ ประเภทคือ

๑. ผู้ที่เป็นทุลกูแต่เพียงชื่อแต่ไม่ได้เป็นตามข้อเท็จจริง เป็นคนธรรมดาที่สายประเพณีแต่งตั้งให้เป็นทุลกูเพื่อทำหน้าที่ทางศาสนา ทางสังคม ทางการเมือง บุคคลเช่นนี้ท่านตรุงปาบอกว่า ไม่ใช่ทุลกูที่แท้จริงในความหมายที่เคร่งครัดตามถ้อยคำ เพราะเขาไม่ใช่การกลับชาติมาเกิดของอาจารย์เจ้าองค์ก่อนจริง ๆอันเป็นคนเดียวกันกับเขา (ในคำว่าคนเดียวกันนั้นหมายถึงเรื่องจิตเท่านั้น ไม่ใช่อัตตา) และเขาก็ไม่ได้เชื่อมโยงกับนักบวช นักบุญ ลามะ มหาสิทธิ์ หรือพระโพธิสัตว์องค์ก่อน เขาเพียงได้รับเลือกให้มาทำหน้าที่ในชาตินี้ ไม่มีความเกี่ยวข้องของโชคชะตาทางกรรมกับทุลกูระดับนี้เพราะเขาเพียงได้รับเลือกมาเพื่อรับตำแหน่งทางสถาบัน

^{๒๐} Reginald A. Ray, *Secret of the Vajra World: The Tantric Buddhist of Tibet* (Boston: Shambhala, 2002), p.360.

^{๒๑} Ibid., pp.360-361.

^{๒๒} Ibid., p.374.

แต่ท่านตรุงปาก็ยืนยันว่า การปฏิบัติแบบนี้ก็มีความชอบธรรมและมันก็เป็นกรรมที่ดีมากของบุคคลเช่นนั้นที่ได้รับเลือก และเป็นตัวเร่งการพัฒนาการปฏิบัติในตำแหน่งสูงของเขาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

๒. ทูลกูผู้ได้รับการประสาทพร(the “blessed tulku”) ท่านตรุงปา รินโปเซ อธิบายทูลกูประเภทที่ ๒ นี้ว่า ทูลกูประเภทนี้เป็นทูลกูส่วนใหญ่ที่เป็นที่รู้จักกันในตะวันตกและสายประเพณีการกลับชาติมาเกิดตรุงปาทูลกูก็จัดอยู่ในทูลกูประเภทนี้ และทูลกูผู้ได้รับการประสาทพรก็ไม่ควรเข้าใจว่าเป็นการกลับชาติมาเกิดตามตัวอักษรของบุคคลในชาติก่อน สำหรับความสัมพันธ์กับบุคคลในชาติก่อนนั้น รินโปเซ กล่าวว่า คนในชาติก่อนเลือกคนที่ใกล้ชิดมาก ๆ หรือเลือกพระโพธิสัตว์ผู้ยังคงดำเนินตามมรรค แล้วคนในชาติก่อนก็ถ่ายทอดพลังทางจิตวิญญาณ(spiritual energy) หรือคุณสมบัติพิเศษแห่งทูลกูตามสายประเพณีที่ท่านได้รับมาจากองค์ก่อนอีกทีให้ผู้ที่ท่านเลือก ดังนั้นคนผู้มาเกิดใหม่จึงได้รับการรับรอง(is recognized) ว่าเป็นการกลับชาติมาเกิดของบุคคลในชาติก่อน และเหตุผลที่อาจารย์ในชาติก่อนเลือกถ่ายทอดแก่คนเช่นนี้ก็เพราะว่าเขาเป็นนักปฏิบัติในขั้นสูง และทูลกูชนิดนี้ก็สามารถบรรลุผลสำเร็จตามชื่อของเขา แต่ก็ต้องผ่านการฝึกฝน ศึกษาและปฏิบัติอย่างเคร่งครัด แต่เขามีพื้นฐานของการหยั่งรู้ มีศักยภาพในการหยั่งรู้มากกว่าคนธรรมดา แต่ก็ยังไม่ได้หยั่งรู้อย่างแท้จริงเขาจึงยังต้องฝึกฝน ศึกษา จากนั้นจึงเริ่มก้าวหน้าขึ้นไปถึงขั้นเดียวกับอาจารย์องค์ก่อนที่ให้พรเขาเพราะว่าพลังงานทางจิตวิญญาณที่เขาได้รับ จึงทำให้เขาได้มาถึงจุดนี้^{๒๔}

บางครั้งทูลกูผู้ได้รับการประสาทพรก็มีความทรงจำในองค์ที่อยู่ในชาติก่อน แต่ในกรณีของท่านตรุงปา รินโปเซนี้ท่านกล่าวว่า ท่านรู้สึกว่าคุณไม่ใช่บุคคลผู้เป็นตรุงปาที่ ๑๐ อย่างแท้จริง หมายความว่าท่านซึ่งเป็นตรุงปาองค์ที่ ๑๑ หรือผู้ที่กลับชาติมาเกิดองค์ที่ ๑๑ ไม่ใช่การกลับชาติมาเกิดขององค์ที่ ๑๐ แต่รินโปเซกล่าวว่าท่านเป็นส่วนหนึ่งของความทรงจำขององค์ที่ ๑๐ เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตองค์ที่ ๑๐

แล้วก็มีคำถามว่า อาจารย์ในชาติที่แล้วผู้ประสาทพรนั้นหายไปไหน เช่นในกรณีของท่านเชอเกียม ตรุงปาก็คือ องค์ที่ ๑๐ ที่ให้พรท่านตรุงปานั้นไปเกิดใหม่ที่ไหน อย่างไร

ท่านเชอเกียม กล่าวว่าแม้ว่าพรหรือพลังงานทางจิตวิญญาณ อันเป็นการหยั่งรู้เดิมแท้นี้ได้ให้ไปแล้วแต่ก็ไม่ได้หมายความว่ามันจะพร่องหรือหมดไป หรืออย่างที่เคยกล่าวไว้(ในงานฉบับสมบูรณ์)ก็คือมันไม่ใช่สิ่งที่เทใส่ภาชนะแล้วมันจะหมดไป แต่พรนี้ยังเต็มเปี่ยมอยู่เหมือนเดิม และอาจารย์ผู้ประสาทพรก็ยังกลับมาเกิดอยู่บนโลกนี้ แต่ไม่ใช่เป็นการกลับชาติมาเกิดแบบพิเศษอะไร เป็นการกลับชาติเกิดแบบไม่มีชื่อเสียงเรียงนาม ท่านอาจจะมาเกิดเป็นคนธรรมดาทั่วไปที่ไม่มีใครรู้จัก เช่น ชาวไร่ ชาวนา ชาวประมง นักธุรกิจ นักการเมือง

^{๒๔} Chögyam Trungpa Rinpoche in Reginald A. Ray, *Secret of the Vajra World: The Tantric Buddhism of Tibet* (Boston: Shambhala, 2002), pp.375-376.

หรืออื่นๆไม่ว่าจะเป็นคนประเภทไหนก็ตาม และท่านก็ไม่จำเป็นต้องมาเกิดในดินแดนที่มีพุทธศาสนา เพราะคำสอนเพื่อการหลุดพ้นนั้นสอนกันในระดับใดก็ได้ ท่านเหล่านั้นจะได้รับการช่วยเหลือในทุกระดับ ทุกชนิด โดยท่านขอเกียม กล่าวอีกว่า บุคคลเช่นนั้นอาจจะไม่เคยได้ยินได้ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อน แต่ท่านก็หยั่งรู้ได้ด้วยตัวท่านเอง เพราะในกรณีเช่นนี้มีความทรงจำบางอย่างดำรงอยู่ในตัว จึงมีมโนทัศน์พื้นฐานของชีวิตในตัวท่าน^{๒๕}

๓. ทูลกูโดยตรง(direct tülku) ทูลกูประเภทนี้ท่านขอเกียม กล่าวว่า เป็นพระโพธิสัตว์ในระดับสูงผู้กลับชาติมาเกิดแล้วเกิดอีกเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ ทูลกูโดยตรงนี้เป็นทูลกูที่เข้าใจกันว่าเป็นการกลับชาติมาเกิดที่แท้จริงตามตัวอักษร เป็นทูลกูที่อยู่ในประเภทที่สูงที่สุด และไม่ว่ายุคใดสมัยใด ท่านขอเกียม กล่าวว่า ทูลกูที่แท้จริงนี้จะมีน้อยมาก (very few)^{๒๖}

ทูลกูที่แท้ ท่านขอเกียมกล่าวว่า แม้อายุยังน้อย เช่นหกขวบก็ดูเหมือนจะรู้ทุกสิ่ง และพ่อแม่ของเขาจะรู้ดีว่าตัวเองต่ำต้อยด้อยไปถนัดตากับการที่มีบุตรเช่นนี้ เด็กชนิดนี้ดูเหมือนจะปฏิบัติหน้าที่ในโลกนี้ได้ดียิ่งเกินกว่าที่เขาควรจะเป็น แม้ว่าเขาจะไม่เคยเล่าเรียนเขียนอ่าน หรืออาจจะเพียงได้รับการแนะนำแต่เขาก็เข้าใจได้อย่างรวดเร็วมากและเลือกครูของตัวเองได้ถูกต้องอันเขาจะดำเนินตาม และการฝึกฝนสำหรับเขามีความจำเป็นแต่เพียงเล็กน้อย^{๒๗}

เรย์กล่าวว่า ทูลกูโดยตรงหรือทูลกูที่แท้ ในชาติต่อไปท่านอาจจะกลับชาติมาเกิดใหม่เป็น ๕ คน ซึ่งแสดงถึงกาย วาจา ใจ คุณสมบัติ และการกระทำของท่าน ซึ่งในทิเบตก็มีตัวอย่าง เช่นในกรณีของท่านเจมกงกตรูล(Jamgön Kongtrül) เป็นต้น^{๒๘}

อันว่าความสามารถในการกลับชาติมาเกิดนี้ ในแง่หนึ่งขึ้นอยู่กับภูมิของพระโพธิสัตว์ วิถีแห่งพระโพธิสัตว์ตามคำสอนของพุทธศาสนานิกายมหายานนั้นได้กลายมาเป็นอุดมคติทั้งหมด การพัฒนาทางจิตวิญญาณของพระโพธิสัตว์นั้นแบ่งเป็น ๑๐ ชั้น หรือ ๑๐ ภูมิ (the ten bhumis)ของการหยั่งรู้

ในทศภูมิมีกสูตร(the Dashabhumika Sutra)กล่าวว่า พระโพธิสัตว์ผู้ได้ภูมิธรรมเหล่านี้จะมีอำนาจในการเลือกสถานการณการเกิดใหม่ของเขาในเงื่อนไขของเวลา สถานที่ ครอบครัวยุค และอื่นๆอย่างมีสติสำนึกอย่างเป็นไปตามเจตนา อำนาจนี้ก็ขึ้นอยู่กับความสามารถและความหัตถ์จรรยต่างๆที่สอดคล้องกับภูมิธรรมชั้นสูงของพระโพธิสัตว์ ซึ่งภูมิธรรมอำนาจนี้ก็ป็นลักษณะสำคัญของสายประเพณีทูลกู ผู้ซึ่งมีอำนาจที่จะเลือก

^{๒๕} Ibid., pp.376-377.

^{๒๖} Ibid., pp.377.

^{๒๗} Ibid., pp.377-378.

^{๒๘} Reginal A. Ray, *Secret of the Vajra World: The Tantric Buddhism of Tibet* (Boston: Shambhala, 2002), p.378.

การเกิดใหม่หลังจากตายไปเพราะสามารถหาทางกลับมาเกิดยัง โลกมนุษย์ได้อีก ทั้งยังสามารถเลือกครอบครัวที่จะมาเกิด เลือกสถานที่เกิดได้ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความสำเร็จในภุมิธรรม^{๒๙}

สำหรับภุมิของพระโพธิสัตว์นั้นมีดังนี้

- ภุมิที่ ๑ ประมุฑิตา (pramuditā—Very Joyful)
- ภุมิที่ ๒ วิมะลา (Vimalā—Stainless)
- ภุมิที่ ๓ ประภากะวี (prabhākārī—Luminous)
- ภุมิที่ ๔ อรจิษมะตี (arciṣmatī—Radiant)
- ภุมิที่ ๕ สุทุรชะยา (sudurjayā—Difficult to Overcome)
- ภุมิที่ ๖ อภิมุขี (abhimukhī -Manifest)
- ภุมิที่ ๗ ทุรัมกะมะ (dūramgama—Gone Afar)
- ภุมิที่ ๘ อจะลา (acalā—Immovable)
- ภุมิที่ ๙ สาธุมะตี (sadhumatī—Good Intelligence)
- ภุมิที่ ๑๐ ธรรมะเมฆาหรือธรรมเมฆา (dharma-meghā—Clouds of Doctrine)^{๓๐}

ขั้นต่อจากนี้คือขั้น พุทธภาวะ(Buddhahood)^{๓๑} อันเป็นขั้นสูงสุด ในที่นี้จะขอล่าวเรื่องความสามารถในการแสดงออกอันเป็นพยานภาพต่างๆของพระโพธิสัตว์ในการมาเกิดใหม่ เฉพาะในภุมิที่ ๑ ดังนี้ คือ พระโพธิสัตว์ที่ได้ภุมินี้สามารถเข้าฌาน(absorption)แบบต่างๆได้ ๑๐๐ แบบ แลเห็นพระพุทเจ้าได้ ๑๐๐ พระองค์ และรู้พระของพระองค์ได้อย่างสมบูรณ์ พระโพธิสัตว์ภุมินี้สามารถเคลื่อนสู่ ๑๐๐ โลกธาตุ ไปในพุทธเกษตรต่างๆ ๑๐๐ พุทธเกษตร แสดงออกในโลกต่างๆ ๑๐๐ โลก และเป็นสรรพสัตว์ต่างๆ ๑๐๐ สัตว์อย่างโตเต็มที่ สามารถอาศัยอยู่ ๑๐๐ กัลป์ เห็นกัลป์เก่า ๑๐๐ กัลป์ กัลป์อนาคต ๑๐๐ กัลป์ สามารถเปิดประตูพระธรรมคำสอน ๑๐๐ ประตู และแสดงออกเป็นรูปร่างได้ ๑๐๐ รูปร่าง และแต่ละรูปก็มีพระโพธิสัตว์ติดตาม ๑๐๐ องค์^{๓๒}

^{๒๙} Ibid., p.364.

^{๓๐} The Dalai Lama, *Opening the Eye of New Awareness*, trans. Donald S. Lopez Jr., with Jeffrey Hopkins (London: Wisdom Publications, 1985), p.92.

^{๓๑} Gampopa, *The Jewel Ornament of Liberation: The Wish-fulfilling Gem of the Noble Teaching*, trans.Kenpo konchog Gyaltzen Rinpoche (Ithaca: Snow Lion Publications, 1998.), p.277.

^{๓๒} Ibid., pp.266-267.

การแสดงผลออกมาอยู่ในที่ต่าง ๆ ๑๐๐ ที่นี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าอยู่ในเวลาเดียวกันเพื่อช่วยสรรพสัตว์ คือสามารถอยู่ใน ๑๐๐ กาแล็กซี่ที่แตกต่างกัน หรือ ๑๐๐ ที่ในประเทศเดียวกันก็ได้ ถ้ายังอยู่ในภูมิที่สูงขึ้นไปก็ยิ่งมีความสามารถมากขึ้น นี่ก็เป็นอย่างเดียวกับทุกสิ่งที่แท้จริงที่สามารถมาเลือกเกิดและเลือกเงื่อนไขต่าง ๆ ได้ แต่สายประเพณีนี้ไม่เคยนำมาใช้หาคนธรรมดา ผู้นำทางการเมือง หรือกษัตริย์ ยกเว้นอาจารย์ทางจิตวิญญาณ^{๓๓}

ที่กล่าวมานี้ กล่าวมาในแง่ที่เป็นภาพรวมของทุก ๆ และคุณสมบัติของทุก ๆ รวมถึงภูมิที่ทุก ๆ ที่เป็นพระโพธิสัตว์ดำเนินตาม ซึ่งก็เป็นปณิธานของพระโพธิสัตว์ ส่วนในตอนต้นบทที่ผ่านมา กล่าวถึงในแง่เทคนิคหรือวิธีทางสมาธิและคัมภีร์หรือหลักการปฏิบัติในการหลุดพ้น และในการกลับชาติมาเกิดเมื่อพิจารณาร่วมกันแล้วก็อาจทำให้เข้าใจในเรื่องการกลับชาติมาเกิดตามทฤษฎีของพุทธศาสนานิกายวัชรยานได้ดีขึ้น แม้จะกล่าวมาไม่ละเอียดนัก

การกลับชาติมาเกิดขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๔

การกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ นี้ นอกจากถือว่าพระองค์เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณแล้ว พระองค์ยังทรงเป็นตัวอย่างที่เด่นชัดที่สุดและเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดของชนชาว ธิเบตและรวมถึงชาวตะวันตกในการเป็นพระลามะที่กลับชาติมาเกิด นอกจากชนชาวธิเบตโดยทั่วไปแล้ว สายประเพณีน้อยใหญ่ในทุกนิกายและกึ่งนิกายของพระพุทธศาสนาแบบธิเบตต่างก็ถือว่าพระองค์ทรงเป็นพระประมุขทางจิตวิญญาณและพระประมุขทางโลกอีกด้วย ซึ่งศรัทธาปสาทะและความรู้สึกเช่นนี้ก็ได้เกิดมีขึ้นแก่ส่วนอื่นๆ ของโลกด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะชาวตะวันตกที่หันมาให้ความสนใจในพระพุทธศาสนาแบบธิเบต เพราะและและเคยได้สัมผัสกับแสงแห่งความกรุณาของพระองค์ และความลุ่มลึกและร่ำรวยในคำสอนเรื่องชีวิตและความจริงของพระพุทธศาสนา กับทั้งยังนำมาปฏิบัติจนเห็นผลแก่ชีวิต แก้ปัญหาต่าง ๆ นานา หรือความทุกข์ของชีวิต และได้พบกับความสงบสุขของชีวิต รวมทั้งเห็นหนทางเดินของชีวิตที่ถูกต้อง ทั้ง ๆ ที่ชาวตะวันตกเป็นผู้ยึดมั่นในระบบเหตุผลแบบตะวันตกและเกิดมาพร้อมกับความเจริญมั่งคั่งทางวัตถุ แต่สิ่งเหล่านี้ก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหามาตรับได้ ไม่สามารถดับทุกข์ในเรื่องความเกิด แก่ เจ็บ ตายได้ การออกมาจากกรอบทางความคิดเดิม ๆ จึงได้เกิดขึ้น แล้วเขาก็เห็นถึงความแตกต่าง

ความเป็นผู้กลับชาติมาเกิดของพระองค์นี้ จะถือว่าพระองค์เป็นทุก ๆ ประเภทใดใน ๓ ประเภทที่กล่าวมาคือ

๑. ทุก ๆ โดยตำแหน่ง

^{๓๓} The Twelfth Tai Situpa, *Awakening the Sleeping Buddha* (Baston: Shambhala South Asia Editions, 1999), p.53.

๒. ทุกผู้ได้รับการประสาทพร

๓. ทุกผู้ที่แท้จริงตามตัวอักษร

นอกจากนี้ เราอาจจะสงสัยได้ว่าพระองค์เป็นผู้บรรลुธรรมจริงหรือเปล่า ถ้าบรรลुจริงพระองค์บรรลุธรรมในชั้นไหน ใน

๑. ธรรมกาย บรรลुในความตาย

๒. สัมโศคกาย บรรลुในบาร์โดอันตรภพ

๓. นิรมาณกาย บรรลुในตอนเกิดใหม่

สำหรับคำถามที่ว่า พระองค์เป็นพระนิรมาณกายของพระอวโลกิเตศวรนั้นเป็นสิ่งที่เราสามารถทำความเข้าใจได้หรือไม่ในเชิงสติปัญญา

คำถามที่กล่าวมานี้ ไม่ใช่คำถามที่ง่ายและไม่มีคำตอบที่ง่าย เป็นคำถามที่ยากแก่การตอบ แต่ผู้วิจัยไม่สามารถที่จะละคำถามนี้ไปได้เพราะผู้วิจัยคิดว่าตัวเองมีกรรมที่จะต้องตอบ แม้ว่าผู้วิจัยมีข้อจำกัดหลายอย่างทั้งในแง่สติปัญญา เวลา และอื่นๆ แต่ด้วยกรรมที่เคยทำมาและเจตนาที่เคยตั้งไว้จึงก่อเกิดพลังหลากหลายชั้นในหัวใจ(the surplus in man in my heart)และรินไหลออกไปตามครรลอง ซึ่งในแง่หนึ่ง ในอารมณ์ความรู้สึก เมื่อมันเกิดขึ้น เราก็ไม่อาจขัดขืน ไม่อาจหักไม่อาจห้ามไฟแห่งอารมณ์ไม่ให้มีควันได้ แต่ก็ไม่ควรที่ว่าเราจะตกอยู่ภายใต้อารมณ์หรือเป็นทาสของอารมณ์ หรือเป็นคนระเบิดอารมณ์หรือเจ้าอารมณ์ เหมือนการปล้ำห่วยยางในทะเล เพราะอารมณ์อาจจะชี้นำเราในขณะหนึ่ง และในขณะต่อมา เราอาจจะชี้นำอารมณ์แห่งห่วยยางนั้น การปล้ำกันไปการปล้ำกันมากับห่วยยางแห่งอารมณ์นั้นก็ไม่ใช่วิธีที่จัดการกับอารมณ์อย่างถูกต้องตามคำสอนของท่านอาจารย์เชอเกียม ตรุงปา rinโปเซ ทางที่ดีและทางที่เป็นกลางคือ เราเพียงปล่อยให้มันเกิดขึ้น และปล่อยให้มันดับลง เราเพียงสิ้นใจไปกับมัน เราไม่อาจเก็บกอดอารมณ์เอาไว้และก็ไม่อาจระเบิดอารมณ์ออกมา เราเพียงขยับเคลื่อนแห่งอารมณ์ ขึ้นสูง ลงต่ำไปกับมัน รับรู้ธรรมชาติของมัน มองเห็นมันอย่างว่ามันควรจะเป็น จุดดั่งที่ศิลปินมองเห็นความจริงหรือความดีงามในธรรมชาติและวาดสัจจะนั้นออกมาด้วยเอกัตคารมณ เราจึงได้เห็นงานศิลปะและงานทางศาสนาว่าข่มขึ้นในอารมณ์ แต่ก็ยังเปี่ยมล้นอยู่ด้วยตรรกะและเจตนาอันบริสุทธิ์ อันทำให้เกิดการปราศณาการไปแห่งความไร้เหตุผลของอารมณ์ เพราะความจริงโดยเฉพาะในพุทธศาสนา เมื่อแสดงออกมาก็ไม่จำเป็นต้องเป็นความจริงที่แท้จริงอารมณ์จึงจะน่าเชื่อถือ ตรรกะเป็นเพียงเครื่องมือชิ้นหนึ่งเท่านั้น แต่ไม่ใช่ทั้งหมด เพราะลำพังตรรกะไม่สามารถทำให้เราเห็นความจริงได้ถึงขอบเขตของมันและการวิจัยทางพุทธศาสนาก็ไม่ใช่การเล่นเกมที่ตรรกะอันใครจะใช้กรอบใด ๆ มาจับมาวิจัยเข้ากับความเห็นของอัตตาเพื่อจะตีความไปทางใดก็ได้ อันเป็นการละเล่นของเกมทางสติปัญญา อันเป็นการละเล่นของอารมณ์อันอยู่ในส่วนของความประพฤติดิตทางความคิด โดยเฉพาะกรอบตะวันตกที่ค่อนข้างจะคับแคบ ถ้านำมาใช้ไม่ดีต่อ

พุทธศาสนาอาจจะเข้าข่ายมีจนาทิภูฏิได้(จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะทางใดก็ใช้อารมณ์ เพียงแต่จะใช้ห้วงยางแห่งอารมณ์แบบใด) แต่การวิจัยทางพุทธศาสนาก็ไม่ใช่ว่าไว้ตรรกะหรืออ่อนด้อยเรื่องตรรกะอันที่จริงตรรกะจะมา ก่อนศรัทธาเสียด้วยซ้ำ เพียงแต่ว่ามีองค์ประกอบที่มากกว่าตรรกะที่จะต้องนำมาพิจารณา แต่แน่นอนว่างานวิจัยฉบับนี้ไม่อาจทำได้ถึงระดับนั้น เพียงแค่ว่าปล่อยให้มันไหลออกมา เมื่อเมมตั่งเค้าแล้วฝนก็ตก ดอกไม้ก็เบ่งบาน สายลมก็พัดผ่าน สายรุ้งก็ทอแสง

การที่จะตอบได้ว่า องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ เป็นทูลอุปการะใด ก่อนอื่นควรจะพิจารณาว่าคนอื่นพูดถึงพระองค์ไว้ว่าอย่างไร และพระองค์ตรัสถึงหลักการในเรื่องนี้ไว้ว่าอย่างไรบ้างและตรัสถึงพระองค์เองว่าเป็นเช่นไร

ประการแรกจะขอพิจารณาถึงชื่อ หรือฉายาของพระองค์ก่อนอันเป็นชื่อหรือฉายาที่มีคนถวายยกย่อง ชื่อเหล่านี้ก็คือ

กุนดุน(Kundun)แปลว่า พระผู้มาโปรดหรือพระผู้ปรากฏมาโปรด(The Presence)เมื่อแปลเช่นนี้ก็ให้ความรู้สึกว่าเป็นการมาปรากฏเพื่อช่วยเหลือและให้ภาพของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางสมาธิ

ดาไล ลามะ แปลว่า มหาสมุทรแห่งปัญญา แม้ชื่อนี้จะกล่าวได้ว่าเป็นชื่อตำแหน่งแต่แท้ที่จริงแล้วเป็นชื่อที่มีความหมายในทางธรรม เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นเพราะความหมายนั้น ไม่ได้เป็นชื่อแบบเดียวกับตำแหน่งประธานาธิบดี หรือนายกรัฐมนตรีหรือแม้แต่พระราชมหากษัตริย์อันเป็นชื่อทางโลก ซึ่งอันว่าชื่อทางธรรมนี้ก็มิใช่กันใดในเดรวาท เพราะผู้ที่เข้ามาบวชในบวรพุทธศาสนาจะได้รับชื่อทางธรรม คือ ภิกษุนามะ เมื่อได้รับชื่อภิกษุ เขาย่อมไม่ใช่ นาย ก นาย ข ดังเมื่อก่อนอีกต่อไปในทางธรรม แม้ในทางพิธีกรรมอาจเอาไว้เพื่อสวด แต่ในทางธรรมถือได้ว่าเขาคือสายเลือดของพระพุทธเจ้าผู้สืบสายธารธรรมของพระองค์ลงมา และเขามีภารกิจที่จะต้องค้นหาพระนิพพาน และปลดเปลื้องความทุกข์ของสรรพสัตว์ เจกเช่นเดียวกันกับชื่อ ดาไล ลามะ อันสะท้อนความลุ่มลึกในทางธรรมปัญญา และความสำคัญนั้นก็ยังอยู่ที่ว่าชื่อนี้เป็นที่ยอมรับและบูชามา ๑๔ รุ่น ทั้งความหมายภายนอกและความหมายภายใน อันเป็นความหมายทางธรรม

อำนาจแห่งถ้อยคำ หรือ วจนพละ (Power of the Word) คำนี้ให้ความหมายถึงอำนาจในการสอนธรรมหรือแสดงธรรม ซึ่งก็แสดงถึงความลุ่มลึกหรือประสบการณ์การรู้แจ้งในทางธรรมและสามารถนำออกมาแสดงแจ้งประจักษ์แก่หัวใจผู้ได้ฟังธรรมได้

องค์อวตารของพระพุทธเจ้าแห่งความกรุณา(Incarnation of the Buddha of Compassion)คำนี้หมายความว่า พระองค์เป็นส่วนหนึ่งหรือเกิดมาจากพระอวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์มหาสัตว์แห่งความกรุณา คือพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงมีความกรุณาเป็นองค์คุณหรือคุณสมบัติประจำพระองค์อย่างหนึ่ง และถ้ามีใครแสดงออกหรือเป็นรูปร่างแห่งความกรุณานั้น หรือผู้เป็นเลิศ ผู้เป็นตัวแทนแห่งภารกิจกรุณาของ

พระพุทธเจ้า เหมือนกับที่บิดาเลือกบุตรคนใดคนหนึ่งที่ดีที่สุดมาสืบทอดกิจการ หรือรับมรดกบางอย่างอันเนื่องด้วยเหมาะสมกว่าคนอื่น เพราะฉะนั้นพระผู้หนึ่งก็คือ พระอวโลกิเตศวร ซึ่งเป็นเทพโพธิสัตว์ผู้ปกป้องธรรม ดูเดียวกับที่เถรวาทมี พระสารีบุตร ผู้เป็นเลิศในทางปัญญา พระโมคคัลลานะ ผู้เป็นเลิศในทางฤทธา พระอานนท์ พระสีวลี พระมหากัสปะ และพระอื่นๆ ผู้เป็นเลิศในทางนั้นๆ และด้วยความกรุณา พระอวโลกิเตศวรจึงแสดงออกซึ่งภูมิธรรมในความกรุณานั้นมาเป็นของขวัญแก่โลกมนุษย์อันเนื่องอยู่ในทางธรรม และของขวัญอันประเสริฐ อันศักดิ์สิทธิ์ ก็คือ องค์ดาไล ลามะ

ผู้รักษาศรัทธา(Keeper of the Faith)คำนี้ให้ความหมายว่า พระองค์จะยังศรัทธาในทางธรรมมิให้เสื่อมหายไปจากโลก ให้ผู้คนมีศรัทธาต่อความจริง ความจริงที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว

นิรมานกายอันมีชีวิตของเทวะผู้ศักดิ์สิทธิ์(living Emanation of Divinity)คำนี้ให้ความหมายว่าพระองค์คือ เทพในร่างมนุษย์ เทพในที่นี้ก็คือ เซนเรซี หรือ เซนเรซิก หรือ พระอวโลกิเตศวร นั่นเอง ในแง่หนึ่ง องค์ดาไล ลามะ ไม่ใช่ องค์ดาไล ลามะ แต่เป็นพระอวโลกิเตศวรมาปรากฏ แต่ในแง่หนึ่งองค์ดาไล ลามะ คือ องค์ดาไล ลามะ ในความหมายที่ว่ากำเนิดของมนุษย์และเป็นมนุษย์ แต่ก็มีกำเนิดที่บริสุทธิ์ตามความหมายของนิรมานกาย เพราะทำสมาธิด้วยกายมายาหรือกายที่เกิดจากอำนาจธรรมมาเกิด ไม่ใช่การเกิดแบบชนกที่ลอยไปตามลมหรือเกิดเพราะแรงกรรมแบบปุถุชนและมีจิตวิญญาณ(Spirituality)ของเทพโพธิสัตว์มหาสัตว์

นอกจากนี้ก็ยังมีส่วนอื่นๆอีกที่แสดงถึงคุณสมบัติภายในของพระองค์

ประเด็นต่อมาที่จะนำมาพิจารณา คือ พระอัจฉริยภาพในการเล่าเรียนเขียนอ่านของพระองค์ หรือการศึกษา ฝึกฝนในทางธรรม แม้ว่าพระองค์จะทรงเล่าว่าพระองค์ทรงศึกษาอย่างหนักตั้งแต่ยังเล็กๆ ในวัยเด็กเรื่อยมา トラบเท่าที่เวลาจะอ่านวยในยามที่บ้านเมืองวิฤติ แต่ตามที่กล่าวมาแล้วว่าถ้าเป็นทูลกษัตริย์จะต้องศึกษาอย่างหนัก แต่จริงๆ ก็อาจจะล้มเหลวได้ถ้าสภาพแวดล้อมไม่อำนวยหรือมีความกระตือรือร้นบางอย่างเข้ามาในชีวิต^{๓๔} แต่ถ้าเป็นทูลกษัตริย์ที่แท้จริงจะไม่พลาดความสำเร็จในทางธรรม ไม่ว่าเขาจะไปเกิดในที่ใดไม่ว่าจะมีใครมารับรองว่าเขาเป็นทูลกษัตริย์หรือไม่ก็ตาม อาจเป็นไปได้ที่เพียงแค่ว่าไม่พริ้วไหวหนึ่งใบก็เป็นประสบการณ์ทางธรรมแก่เขา เพราะว่าเขาดั่งที่ทานโซเกียล รินโปเชกล่าวเอาไว้ มีธรรมชาติดั้งเดิม(original nature)อันเป็นความทรงจำทางปัญญาของการจุติมาอยู่ภายใน(the wisdom memory the Incarnation has inherited)อันจะตื่นขึ้น(awakens)ซึ่งเป็นสัญญาณที่แท้จริงอันเป็นอำนาจของเขา และตัวอย่างที่รินโปเช ยกมาก็คือ องค์ดาไล ลามะ ว่าพระองค์สามารถที่จะเข้าใจในการฝึกฝนในทางธรรมตั้งแต่อายุยังน้อย(he was able to understand at an early

^{๓๔} Riginald A. Ray, *Secret of the Vajra World: The Tantric Buddhism of Tibet* (Boston: Shambhala, 2002), p.379.

age) โดยไม่ได้ยุ่งยากมากนัก(without much difficulty) ทั้งในแง่ของพุทธปรัชญา(Buddhist philosophy) และคำสอนที่ยากที่จะเข้าใจ ซึ่งตามปกติจะใช้เวลาหลายปีกว่าจะเชี่ยวชาญ อย่างเช่นกรณีที่คล้ายกันกรณีหนึ่งที่รินโปเช ยกมาก็คือ กรณีของท่านจัมยั้ง เกนเซ ซึ่งก็เป็นกรณีที่การศึกษาหรือการปฏิบัติมีความจำเป็นน้อยกว่าคนอื่น นั่นคือ ตอนที่ท่านเกนเซยังเด็ก อาจารย์ท่านให้คัมภีร์การสวดพระนามขององค์พระมัญจุศรี(Chanting the Names of Manjushi)มาให้จำ โดยต้องจำให้ได้ภายในตอนเย็น แต่เด็กกลับเอาแต่เล่นจนใกล้เย็นจึงจับคัมภีร์มาอ่านและสามารถจำได้เมื่ออาจารย์มาถึงในตอนเย็น ซึ่งคัมภีร์มีความยากมากหนาประมาณ ๕๐ กว่าหน้า และตามปกติต้องใช้เวลาหลายเดือนกว่าจะจำได้^{๓๕} กรณีนี้ก็คงคล้ายๆ กับองค์ดาไล ลามะ

นอกจากนี้ ท่านโชเกียล รินโปเช ยังกล่าวว่า องค์ดาไล ลามะ ยังได้รับการฝึกฝนในทุกสายประเพณีกับทั้งคำสอนสำคัญของทุกนิกายและก็กลายมาเป็นผู้เชี่ยวชาญที่มีชีวิตอย่างแท้จริงของทุกสายประเพณีในทิเบต แต่กระนั้นโลกทั้งมวลก็รู้จักว่าเป็นภิกษุผู้เรียบง่ายตรงไปตรงมา เป็นพระธรรมดา และมีท่าทางของการเป็นนักปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบได้อย่างที่สุด และพระองค์ยังคงความสนใจอันเป็นเลิศในทุกแง่มุมปัญหาของวิชาฟิสิกส์(physics) ชีวประสาทวิทยา(neurobiology) จิตวิทยา(psychology) และการเมือง(politics) อันเป็นวิชาการสมัยใหม่ และพระองค์ยังมีทรรศนะกับทั้งคำเทศนาในเรื่องความรับผิดชอบระดับสากลที่ทั่วโลกยอมรับ นอกจากนี้พระองค์ยังอุทิศตนต่อหิงสาธรรมหรือการไม่นิยมความรุนแรง(nonviolence)ทั้งชีวิตของพระองค์ตลอดมา จนพระองค์ได้รับรางวัลโนเบลสาขาสันติภาพในปี ค.ศ. ๑๙๘๙ ในขณะที่เป็นเวลาแห่งความรุนแรง และพระองค์ยังทรงเป็นผู้นำในการรักษาสันติภาพของโลก ทั้งยังปลุกให้เพื่อนมนุษย์ได้เห็นพิษภัยของความเห็นแก่ตัว(selfish) ปรัชญาวัตถุนิยม(materialistic philosophy) และพระองค์ยังได้รับการเคารพนับถือจากปัญญาชนและผู้นำทุกหนทุกแห่ง คนเป็นร้อยเป็นพันทุกเชื้อชาติต่างมีชีวิตที่เปลี่ยนไป เมื่อได้ประสบกับความดีงาม อารมณ์ขัน และความปิติสุข จากเฉพาะพระพักตร์อันศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์^{๓๖}

เท่าที่กล่าวมานี้ผู้วิจัยยกมาหนึ่งตัวอย่าง คือท่านโชเกียล รินโปเช ในการกล่าวถึงองค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ เพราะท่านโชเกียลเป็นนักปฏิบัติธรรมและเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับนับถือมากที่สุดคนหนึ่งในตะวันตก แม้จะมีชาวตะวันตกพูดกันในเรื่องนี้หลายคน แต่ในบริบทนี้คำกล่าวของท่านโชเกียลถือได้ว่าสะท้อนภาพได้เพียงพอ และมีน้ำหนักที่สุด อันทำให้พอสรุปได้ว่า องค์ดาไล ลามะเป็นทูลกู หรือผู้กลับชาติมาเกิดจากคนเดิมอย่างแท้จริง ไม่ใช่ทูลกะโดยตำแหน่ง หรือ ทูลกูพร อย่างที่กล่าวมา

^{๓๕} Sogyal Rinpoche, *The Tibetan Book of Living and Dying*, 10th ed. (London: Rider, 2002), pp.103-104.

^{๓๖} Ibid., pp.104-105.

เมื่อเราเข้าใจได้ว่า พระองค์เป็นการกลับชาติมาเกิดขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๓ อะไรที่เราจะพิจารณาต่อไปว่าองค์ดาไล ลามะ ที่ ๑๔ เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับองค์ดาไล ลามะ ที่ ๑๓ แน่นนอนว่าความเกี่ยวข้องที่ว่านี้ไม่ใช่ในทางกายภาพ หากพิจารณาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนา ร่างกายของคนก่อนก็ไม่ได้มาเป็นร่างกายของคนนี้ ร่างกายของคนใหม่ย่อมได้มาใหม่ในแง่กายภาพ และพุทธศาสนาโดยเฉพาะวัชรยานก็ไม่ถือว่าอตฺตา หรือวิญญาณ(soul)ของคนเก่าย้ายมาสู่ร่างใหม่ เพราะพุทธศาสนาปฏิเสธอตฺตา หรือ soul ถ้ามีอตฺตาหรือ soul จะไม่สามารถทำสมาธิในศูนย์กลางในอนัตตมโนธรรมะดังที่กล่าวมาได้ เมื่อทำไม่ได้ก็ไม่มีทางกลับชาติมาเกิดตามประเด็นนี้ ถ้าจะมีเพราะบุคคลยึดอตฺตาอยู่ดังเช่นปฏุชนทั่วไป ก็เป็นเพียงแค่การเกิดใหม่ตามธรรมดา หรือ rebirth แต่ไม่ใช่ reincarnation ตามวิธีนี้ ดังนั้น เมื่อแยกการพิจารณาเรื่องจิตตามพุทธศาสนาออกไปในรายละเอียด จึงอาจกล่าวคร่าวๆ ได้ว่าสิ่งที่สืบเนื่องมาจากคนเก่ามาสู่คนใหม่ก็คือกระแสจิต อันเป็นกระแสจิตที่มีคุณสมบัติทางจิตวิญญาณที่มีประสบการณ์ทางธรรมในขั้นสูง และสิ่งหนึ่งที่สะท้อนหรือเป็นหลักฐานทางรูปธรรมในเรื่องนี้ก็คือความจำในชาติที่แล้ว และความคุ้นเคยกับบุคคลในชาติก่อน รวมถึงความสำเร็จในการศึกษาธรรมในชาตินี้

ในกรณีของความทรงจำของผู้ที่เป็นทุลุนั้น องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ ตรัสว่า “เป็นธรรมดาที่เด็กเล็กๆ ผู้กลับชาติมาเกิดจะจำสิ่งของและคนที่เป็นคนในชาติก่อนของตนได้ บางคนสามารถท่องพระสูตรต่างๆ ได้ แม้ว่าเขาไม่ได้รับการสอนมาก่อนเลย”^{๓๖}

เมื่อตอนที่มีการค้นหาการมาเกิดใหม่ขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๓ อันเป็นการค้นหาองค์ดาไล ลามะองค์ใหม่นั้น เด็กที่เป็นองค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ ในปัจจุบัน สามารถจดจำพระราชคณะและพระผู้สำเร็จราชการแทนได้ทั้งๆ ที่คนเหล่านี้ปลอมตัวมาและเด็กก็ไม่เคยเห็นคนเหล่านี้มาก่อนเลยตั้งแต่เกิด ทั้งยังสามารถพูดภาษาคุยกัณฐ์เรื่อง(แม้จะอยู่ต่างถิ่นต่างแคว้นอันมีภาษาและสำเนียงพูดต่างกัน)และรู้ชื่อเสียงเรียงนามของพระราชคณะนั้นอีก และเด็กยังเลือกของใช้ที่เป็นขององค์ที่ ๑๓ ได้อย่างถูกต้อง นี่ยังไม่รวมกับนิมิต สัญญาณทางสมาธิของผู้ค้นหา และเหตุการณ์อัศจรรย์ในตอนประสูติขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ อีกมาก^{๓๗}

เมื่อได้รับคำถามว่า พระองค์ทรงจำสภาวะที่อยู่ในครรภ์ได้ไหม พระองค์ทรงตอบว่า เด็กโดยทั่วไปตอนเกิดจะหลับตา แต่พระองค์ลืมตาตอนพระประสูติ ซึ่งเป็นสัญญาณเล็กๆ ที่แสดงถึงการมีสภาวะจิตที่กระจ่างแจ้งในครรภ์ นอกจากนี้พระองค์ยังได้รับการรับรองว่าเป็นดาไล ลามะองค์ใหม่ที่องค์เก่าหรือองค์ที่ ๑๓ กลับชาติมา

^{๓๖} His Holiness the Dalai Lama, *My Land and My People: The Original Auto-biography of His Holiness the Dalai Lama of Tibet*. (New York: Warner Books, 1997), p.10.

^{๓๗} Ibid., pp.7-9.

เกิดจากเทพยดาเนจุง(the Nechung Oracle)^{๓๙} อันเป็นเทพอุปฐากหรือเทพที่ปรึกษาประจำพระองค์(เป็นเทพที่แท้จริงตามตัวอักษร เช่นเดียวกับเทพทั้งหลายที่มาคอยอุปฐากพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล)

ที่ยกมานี้คงพอทำให้เข้าใจได้ว่าพระองค์เป็นผู้กลับชาติมาเกิดของ องค์ดาไล ลามะที่ ๑๓ จริงโดยปราศจากข้อสงสัย แต่หากจะมีข้อสงสัยในเรื่องนี้อาจจะเกิดจากโลกทัศน์ส่วนบุคคลที่ได้รับอิทธิพลจากกรรม และหากถ้าความรู้สึกในเรื่องนี้ยังไม่ชัดเจน แต่ยังสงสัย(แบบใครรู้) ก็คงต้องเปิดหัวใจให้กับการศึกษาให้ยิ่งขึ้นไป

คำถามต่อมาที่เราควรจะพิจารณาแม้ว่าจะยากหรืออาจจะเป็นไปได้ในการตอบคือ พระองค์น่าจะบรรลุธรรมตอนไหนในระหว่าง ๓ ช่วงตามที่กล่าวมา

คงจะเห็นแล้วว่าพระองค์มีความรู้ตัวทั่วพร้อมหรือมีสภาวะจิตที่แจ่มแจ้งในครรภ์(a clear state of mind in the womb)แล้วยังเบิกพระเนตรตอนพระประสูติกาล นี่ก็แสดงให้เห็นความมั่นคงในสมาธิในขณะที่อยู่ในครรภ์ เพียงแต่เรากล่าวไม่ได้จากข้อความนี้ว่าสภาวะจิตนี้ก่อนหน้านั้นมีการขาดสายของการรู้ตัวทั่วพร้อมนี้บ้างหรือไม่ หรือว่ามันคงตลอดตั้งแต่ตอนละกายแก้วมา

ประเด็นหนึ่งที่เราควรพิจารณาก็คือการทำตาย ซึ่งท่านโซเกียล รินโปเช กล่าวว่า นักปฏิบัติธรรมผู้รู้แจ้ง(a realized practitioner)จะดำเนินเนื่องอยู่โดยการรับรู้ในธรรมชาติแห่งจิต ณ ขณะแห่งความตายและตื่นอยู่ในแสงกระจ่างแห่งพื้นภูมิ ซึ่งก็คือแสงกระจ่างแห่งความตายหรือจิตประภัสสรตอนแสงนี้ปรากฏแสดงออกมา ซึ่งอาจจะอยู่ในสภาวะนี้หลายวัน และนักปฏิบัติบางคนอาจจะนั่งสมาธิตาย บางคนอยู่ในท่าสหัสไสยาสน์อันเป็นการอยู่ในดุลยภาพที่สมบูรณ์ของสมาธิ^{๔๐} ซึ่งหมายความว่านักปฏิบัติธรรมขั้นสูงทำสมาธิในตอนตายและสามารถทำได้ในแสงกระจ่างแห่งความตายอันเป็นขั้นการบรรลุธรรมกาย แต่นี่ก็คือกรณีทั่วไป

สำหรับกรณีขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ นั้น ณ จุดนี้เราควรจะกลับไปศึกษาการสิ้นพระชนม์ขององค์ดาไล ลามะที่ ๑๓ ซึ่งทำสิ้นพระชนม์ของพระองค์ได้มีการบรรยายเอาไว้ว่า

“ เมฆก่อตัวขึ้นอย่างผิดปกติ เห็นได้ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงลาซา จำกันได้ว่า หลังจากองค์ดาไล ลามะสิ้นพระชนม์ พระกายของพระองค์ซึ่งอยู่ในท่านั่งบนบัลลังก์ในพระราชวังฤดูร้อนนอร์บูลิงกาในกรุงลาซานั้น หันพระพักตร์ไปทางทิศใต้ แต่หลังจากนั้นไม่กี่วันก็เห็นได้ว่าพระพักตร์หันกลับมาทางทิศตะวันออกและบนเสาไม้ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของแท่นบูชา ที่ซึ่งพระกายประทับนั่งอยู่ มีรูปดาวจำนวนมากปรากฏขึ้น

^{๓๙} The Dalai Lama, *A policy of Kindness: An Anthology of Writings by and about the Dalai Lama*, 14th ed, compiled and edited by Sidney Piburn (Ithaca: Snow Lion Publications, 1997), pp.34-35.

^{๔๐} Sogyal Rinpoche, *The Tibetan Book of Living and Dying*, 10th ed. (London: Rider, 2002), p.270.

อย่างปัจจุบันทันด่วน หลักฐานทั้งหมดนี้และหลักฐานอื่นใดชี้แนะถึงทิศที่ควรจะไปเสาะหาองค์ดาไล ลามะองค์ใหม่”^{๔๐}

ตามข้อความเราอาจเข้าใจได้ว่า องค์ดาไล ลามะสิ้นพระชนม์ในภาวะสมาธิ ซึ่งอาจจะเป็นการนั่งสมาธิ หรือก็อาจจะอยู่ในท่าสัทโหยาสน์ก็ได้ แต่ที่สำคัญคือทรงสิ้นพระชนม์ในสภาวะสมาธิ แต่ผู้วิจัยโน้มไปทางที่จะเชื่อว่าอยู่ในท่านั่งสมาธิในตอนสิ้นพระชนม์ และจากข้อความนี้เราสามารถเข้าใจได้ว่าพระองค์น่าจะอยู่ในสภาวะของแสงประกาย และก็ใช้เจตจำนงของพลังทางสมาธิหันพระเศียรและทำรูปดาว ถ้าไม่เช่นนั้นก็วิญญาณออกมาจากร่างและทำเช่นนั้น ถ้าไม่เช่นนั้นก็มีเทพมาทำให้ แต่ที่เป็นไปได้ที่สุดคือพระองค์อยู่ในภาวะสมาธิในแสงกระจ่างหรือจิตประภัสสร และพระองค์ทำนิมิตขึ้นได้ด้วยพระองค์เองซึ่งตรงนี้ก็เป็นการตีความหรือความเข้าใจหรือความรู้สึกในทางปรัชญาของผู้วิจัย(feeling of philosophical mine)ซึ่งก็เป็นไปตามอิทธิพลของกรรม

อีกประเด็นที่ผู้วิจัยนำมาพิจารณาคือ ความสามารถในการเลือกเวลาและสถานที่เกิด และเนื่องจากพระองค์เป็นพุทธโดยตรงและเป็นนักปฏิบัติธรรมขั้นสูง รวมทั้งเป็นพระโพธิสัตว์ด้วย ดังนั้น

“เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์ทั่วไป องค์ดาไล ลามะ จะเลือกเวลาและสถานที่เกิดใหม่ของพระองค์ อันเป็นการกลับชาติมาเกิดของชีวิตในชาติที่แล้ว ขณะที่คนทั่วไปเป็นการไปเกิดใหม่ตามอัตตาของตน”^{๔๑}

นั่นคือพระองค์เลือกสถานที่และเวลาตายไปแล้วตั้งแต่ตอนยังมีชีวิต โดยพระองค์เคยมาพักที่นี่ ที่ที่เป็นสถานที่เกิดขององค์ที่ ๑๔ ซึ่งพระองค์ทรงเคยมาพักอยู่ที่วัดการมะ รลไป ดอร์เจ (Karma Rolpai Dorje) หลังจากพระองค์เสด็จนิวัตกลับมาจากเมืองจีน และทรงประทับใจที่นี่เพราะเป็นที่ที่สวยงาม ซึ่งพระองค์ทรงหมายตาไว้^{๔๒} และที่สำคัญคือ

“หลังการสิ้นพระชนม์ของพระองค์มีนิมิตหมายหลายอย่างเกิดขึ้น เมื่อลามะสำคัญตายกายของท่านมักจะดำรงอยู่ในท่าสมาธิ ซึ่งเข้าสมาธิตั้งแต่ตอนตายและความน่าเบื่อเสื่อมสลายดูเหมือนว่ายังไม่เริ่มเกิดขึ้น เป็นที่รู้กันว่านี่คือการอยู่ในสภาวะแสงกระจ่าง เมื่อพระกายขององค์ที่ ๑๓ มหาราชอยู่ในสภาวะของแสงกระจ่าง พระเศียรหันไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตลอดคืนแล้วยังมีนิมิตสัญญาณในปากฟ้าด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คือ รุ่งลักทอสาย และเมฆวาดระบายเป็นรูปช้าง ดังเดียวกัน ดอกไม้รูปมังกรปรากฏขึ้นจากบันไดในทิศ

^{๔๐} His Holiness the Dalai Lama, *My Land and My People: The Original Autobiography of His Holiness the Dalai Lama of Tibet* (New York: Warner Books, 1997), p.10.

^{๔๑} Roger Hicks and Ngakpa Chogyam, *Great Ocean: An Authorized Biography of the Buddhist Monk Tenzin Gyatso His Holiness the Fourteenth Dalai Lama* (London: Penguin Books, 1989), p.17.

^{๔๒} His Holiness the Dalai Lama, *My land and My People: The Original Autobiography of His Holiness the Dalai Lama of Tibet* (New York: Warner Books, 1997), p.11.

ตะวันออกเฉียงเหนือของลานหลวงแห่งพระราชวังโปตาลา อันเป็นสถานที่ใช้ฝึกฝนศึกษามารยมกคตรกวิภาช-
วิทยา...”^{๔๔}

การหันพระเศียรเองนี้ที่ เกลน เอช มุลลิน กล่าวว่าไม่ได้เป็นแค่ครั้งเดียว พระศพซึ่งอยู่ในลักษณะการนั่ง
และศีรษะยึดตรง อันบรรจุในกล่องที่ใส่น้ำเกลือนั้น ทุกครั้งที่ผู้ดูแลพระศพเปิดกล่องเพื่อถายน้ำเกลือ ก็ได้เห็น
พระเศียรหันไปทางทิศอีสานตลอด ^{๔๕}

จากข้อความแวดล้อมเหล่านี้ก็ทำให้เรามั่นใจได้ยิ่งขึ้นว่า พระองค์สิ้นพระชนม์อยู่ในภาวะสมาธิและ
เข้าสมาธิในแสงประกายสรอันเป็นจิตเดิมแท้ เป็นพุทธภาวะ และเพื่อการขึ้นะถึงสถานที่ที่จะไปประสูติใหม่ จึง
ทรงทำนิมิตจากสภาวะสมาธินั้น อย่างน้อยก็คือการหันพระเศียร

ความจริงมีข้อความในงานของโรเจอร์ ฮิกส์ และกัปา เซอเกียม ที่กล่าวว่า

“ในวันที่ ๓๐ เดือน ๑๐ ปีนกน้ำ ตรงกับ ค.ศ. 1933 ตามการนับแบบตะวันตก องค์ดาไล ลามะที่ ๑๓
มหาราช ได้เสด็จสู่แดนอันบริสุทธิ์”^{๔๖}

คำว่า แดนอันบริสุทธิ์(the Honourable Fields)ในแง่หนึ่งอาจจะหมายถึง การเข้าสู่พุทธภูมิ หรือในแง่หนึ่ง
อาจจะหมายถึงการอยู่ในสภาวะทางสมาธิของแสงกระจ่างอันบริสุทธิ์ตามที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ในสภาวะของ
ประสบการณ์เมื่อเข้าสู่สภาวะนี้ก็เข้าสู่สภาวะนั้นหรือลุล่วงซึ่งสภาวะพุทธภูมิหรืออาจจะลุล่วงซึ่งสุชาวติภูมิ แล้วจึง
ทำสมาธิเข้าสู่มนุษยภูมิ อันเป็นการขับเคลื่อนของอุดมคติพระโพธิสัตว์

เมื่อกล่าวมาถึงจุดนี้ ผู้วิจัยคิดว่า องค์ดาไล ลามะ ที่ ๑๓ มหาราช ทรงบรรลุธรรมกาย เพราะเมื่อมีคำสอน
แบบนี้สืบต่อกันมาหากจะมีใครสักคนที่บรรลุในขั้นนี้ได้ในทิเบตก็น่าจะเป็นองค์ดาไล ลามะผู้ซึ่งเป็นเทพพระ
โพธิสัตว์ในร่างมนุษย์เป็นลำดับต้นๆของผู้ที่มีความสามารถที่จะบรรลุและหากจะตัดมากล่าว อย่างน้อยก่อน
หน้านี้ก็ปฏิบัติมา ๑๒ รุ่นแล้ว แต่นี่ก็เป็นfeeling of philosophical mineหรือตามความเข้าใจของผู้วิจัยซึ่งก็เป็น
เพราะกรรมที่เปิดดวงตาแห่งการเห็นให้เป็นไปตามนัยเช่นนี้

เราจึงอาจกล่าวได้ว่า องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ เป็น ทูลกุที่แท้จริง บรรลุธรรมกาย ตามขั้นตอนของอนุตร-
โยคมันตระซึ่งก็ควรจะเป็นขั้นตอนแห่งความสมบูรณ์ (the stage of completion) อันเป็นขั้นตอนสูงสุดของคำ

^{๔๔} Roger Hicks and Ngakpa Chogyam, *Great Ocean: An Authorized Biography of the Buddhist Monk Tenzin Gyatso His Holiness the Fourteenth Dalai Lama* (London: Penguin Books, 1989), p.17.

^{๔๕} Glen H. Mullin, *The Fourteen Dalai Lamas: A Sacred Legacy of Reincarnation* (Santa Fe: Clear Light Publishers, 2001), p.455.

^{๔๖} Roger Hicks and Ngakpa Chogyam, *Great Ocean: An Authorized Biography of the Buddhist Monk Tenzin Gyatso His Holiness the Fourteenth Dalai Lama* (London: Penguin Books, 1989), p.17.

สอนในสายนิกาย แต่เนื่องจากปณิธานของพระโพธิสัตว์ พระองค์จึงกลับมาเกิดในโลกมนุษย์ตามที่พระองค์
สวดปณิธานนี้อยู่เป็นประจำคือ トラバトที่ยังมีความว่างอยู่...トラバトที่มีสรรพสัตว์อยู่...トラバトนั้นพระองค์ก็จะ
ยังคงกลับมา...และจากการที่เราพิจารณาว่าพระองค์เป็นพระนิรมานกายของพระอวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์
มหาสัตว์แห่งความกรุณา ก็ทำให้เชื่อได้เช่นนี้

ความเป็นพระนิรมานกายของพระอวโลกิเตศวรนั้น เป็นที่ทราบกันดีโดยทั่วไป^{๔๗} พระองค์เป็นผู้ครอง
ดอกบัวขาวอันหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา และเป็นดอกบัวเดียวกันกับเซนเรชิหรือพระอว
โลกิเตศวรนี้ที่ถือครอง^{๔๘} แล้วพระองค์ทรงรู้สึกอย่างไรกับคำถามหรือคำถามนี้ องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ ตามปกติ
พระองค์จะเลี้ยงที่จะตอบคำถามนี้ของชาวตะวันตกตรงๆ เพราะไม่ประสงค์จะอวดอุตริมนุชธรรม และอาจจะ
มีบ้างที่จุดประสงค์ของการถามในบางครั้งไม่ได้เป็นไปเพื่อใครรู้ในทางธรรม แต่เมื่อเผชิญกับคำถามบ่อยๆ ก็
เป็นการยากที่ใครจะเลี่ยงการตอบได้

ครั้งหนึ่งพระองค์ตรัสตอบว่า การเป็นศูนย์กลางชาติมาเกิดของพระอวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์แห่งความ
กรุณาอันไม่มีประมาณนั้น(the bodhisattva of infinite compassion, Avalokiteshvara—Chenrezi)มันยากที่จะ
กล่าวให้แน่ชัด(ให้ชาวตะวันตกฟัง)ยกเว้นว่าพระองค์อยู่ในกำลังทางสมาธิ(Unless I engaged in a meditative
effort)ตามลมหายใจเขาออก และสำหรับการทำภารกิจของเซนเรชิ(บางสำเนียงออกเสียงเซนเรชิก)นั้น
พระองค์รู้สึกว่ามันมีประโยชน์มาก สามารถทำคุณประโยชน์แก่ผู้คนได้มากยิ่ง ในเหตุผลนี้พระองค์ทรงพอ
พระทัย การทรงภารกิจนี้ก็คือ การที่พระองค์อยู่กับบ้าน ชัดเจนว่ามันช่วยเหลือคนได้มาก และพระองค์มี
ความสัมพันธ์ทางกรรมกับการกิจนี้ เบื้องหลังความโชคดียี่สิบห้าปีที่ผ่านมาประโยชน์นี้ก็มีสาเหตุหรือเหตุผลอย่างแท้จริง
มันคือพลังกรรมตามความสามารถของพระองค์ที่จะครองภารกิจนี้ตามปณิธานที่ตั้งไว้ นั่นก็คือ トラバトที่มีความ
ว่างยังคงดำรงอยู่...トラバトที่มีสรรพสัตว์ดำรงอยู่...トラバトนั้น...^{๔๙} นั่นเอง

ครั้งหนึ่ง ตามที่ได้สืบมา พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า

“ในกรณีของอาตมานี้ อาตมาได้รับการยกย่องว่าเป็นการกลับมาเกิดขององค์ดาไล ลามะองค์ก่อน ซึ่ง
สืบสายมา ๑๓ พระองค์ก่อนหน้า(องค์แรกประสูติในปี ค.ศ. 1351)และถือว่าการปรากฏแสดงออกมาของ

^{๔๗} *Reflections from the Journey of Life: Collected Sayings of the Dalai Lama*, edited by Catherine Barry (Berkeley: North Atlantic Books, 2002), p.2.

^{๔๘} Roger Hicks and Ngakpa Chogyam, *Great Ocean: An Authorized Biography of the Buddhist Monk Tenzin Gyatso His Holiness the Fourteenth Dalai Lama* (London: Penguin Books, 1989), p.1.

^{๔๙} The Dalai Lama, *A Policy of Kindness: An Anthology of Writings by and about the Dalai Lama*, 14th ed., compiled and edited by Sidney Piburn (Ithaca: Snow Lion Publications, 1997), pp.38-40.

พระอวโลกิเตศวร หรือ เซนเรซิก อันเป็นพระโพธิสัตว์แห่งความกรุณาผู้ถือดอกบัวขาว ดังนั้นจึงเชื่อกันว่า
 อาตมาเองก็เป็นการปรากฏแสดงออกมาของเซนเรซิก ความจริงแล้วนับเป็นองค์ที่ ๗๔ ตามการสืบสายประเพณี
 ซึ่งสามารถนับย้อนหลังไปได้ถึงเด็กในตระกูลพราหมณ์ซึ่งมีชีวิตอยู่ในสมัยพระศากยमुณีพุทธเจ้า มีคนถามอาตมา
 อยู่บ่อยครั้งว่าอาตมาเชื่อเช่นนั้นด้วยหรือ คำถามนี้ไม่สามารถตอบได้ง่ายๆ แต่ด้วยวัย ๕๖ ปี ด้วยการพิจารณาถึง
 ประสบการณ์ของอาตมาที่มีมาในชีวิตนี้ และด้วยการได้รับความเชื่อมาแบบชาวพุทธ อาตมาไม่ยุ่งยากลำบากใจ
 ที่จะยอมรับว่า อาตมามีความสัมพันธ์ทางจิตวิญญาณกับองค์ดาไล ลามะ ทั้ง ๑๓ พระองค์ก่อนหน้านี้ ทั้งกับ
 เซนเรซิก และแม้แต่กับพระพุทธเจ้าเอง”^{๕๐}

ในกรณีของทูลกูโดยตำแหน่งนั้น เรากล่าวได้อย่างเต็มที่ว่า ท่านไม่มีความรู้สึกและความสัมพันธ์กับคน
 ในชาติก่อน และกรณีของทูลกูพรนั้นกล่าวว่าท่านมีจิตวิญญาณบางส่วนสัมพันธ์กับกับคนในชาติก่อน ส่วนกรณี
 ของทูลกูที่แท้จริงตามตัวอักษรนั้นมีความสัมพันธ์กับคนในชาติก่อน โดยเฉพาะในทางจิตวิญญาณแบบ ๑๐๐%
 และด้วยการถือครองพระปาฏิโมกข์อย่างเต็มเปี่ยม และด้วยการถือครองปณิธานพระโพธิสัตว์ และด้วยการ
 ถือครองปณิธานตันตระอันศักดิ์สิทธิ์ หรือสมายะปณิธาน และด้วยเป็นผู้ครองธรรม มีสัมมาทางกาย วาจา ใจ
 ยึดถืออยู่ในความกรุณาและประโยชน์ของสรรพสัตว์เป็นที่ตั้ง และด้วยหลักตรรกะของมาธยมิกะที่
 พระพุทธศาสนาแบบธิเบตคร่ำเคร่งเร่งศึกษาและรับมาถือครอง อันในแง่หนึ่งเป็นหลักเหตุหลักผลของ
 พระพุทธศาสนา หลักเดียวกันกับหลักที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี...คือ ด้วยอันว่า คำกับความหมาย หรือบัญญัติ
 หรือชื่อกับสิ่งของหรือความหมายนั้น ถ้าเรากล่าวว่าคำกับความหมายเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่แตกต่างกัน เมื่อเรา
 กล่าวคำว่าไฟ ไฟก็ควรจะไหม้ปากเรา แต่ถ้าเรากล่าวว่าคำกับความหมายเป็นคนละอย่าง ถ้าเช่นนั้นเราก็ไม่
 อาจจะเข้าใจอะไรได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงทรงสอนให้เราพูดแต่ความจริง^{๕๑} และต่อให้เรา
 มีความสามารถเหลือล้นเราก็ไม่อาจหลอกคนทั้งโลกได้ โดยเฉพาะผู้ที่ปฏิบัติศีล ปฏิบัติธรรมที่แท้จริงดังเช่นองค์
 ดาไล ลามะ เมื่อเข้าใจในวิถีทางนี้ เราจึงเชื่อได้ว่า องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ คือ พระนิรมานกายของ เซนเรซิก หรือ
 เซนเรซี แล้วเซนเรซีทำอย่างไรจึงอวตารลงมาเกิดเป็น องค์ดาไล ลามะได้

ตามที่กล่าวมาแล้วว่า ในทศภูมิสูตร พระโพธิสัตว์ที่ได้ภูมิธรรมเหล่านี้ มีความสามารถในการ
 แสดงออกทางธรรมได้อย่างมากมายมหาศาลอันเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ แต่ถ้าพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้บรรลุ
 ภูมิที่ ๑ ก็ถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์ธรรมดา(ordinary bodhisattva)ไม่สามารถมาเลือกเกิดได้ แต่ก็เป็นผู้มีกรรม
 ดีมากและกรรมดีนั้นก็จะจัดสรรมาเกิดในที่ที่ดี ที่มีพระธรรมงอกงามเบ่งบาน

^{๕๐} The Dalai Lama, *Freedom In Exile: The Autobiography of His Holiness the Dalai Lama of Tibet* (London: Abacus, 1992), pp.11-12.

^{๕๑} *Master of Wisdom: Writings of the Buddhist Master Nāgarjuna*, translations and studies by Chr. Lindtner (Berkeley: Dharma Publishing, 1997), p.5.

ครั้งหนึ่ง อันเคยได้สดับธรรมมาในพระปรัชญาปารมิตาหฤทยสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวไว้ดังนี้

“ครั้งหนึ่ง อาตมาได้สดับมาดังนี้* พระผู้มีพระภาคได้ประทับอยู่ ณ ยอดเขาคิชฌกูฏในกรุงราชคฤห์ ชมนมอยู่ ด้วยพระสงฆ์หมู่ใหญ่ พระโฬิสัตตว์หมู่ใหญ่ ณ เวลานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเข้าสู่สมาธิแห่งการสอนธรรม อันเรียกว่า พระประภาสคัมมอันไม่มีประมาณ

ณ เวลานั้น พระโฬิสัตตว์มหาสัตว์อวโลกิตศวรกำลังไตร่ตรองมองธรรมปฏิบัติในพระปรัชญาปารมิตาธรรมอันล้าลึก ไตร่ตรองมองว่า ชั้นทั้ง ๕ ทั้งหลายเหล่านั้น มีความว่างภายใน”^{๕๒}

ความที่ยกมานี้ ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระอวโลกิตศวรเป็นพระโฬิสัตตว์มหาสัตว์ ซึ่งคำว่า มหาสัตว์ นี้ใช้กับพระโฬิสัตตว์ที่ได้ภูมิ ๑๐ และการได้ภูมิ ๑๐ นั้นเป็นเรื่องง่ายที่จะแบ่งภาคลงมาเกิดเพราะเพียงภูมิที่ ๑ ก็ทำได้ถึง ๑๐๐ ภาคแล้ว และดังที่กล่าวมา ทุกๆ โดยตรงธรรมดาที่ไม่ได้เป็นการแบ่งภาคของพระผู้รู้แจ้งก็อาจสามารถแยกตัวไปเกิดใหม่ได้ถึง ๕ คน หากประสงค์จะทำเช่นนั้น หากว่าจำเป็นต้องทำ นี่ก็ทำให้สรุปได้ว่า องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ ทรงเป็นพระนิรมานกายของเซนเรซิกหรือพระอวโลกิตศวรโฬิสัตตว์มหาสัตว์ จริง ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์ในทางธรรมไม่ใช่การมาสร้างหรือมาทำลายโลกหรือมนุษย์ แต่มาด้วยความกรุณาของพระพุทธเจ้า เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ในสังสารา เป็นการมาที่ไม่มีโทษ มีแต่ประโยชน์ให้กับชีวิต ธรรมหลายข้อที่ล้าลึกยากแก่การเข้าใจ พระองค์ทรงไขแกลโลกด้วยความกรุณา ดูหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง และตามประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่าผู้มีจักขุจักเห็นได้

ที่กล่าวมานี้ สามารถสรุปได้ว่า องค์ดาไล ลามะที่ ๑๔ ทรงเป็นทูลุหรือผู้กลับชาติมาเกิดที่แท้จริงขององค์ดาไล ลามะ ที่ ๑๓ ทั้งในความหมายของอรรถและพยัญชนะ และพระองค์ทรงกลับชาติมาเกิดโดยผ่านการบรรลุธรรมในจิตประภัสสรหรือแสงกระจ่างในตอนตาย อันเป็นการบรรลุพุทธภาวะ หรือพระธรรมกาย และพระองค์ทรงเป็นการแบ่งภาคมาเกิดของพระผู้มีพระภาคอวโลกิตศวรโฬิสัตตว์มหาสัตว์ พระโฬิสัตตว์แห่งความกรุณาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้ซึ่งในแง่หนึ่งทรงเป็นพระโฬิสัตตว์คู่บารมีของพระอมิตาภพุทธเจ้า อันเป็นพระพุทธเจ้าแห่งฉัพพรรณรังสี หรือพระพุทธเจ้าแห่งแสงอันไม่มีประมาณ อัน ณ บัดนี้ เราอาจถือได้ว่า พระอวโลกิตศวรโฬิสัตตว์มหาสัตว์นั้นพระองค์คือพุทธเทวโฬิสัตตว์มหาสัตว์ผู้ปกป้องธรรม เป็นเทพที่มีหน้าที่โดยตรงในการช่วยเหลือเราในตอนตาย เป็นเทพชาวพุทธผู้นำเอาสายฝนแห่งความกรุณาของพระพุทธเจ้ามาโปรยประพรมห่มคลุมแก่หัวใจเรา เป็นเทพผู้พลัพรายโปรยปรายสายฝนแห่งสัจจะสู่หัวใจเรา

* พระอานนท์เป็นผู้กล่าว

^{๕๒} *The Heart Sūtra in Tibetan: A Critical Edition of the Two Recensions Contained in the Kanjur*, trans. Jonathan A. Silk (Wien: Arbeitskreis Für Tibetische Und Buddhistische Studien Universität Wien, 1994), pp.172-174.

ผู้ชีวิตและจิตวิญญาณเรา ช่วยเหลือเราพ้นความทุกข์เศร้าในชีวิต และช่วยเหลือเราพ้นความทุกข์เศร้าในตอนตาย พระองค์เป็นแก้วมณีแห่งชีวิต เป็นแก้วสารพัดนึก ที่ช่วยให้หายขาดจากความจนยากทางจิตวิญญาณ ตั้งมนตรีสารพัดนึก มนตร์แห่งความกรุณา มนตร์แห่ง...แก้วมณีมนตราของพระองค์ที่ทรงประทานให้แก่โลกว่า

โอม มณี ปัทเม หุม (ในภาษาสันสกฤต)

โอม มณี เปเม หุง (ในภาษาธิเบต)

มนตร์จะช่วยเชื่อมโยงกับสารัตถะแห่งความดีงามในจิตเราหรือเปิดเผยธรรมชาติที่แท้ที่ดีงามของเราจนฉานออกมา และในแง่หนึ่งทางจิตวิทยา ความกรุณาประกอบเป็นสารัตถะทางจิตเรา ในแง่ในที่เซนเรชิเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเรา และเราจะเชื่อมโยงกับสิ่งที่ดีงามทั้งหมดในทุกห้วงจักรวาลหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลกหรือสิ่งที่เราเรียกกันว่าพุทธะ ธรรมะ สังฆะ หากเราปลูกความกรุณาขึ้นในหัวใจได้ เราย่อมหายขาดจากโรคแห่งอหังการ โรคแห่งตัวตน โรคแห่งอุปาทานขั้น ๕ โรคแห่งความยากจนขาดแคลนทางจิตวิญญาณ มนตราแห่งแก้วมณีแห่งชีวิต มนตราแห่งความกรุณา จะเนรมิตความร่ำรวยทางจิตวิญญาณให้เรา จะชำระอกุศลกรรมทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจแก่เรา ให้เราบริสุทธิ์ ให้เราดีงาม ให้เราอยู่ในโลกแห่งความบริสุทธิ์ และอยู่ในโลกแห่งความดีงาม ให้เรางามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด ให้ความงามและความบริสุทธิ์เป็นสารัตถะแห่งเรา ดุจเดียวกับที่ความงามเป็นสารัตถะของดอกไม้ ดุจเดียวกับที่ความงามเป็นสารัตถะแห่งความรู้สึกนึกคิดและจิตใจของผู้หญิง ให้ความงามนั้นเบ่งบานขึ้นในใจเรา ให้หัวใจเราคือความงาม และให้ความงามนั้นคือหัวใจ ความงามคือเรา เราคือความงาม แล้วความงามนั้นจึงจักเปล่งประกายระยิบระยับ สิ้นสุด ยังความสว่างไสวแก่จิตวิญญาณโดยทั่วไป ดุจเดียวกับที่หมู่มณฑลดอกไม้เบ่งบาน เอื้อนเอ่ยอวยพรมอบความงามให้แก่โลก

โลกแห่งความงาม โลกแห่งความบริสุทธิ์ โลกแห่งความสุข เป็นโลกสำหรับคนผู้มีความกรุณา อันสายประเพณีเรียกโลกนั้นว่า ดินแดนสุขาวดี ซึ่งเราสามารถค้นพบได้ในหัวใจแห่งความกรุณาของเรา ด้วยว่าสารัตถะแห่งความกรุณาอันงดงามนั้น ก็คือพื้นฐานอันบริสุทธิ์ผ่องใสในหัวใจเรา ๐

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย © ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๒ พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๔

บทความวิจัย

หลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนไทย คนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์

บทความนี้จะทำการวิเคราะห์วิชาพระพุทธศาสนาที่พบในหลักสูตรการศึกษา ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 – พ.ศ. 2544 โดยแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนที่ 1 วิเคราะห์อัตราส่วนการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ส่วนที่ 2 คือการวิเคราะห์เนื้อหาและความมุ่งหมายในการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา และส่วนที่ 3 จะทำการวิเคราะห์

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ในทั้ง 3 ส่วนนี้ไปพร้อมๆ กัน สำหรับการกล่าวถึงรายละเอียดของเนื้อหาวิชา อัตราส่วน รวมถึงความมุ่งหมายของหลักสูตรการศึกษาในปีต่างๆ จะไม่นำการอ้างอิงมาประกอบ เพราะได้อ้างอิงมาแล้วในบทก่อนๆ (ในงานวิจัยเล่มสมบูรณ์) แต่ถ้าในบทก่อนไม่ได้กล่าวถึงจึง

จะนำมาอ้างอิงในบทนี้ สำหรับส่วนที่ไม่ได้อ้างอิงในบทนี้สามารถดูรายละเอียดของเนื้อหาในบทที่ผ่านมาได้ การวิเคราะห์หลักสูตรการศึกษาปีต่างๆ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2435 – พ.ศ.2452

หลักสูตรการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ.2435 – พ.ศ.2452 นั้นตรงกันกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งระบบการศึกษาในยุคนี้มีการระบุความมุ่งหมายในแต่ละวิชาอยู่บ้าง แต่ไม่มีการระบุวัตถุประสงค์หรือความมุ่งหมายของหลักสูตรไว้อย่างชัดเจน แต่อย่างไรก็ดีความมุ่งหมายรวมในหลักสูตร

การศึกษาปีต่างๆ สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้ ในปี พ.ศ. 2435 สามารถสรุปใจความได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรได้รับประโยชน์จากการศึกษาทั่วหน้ากัน เพื่อนำไปใช้ในการประกอบอาชีพ พ.ศ. 2438 เพื่อเป็นการทุนบำรุงการเล่าเรียนวิชาให้เจริญ พ.ศ. 2448 เพื่อขยายความรู้ของนักเรียนให้สูงขึ้น พ.ศ. 2452 เพื่อขยายการศึกษาให้กว้างขวางและเน้นการส่งเสริมอาชีพให้แก่ราษฎรอีกด้วย¹

จากข้อมูลในประวัติศาสตร์พบว่าเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในยุคนี้คือ การที่ประเทศไทยถูกคุกคามด้านอาณาเขตจากการล่าอาณานิคมจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกคือประเทศฝรั่งเศส และอังกฤษ โดยประเทศไทยต้องสูญเสียดินแดนถึง 6 ครั้ง คือนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 ประเทศไทยเสียดินแดนสิบสองจุไทย และหัวพันทั้งห้าทั้งหกให้แก่ฝรั่งเศส พ.ศ. 2435 เสียรัฐกะเหรี่ยงและไทยใหญ่ให้อังกฤษ พ.ศ. 2436 กรณีพิพาท ร.ศ.112 เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส พ.ศ.2446 เสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง พ.ศ. 2449 เสียมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศส และพ.ศ. 2451 เสียหัวเมืองมลายูทั้ง 4 ให้อังกฤษ² ดังนั้นการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีวัตถุประสงค์หลักประการหนึ่ง คือนอกจากจะเป็นการให้ความรู้แก่ราษฎรเพื่อให้มีความรู้ในการประกอบอาชีพแล้ว วัตถุประสงค์อีกประการหนึ่งก็เพื่อการสร้าง ความมั่นคงให้แก่ประเทศชาติ วุฒิชัย มูลศิลป์ ได้กล่าวในประเด็นนี้ไว้ดังนี้ว่า

“ความเห็นประการหนึ่งของกลุ่มเจ้านาย และข้าราชการที่จะทำให้สามารถรักษาชาติบ้านเมืองไว้ได้ก็คือ การที่ข้าราชการต้องมีความรู้เกี่ยวกับเลข ภาษาหนังสือ เป็นพื้นฐานและมีความประพฤติดีด้วย”³ กล่าวคือ หลักสูตรการศึกษาในช่วงเวลานั้นให้ความรู้ต่างๆ แก่ประชาชนก็เพื่อให้ประชาชนมีความรู้เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับประเทศชาติจากการรุกรานโดยประเทศมหาอำนาจนั่นเอง อย่างไรก็ตามตั้งแต่ปีการศึกษา พ.ศ.2435 เป็นต้นมา แม้ว่าวัตถุประสงค์หลักของการศึกษาในประเทศ ในขณะนั้นคือเพื่อการป้องกันประเทศชาติจากการล่าอาณานิคมก็ตาม แต่การให้ความสำคัญกับวิชาพระพุทธศาสนา คือวิชาธรรมจารีนั้นคิดเป็นอัตราเฉลี่ยร้อยละ 7.27 ในปี พ.ศ. 2435 ร้อยละ 3.7 ในปี พ.ศ.2438 และร้อยละ 15.04 ในปี พ.ศ. 2448 ถือว่ามีอัตราที่ค่อนข้างสูง และในปี พ.ศ. 2452 มีอัตราการเรียนวิชาธรรมจารีร้อยละ 14.28 สำหรับเนื้อหาและวัตถุประสงค์ของวิชาธรรมจารีในช่วงต้นนี้ กล่าวคือตั้งแต่หลักสูตร ปี พ.ศ. 2435 – 2448 เนื้อหาวิชาและความมุ่งหมายของวิชายังมีอิทธิพล

¹ พรเพ็ญ ปทุมศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

² ธนาภิต, *9 พระราชประวัติรัชกาลและพระบรมราชินี* (กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น, 2542), หน้า 221.

³ วุฒิชัย มูลศิลป์, *เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษา สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7* (กรุงเทพฯ: บริษัทเลิฟแอนด์ลิฟเพรส จำกัด, 2541), หน้า 87.

ของแนวคิดพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมอยู่มาก กล่าวคือมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธคุณ ธรรมของอุบาสก กุศลกรรมบถ 10 เบญจศีล เบญจธรรมและความประพฤติ เป็นต้น

ในขณะที่หลักสูตรปี พ.ศ. 2452 นั้นเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาหลักสูตรไป ซึ่งก็เป็นข้อสังเกตว่าแม้หลักสูตรการศึกษาในช่วงต้นนี้จะมีหลักสูตรที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมแต่ก็เป็นหลักสูตรที่เน้นเกี่ยวกับความประพฤติในเบื้องต้นคือเรื่องศรัทธาในพระพุทธคุณและเรื่องศีล เป็นหลัก ทั้งนี้สาเหตุหลักประการหนึ่งคือ ผู้ที่มีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือการศึกษาของประเทศชาติในขณะนั้นได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และคณะสงฆ์ได้รับเป็นฐานะในการช่วยเหลือการศึกษาของชาติตั้งแต่ปี พ.ศ.2441 — พ.ศ.2445 โดยที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริให้วัดทำหน้าที่เป็นโรงเรียน ด้วยจุดมุ่งหมายที่จะประหยัดงบประมาณ ทั้งในด้านสถานที่และบุคลากร ดังมีพระราชดำริที่ประกาศในคราวนั้นดังนี้

ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามทั้งปวง ย่อมเป็นสถานที่เล่าเรียนศึกษาอยู่แต่เดิมแล้ว สมควรที่จะจัดการทำนุบำรุงให้เป็นการศึกษาเจริญ แลมันคงยิ่งขึ้นจึงได้ทรงอาราธนา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นพระธุระที่จะจัดการเล่าเรียนในวัดตามหัวเมือง ตลอดพระราชอาณาเขต ทั่วไปทุกพระอาราม ให้พระสงฆ์เจ้าอาวาสในวัดนั้นๆ พึงบังคับบัญชา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในการที่จะทรงบังคับให้จัดการอย่างหนึ่งอย่างใด ทุกสิ่งทุกประการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ทำนุบำรุงอุดหนุนให้การดำเนินไปโดยสะดวกเพื่อให้การเล่าเรียนในหัวเมืองเจริญรุ่งเรือง แฝ่ไพศาลไปตลอดทั่วพระราชอาณาเขต ประกาศมา ณ วันที่ 11 พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก 117 เป็นวันที่ 10958 ในรัชกาลปัตยุบันนี้”⁴

แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะทรงช่วยเหลือการศึกษาของชาติตามประกาศที่ปรากฏในปี พ.ศ. 2441 — 2445 ก็ตาม แต่ในความเป็นจริงแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้มีบทบาทในหลักสูตรการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ.2435 ดังปรากฏว่าหนังสือที่ทรงนิพนธ์ได้เป็นหนังสือหลักในการเรียนวิชาธรรมจริ ในหลักสูตรปี พ.ศ. 2435 ดังนี้ “ในการที่จะสอนธรรมจรินั้น ครูจึงมีความระวังอธิบายให้รู้จักพุทธคุณ อธิบายในสิ่งที่จริงโดยง่ายที่ครูเห็นสมควรจะสอนให้เด็กพอเข้าใจได้ง่าย แลสอนสังคหะโรวาทสูตร อุปาสะกะปฏิบัติตามแบบเทศ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอฯ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ขึ้นไว้”⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงมีส่วนสำคัญเป็นอย่างยิ่งกับการจัดการหลักสูตรการศึกษา โดยเฉพาะวิชาพระพุทธศาสนา เพราะคณะสงฆ์ในยุคต้นนั้น ได้ให้ความช่วยเหลือทางด้านการศึกษาเป็นอย่างดี การที่คณะสงฆ์ได้ให้ความช่วยเหลือในด้านการศึกษานี้ถึงกับทำใหัรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสขอขมาสงฆ์ดังนี้

⁴ ประวัติมหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 97 — 99.

⁵ ร่างกฎที่ 1 เรื่องพิทักษ์การศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ร.ศ. 111 (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

ได้ทอดพระเนตรเห็น เห็นการตลอดแล้ว มีความพอพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ทรงขอลูกแกะโทษที่ได้ทรงนึกดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัย แต่มิใช่จะทรงดูหมิ่นพระพุทธรูปเจ้าแลพระธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดง และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติถึงความบริสุทธิ์แล้ว การที่ตรัสนี้เฉพาะพระสงฆ์ธรรมคาถาผู้เรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระ เล่าสวดมนต์ ส่วนแต่หาสุขเฉพาะตัว พวกเรียนคัมภีร์เรียนก็หวังจะรู้เฉพาะตัว รู้แล้วไม่คิดสั่งสอนให้เป็นคุณประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยเต็มอุตสาหะ นับว่าหาสุขเฉพาะตัวอยู่แล้ว พวกเรียนวิปัสสนาธุระยิ่งมากกว่านั้น พวกเล่าสวดมนต์มากเป็นที่สุด ได้ทรงดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัยดังนี้ บัดนี้ได้ทอดพระเนตรเห็นการที่ได้จัดขึ้นทั่วถึง ทรงเห็นว่าพระเถระานุเถระทั้งหลายผู้เป็นกรรมการ พ้นจากข้อที่ได้ทรงดูหมิ่นนั้นแล้ว ทรงขอลูกแกะโทษ การที่ได้จัดขึ้นนี้มีคุณค่าแก่พระพุทธศาสนาเป็นเกียรติยศแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีประโยชน์แก่ประชุมชนตั้งแต่พระองค์เองลงไป ขอพระเถระานุเถระทั้งหลาย จงมีอายุอยู่ช่วยกันจัดการสืบต่อไป⁶

นอกจากการที่คณะสงฆ์โดยเฉพาะสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะมีส่วนสำคัญในการจัดการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ก็ทรงให้ความสำคัญแก่การเรียนวิชาพระพุทธศาสนาถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ดังมีความต่อไปนี้

เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเงาของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้า ถ้าเป็นคนที่ไม่เรียนคงจะประพฤติดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้น และโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธีไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดี ความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่บังคับโรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพฤติของคฤหัสถ์ ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้จะเป็นประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้เสมออิบายธรรมจักษุก็ยิ่งสูงอยู่ ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านมาก ๆ ขึ้น และระวังอย่าให้มีข้อขัดแย้งมีคำสำหรับครูสอบถาม เช่น ศิล 5 ถามว่าอะไรเป็นองค์ที่ 1 ที่ 2 เป็นต้น ซึ่งให้เด็กต้องจำไว้ในใจในคำซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้จะเป็นการดี⁷

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการจัดการศึกษานี้เองย่อมส่งผลต่อการเรียนการสอน รวมถึงเนื้อหาวิชาธรรมจารี ซึ่งถือว่าหลักสูตรการศึกษาในยุคนั้นเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาที่เป็นรูปแบบจากส่วนกลาง โดยคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นหลัก ดังที่พระไพศาล วิสาโล ได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

⁶ ประวัตินามกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 65 – 66.

⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า 88 – 89.

องค์ผู้พนธจึงไม่เห็นว่าเป็นจะต้องรู้เรื่องที่ลึกซึ้งเกินกว่าประโยชน์ปัจจุบัน คงเพราะเหตุนี้ด้วยกรรมงหลักธรรมสำคัญ เช่น ไตรลักษณ์ หรืออริยสัจ 4 จึงไม่ได้รับการกล่าวถึงในแบบเรียนศีลธรรมที่พระองค์ทรงแต่งขึ้นสำหรับใช้สอนในโรงเรียนต่างๆ ยิ่ง ปฏิจสุมุปาบท และอิทัปปัจจยตาด้วยแล้วไม่ต้องพูดถึงเลย คงมีแต่เบญจศีล เบญจธรรมเท่านั้นที่ได้รับการเน้นย้ำมากกว่า ดังเห็นได้จากหลักสูตรสำหรับโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นแม่แบบของโรงเรียนต่างๆ ในเครือของมหาวิทยาลัย ในหมวดศาสนามีการสอนเพียงแค่ความประพฤติ คิทธิปฏิบัติ และ ธรรมจริยาเพียงเบญจศีล^๘

ด้วยเหตุนี้เนื้อหาของหลักสูตรการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาในยุคต้นนี้ จึงมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเบญจศีล และเบญจธรรม ดังที่ปรากฏ เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และคณะธรรมยุติกนิกายได้มีอิทธิพลต่อการจัดการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก นอกจากนี้โลกทัศน์ในการมองพระพุทธศาสนาของพระองค์เอง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากรัชกาลที่ 4 ในสมัยที่กระแสของวิทยาศาสตร์ถาโถมเข้าสู่ประเทศไทยย่อมมีผลต่อเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนา ดังที่พระไพศาล ได้แสดงความเห็นในประเด็นดังกล่าวสืบเนื่องไว้ดังต่อไปนี้

ในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนี้เองที่พุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม (ภายใต้โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์) ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ได้แพร่ขยายไปอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน ... อิทธิพลของเหตุผลนิยมที่ทำให้พุทธศาสนา ถูกลดทอนจนเหลือแค่โลกียธรรมหรือเน้นแต่ประโยชน์ปัจจุบัน เห็นได้ชัดยิ่งขึ้นในงานเขียนของพระองค์ทั้งยังปรากฏในหลักสูตรและตำราเรียนของพระองค์ ตัวอย่างที่เด่นชัดคือ นวโกวาท โดยเฉพาะหมวดคิทธิปฏิบัติ หรือธรรมสำหรับคฤหัสถ์ ในหนังสือเล่มนี้ธรรมว่าด้วยปรมัตถะหรือประโยชน์ชั้นสูงสุดถูกตัดทิ้งไป คงเหลือแต่ประโยชน์อีก 2 ประเภทคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ (ประโยชน์ในปัจจุบัน) และสัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์ภายหน้า)^๙

อาจกล่าวได้ว่าหลักสูตรการศึกษาในช่วงต้นของรัชกาลที่ 5 คือ พ.ศ.2435 — 2448 นั้น วิชาพระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และคณะสงฆ์ที่มีส่วนช่วยในการศึกษาของชาติ ทำให้วิชาพระพุทธศาสนาได้มีโอกาสอยู่ในระบบการศึกษาของชาติและยังสามารถดำรงความสำคัญแก่สังคมไทยอยู่ได้ ซึ่งแท้จริงแล้วอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ซึ่งผ่านวัดและคณะสงฆ์นั้นมีผลต่อการศึกษาของชาติมาช้านานแล้ว แม้ว่าหลักสูตรในยุคนี้จะมีหัวข้อที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในระดับต้น เช่นเบญจศีล เบญจธรรม และมุ่งเน้นหลักธรรมเพื่อบรรลุถึงทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ เพียงเท่านั้นก็ตาม แต่ก็ยังกล่าวได้ว่าเป็นหลักสูตรที่ยังมีความเป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมอยู่มากกว่าหลักสูตรการศึกษาในปี

^๘ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสิดศรี — สฤษดิ์วงศ์, 2546), หน้า 28.

^๙ เรื่องเดียวกัน ,หน้า 27 — 28.

ต่อไป คือในหลักสูตรการศึกษา ปี พ.ศ. 2452 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 และส่งผลสืบเนื่องไปถึงหลักสูตรการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

การปฏิรูปประเทศด้านต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และการต่อสู้กับการล่าอาณานิคมจากประเทศมหาอำนาจ ซึ่งก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันนั้น ย่อมส่งผลกระทบต่อการศึกษาดังที่ได้กล่าวไปแล้ว แต่สิ่งหนึ่งที่สำคัญซึ่งผู้ปกครองในยุคนั้นสามารถจะทำได้ดีในภาวะเหตุการณ์บ้านเมืองเป็นเช่นนี้ ก็คือการสร้างรัฐชาติขึ้นมาด้วยระบบการศึกษา ซึ่งจากเนื้อหาหลักสูตรวิชาจรรยาที่เป็นวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในปีการศึกษา พ.ศ.2452 นี้ เป็นต้นไป สืบเนื่องจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 วัตถุประสงค์และเนื้อหาของวิชาจรรยามีวัตถุประสงค์หรือความมุ่งหมายให้ผู้เรียนมีความอ่อนน้อมถ่อมตน เชื่อฟังผู้ใหญ่ สมควรแก่ที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไป เป็นต้น ซึ่งเป็นการปรับเนื้อหาและวัตถุประสงค์ของวิชาพระพุทธศาสนาให้มีผลต่อการสร้างทัศนคติในการเป็นพลเมืองที่ดีของชาติที่กำลังก่อตัวอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และแนวคิดในเรื่องนี้จะยิ่งเด่นชัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 ที่จะเน้นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความจงรักภักดีต่อรัฐชาติมากกว่าที่จะมุ่งเน้นหลักธรรมเรื่องศรัทธาหรือศีลเช่นในอดีต ในประเด็นดังกล่าว วิทย์ วิศทเวทย์ ได้แสดงความเห็นไว้ว่า

ถ้าเราพิจารณาหลักสูตรและแบบเรียน เราจะพบว่ารัฐบาลได้กำหนดให้มีการสอนหลายวิชา ซึ่งมีส่วนที่จะอบรมจิตใจและทัศนคติของเยาวชนให้เป็นสมาชิกที่ดีของระบอบการปกครองที่กำลังใช้อยู่คือระบอบราชาธิปไตย และให้เป็นกำลังที่จะสร้างเอกภาพให้แก่รัฐประชาชาติที่กำลังก่อตัวขึ้น ทัศนคติสำคัญๆ ที่รัฐบาลต้องการปลูกฝังให้แก่เด็กเรียนก็ได้แก่ความรักชาติ ความสำนึกในความเป็นชาติไทย ความมีวินัย การเสียสละ การเชื่อฟังคำสั่งและความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์”¹⁰

ดังนั้นนับตั้งแต่หลักสูตรการศึกษาในปี พ.ศ.2452 เป็นต้นจนถึงหลักสูตรการศึกษาในรัชสมัยของรัชกาลที่ 6 นั้นจะเป็นหลักสูตรการศึกษาที่มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาธรรมในวิชา พระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับอุดมคติต่างๆ ของรัฐในขณะนั้น เช่น ความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์และคตินิยม เป็นต้น ซึ่งจะได้กล่าวถึงในส่วนต่อไป

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2454 – พ.ศ.2464

วัตถุประสงค์หลักของหลักสูตรการศึกษาในช่วงปี พ.ศ. 2454 – พ.ศ.2464 นี้ก็เช่นเดียวกันที่ยังไม่มีการระบุจุดมุ่งหมายอย่างชัดเจน แต่มีจุดมุ่งหมายในแต่ละวิชา แต่อย่างไรก็ดีสามารถสรุปความได้ว่าในปี พ.ศ. 2454 นั้นหลักสูตรมีความมุ่งหมายให้ราษฎรทุกคนมีความรู้อย่างต่ำระดับมูลศึกษา ซึ่งเป็นความรู้ที่พอสมควรแก่อัตภาพและมีอาชีพติดตัวเมื่อจบการศึกษาแล้ว ส่วนหลักสูตรปี พ.ศ.2456 มีความมุ่งหมายเพื่อแก้ความ

¹⁰ วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาการศึกษาไทย 2411 – 2475* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 33.

นิยมในการเป็นเสมียน กับมุ่งให้ราษฎรเห็นตามความสำคัญ และมีความรู้ความสามารถในวิชาสามัญ จนนำไปประกอบอาชีพในท้องถิ่นได้ และ ในปี พ.ศ.2464 มีความมุ่งหมายเน้นในเรื่องอาชีวศึกษา¹¹

ในปี พ.ศ.2454 อัตราการเรียนวิชาจรรยา คือ ร้อยละ 8 ในชั้นมูล ร้อยละ 4.85 ในชั้นประถม และร้อยละ 4.46 ในระดับมัธยม ปี พ.ศ.2456 มีอัตราร้อยละ 4.5 ในระดับประถมศึกษา ร้อยละ 4.66 ในระดับมัธยมศึกษา ตอนต้น และร้อยละ 3 ในระดับมัธยมกลางและปลาย และปี พ.ศ.2464 มีอัตราการเรียนร้อยละ 4.75 ในระดับประถมศึกษา ร้อยละ 4.4 ในระดับมัธยมต้น และ ร้อยละ 2.83 ในระดับมัธยมกลางและปลาย ตามลำดับ อัตราการเรียนวิชาจรรยาในช่วง ดังกล่าวจึงลดลงกว่าหลักสูตรในปีก่อนๆ ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าสังคมไทย ในช่วงนั้นเริ่มเห็นคุณค่าของวิชาจรรยาน้อยลง ซึ่งอาจจะเกิดจากการที่ระบบการศึกษาในยุคนั้นเน้นวิชาต่างๆ ที่เป็นไปเพื่อการสร้างความเจริญในประเทศก็เป็นได้ ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ตรัสไว้ดังนี้

เพราะเหตุกรรมศึกษาสิ่งสำคัญไปเสีย ไปเข้าใจผิดเห็นเสียว่าสอนให้รู้หนังสือ คิดเลข ทำบัญชีได้ก็พอแล้ว ที่แท้คนโบราณท่านกล่าวไว้ว่าปากเป็นเอก เลขเป็นโท หนังสือเป็นตรี ความชั่วดีเป็นตรา นี่ก็เห็นได้ว่าความชั่วและความดีนั้นจะไปเปรียบอะไรไม่ได้ต้องยอมยกให้เป็นตรา คือใครทำดีหรือทำชั่วก็ได้แก่ตัวของผู้นั้นเอง เมื่อได้ประทับตราลงไปแล้ว จะเปลี่ยนแก้ไขอย่างไรไม่ได้เป็นอันขาด ดวงตราเป็นอย่างไรก็ต้องปรากฏลายประทับตราอย่างนั้น ข้อนี้เป็นข้อสำคัญมาก เพราะฉะนั้นจึงต้องฝึกฝนกันมาให้เหมาะสมเสียตั้งแต่เล็กๆ กรรมศึกษาบัดนี้ก็รู้สึกแล้ว จึงได้คิดสอนจรรยาให้มากขึ้น ผลของจรรยาที่สอนนั้นก็คงจะเห็นได้มากขึ้นทุกที¹²

ดังนั้นจากพระราชดำรัสดังกล่าวประกอบกับข้อมูลทางสถิติจึงสามารถสรุปได้ว่าการลดอัตราการเรียนวิชาจรรยาลงเป็นเพราะกรมศึกษาธิการเห็นความสำคัญในวิชาจรรยาน้อยลงกว่าแต่ก่อนด้วยเหตุที่ต้องการมุ่งให้ผู้เรียนนั้นมีความรู้เกี่ยวกับวิชาที่สามารถนำไปประกอบอาชีพได้ตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตรที่ได้ตั้งไว้ อย่างไรก็ตามเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาหรือจรรยานี้ได้ถูกตีความ และอธิบายเนื้อหาหลักธรรมใหม่ให้เป็นไปตามความนิยมของรัฐบาลในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้เอง ที่ในหลักสูตรการศึกษาได้มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาธรรมหลายประการให้เป็นไปเพื่อการสร้างความจงรักภักดีต่อประเทศชาติที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขอย่างชัดเจน เช่นในหลักสูตรปี พ.ศ.2454 วิชาจรรยามีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่ดี และมีการเน้นเนื้อหาการเรียนการสอนให้มีความรักชาติภุมิ และจงรักภักดีต่อ

¹¹ พรเพ็ญ ปทุมศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

¹² จมื่นอมรรตวรักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), *พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ : องค์การคำคุณฐา, 2513), หน้า104 – 105. อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, *เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษา สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7* (กรุงเทพฯ:บริษัทเลิฟแอนด์ลิฟเพรส จำกัด, 2541), หน้า 155.

พระมหากษัตริย์ และมีการสอนหลักธรรมให้มีความกตัญญู สุภาพอ่อนน้อม เชื่อฟังคำสั่งสอน เป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นปัจจัยให้การสอนเรื่องต่างๆ ข้างต้นนั้นสำเร็จไปพร้อมๆ กันได้ด้วยดี ดังเช่นเนื้อหาของหนังสือธรรมจริยาในปี พ.ศ.2457 ได้กล่าวไว้ว่า

นอกจากบ้านเรือนและโรงเรียนซึ่งเป็นที่เล็กน้อยนี้ยังมีที่ใหญ่ๆ ที่เรามีความรักมากกว่าบ้านเรือนและโรงเรียนอีก คือบ้านเมืองของเราที่เรียกว่าเมืองไทย หรือประเทศสยาม จงจำไว้ว่าเมืองไทย อยู่่าลิม เพราะเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของเรา ต้องรักให้มากๆ ต้องรักมากกว่าบ้านที่เราอยู่ และต้องรักมากกว่าโรงเรียนที่เราเรียน นอกจากญาติพี่น้องและเพื่อนซึ่งเป็นแต่คนเล็กน้อย ยังมีผู้อื่นที่เรารักมากกว่านั้นขึ้นไปอีก คือพระเจ้าแผ่นดินของเรา และคนไทยเราด้วยกันหรือเรียกว่าชาติของเรา เพราะเราเกิดมาเป็นไทยด้วยกัน เป็นพวกเดียวกัน เป็นชาติเดียวกัน พูดภาษาเดียวกัน จะไม่ให้เรารักกัน และช่วยเหลือกัน มากกว่าที่เรารักชาติอื่นๆ ที่เป็นคนต่างชาติดังภาษาอย่างใดได้ ถ้าใครจะเอาความไม่จริงมาแก้งัดเตือนว่า เมืองไทยเป็นเมืองไม่ดีเช่นนั้นๆ หรือพระเจ้าแผ่นดินของเราไม่ดีเช่นนั้นๆ ให้เราได้ยินต่อหน้า เราจะไม่ฟังไม่ได้เป็นอันขาดเพราะมันแทงปลาบเข้าไปในหัวใจ รวากับใครเอามีคมีคมมาแทง มันให้รู้สึกเจ็บใจแค้นใจ และแสบร้อนใจเป็นอย่างยิ่ง¹³

ในปี พ.ศ.2454 นี้เองที่เกิดเหตุการณ์คณะก่อการ ร.ศ.130 โดยคณะทหารและพลเรือน โดยมีร้อยเอก ขุนทวยหาญพิทักษ์ (นายแพทย์เหล็ง ศรีจันทร์) เป็นหัวหน้าคณะ คณะนี้เป็นคนรุ่นใหม่หัวก้าวหน้า และไม่พอใจการปกครองแบบเก่า ต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย อันมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ และมีระบบรัฐสภาทำหน้าที่ในการบริหาร แต่แผนการปฏิวัติต้องประสบความล้มเหลว เพราะความลับเกิดรั่วไหลไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ พวกก่อการทุกคนจึงถูกจับ¹⁴ และในปีเดียวกันนี้เองที่รัชกาลที่ 6 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง “กองเสือป่า” ด้วยเป้าหมายที่จะให้ข้าราชการพลเรือนเข้ารับการฝึกอบรม โดยมุ่งเน้นทางด้านจิตใจให้เป็นผู้มีความรักชาติ มีมนุษยธรรม และความเสียสละ การเสือป่านั้นนอกจากจะเป็นการพัฒนาบุคคลแล้ว ยังทรงมีจุดมุ่งหมายเกี่ยวกับการรักษาดินแดนของประเทศ ทรงสอนยุทธวิธีเบื้องต้นและทรงนำไปซ่อมรบที่นครปฐม และราชบุรี เป็นประจำ¹⁵

เหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 หรือ พ.ศ.2454 นั้นได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายประการ การที่หลักสูตรในปี พ.ศ.2454 นี้เน้นเรื่องความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ รวมถึงการก่อตั้งกองเสือป่าที่ดีล้วนสัมพันธ์กัน ในแง่ที่ว่าเป็นการสร้างพลเมืองให้มีความจงรักภักดีต่อชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหลักสูตรการศึกษา จึงถูกตีความใหม่ให้เป็นไปในเรื่อง

¹³ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และพระอนุกิจวิธูร, *ธรรมจริยา เล่ม 2* (พระนคร, โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2457), หน้า 95 – 96.

¹⁴ ธนาภิต, *9 พระราชประวัติรัชกาลและพระบรมราชินี*, หน้า 259.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 276.

จงรักภักดีต่อสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ โดยที่การอธิบายหลักธรรมให้เป็นไปตามแนวความคิดแบบชาตินิยมและการทำให้พลเมืองยึดมั่นในสถาบันพระมหากษัตริย์นี้ ได้ปรากฏชัดอย่างยิ่งในสมัยนั้น โดยผู้ที่มีส่วนสำคัญได้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งประมุขสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ และได้ทรงมีบทบาทในเรื่องการอธิบายธรรมให้เป็นไปตามคติชาตินิยม และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ อันสืบทอดต่อมาจากสมัยรัชกาลที่ 5 ตอนปลาย ดังมีข้อความต่อไปนี้

บ้านเมืองอันหนึ่งก็เปรียบเหมือนร่างกายของเราร่างหนึ่งเหมือนกัน ศรีษะก็เปรียบเหมือนพระเจ้าแผ่นดิน ชาติเป็นไม้ได้ จำเป็นต้องมีแท้ เพราะคนเราจำต้องมีที่มุ่งหมายด้วยกันทุกๆ คน ต่อมาคือหัวใจ ปอด ตับ ก็เปรียบด้วยเสนาบดี สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองเป็นลำดับลงมา ตลอดจนถึง ผม ขน เล็บ เปรียบด้วยราษฎร¹⁶

อย่างไรก็ดีในหลักสูตรการศึกษา ปีถัดมา คือ พ.ศ.2456 หลักธรรมที่สอนในวิชาจริยานันได้ถูกเปลี่ยนเนื้อหาให้มีความเป็นชาตินิยมมากขึ้น โดยเฉพาะจุดมุ่งหมายของวิชาจริยาที่ถูกระบุว่าเพื่อกล่อมเกล่า อธิชาศัยให้ต้องลักษณะเสือป่ามากยิ่งขึ้น ถึงกับมีวิธีการสอนด้วยวิธีของลูกเสือคือให้ทำจริง ๆ ควบคุมกันเป็นกองเป็นหมู่ ใช้แผ่นทองและหนังสือเป็นเครื่องรางวัลและลงโทษ ดังนั้นเนื้อหาของวิชาจริยานันจึงได้มีการกล่าวไว้ในหลักสูตรว่าควรอาศัยพระศาสนา และพระบรมราโชวาทปลุกใจเสือป่าเป็นเครื่องชักจูง และในส่วน of เนื้อหานี้เองที่หลักธรรมที่ไม่ใช่หลักธรรมของพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม เช่น ความมองอาจกล้าหาญ และความมรยัสต์ จึงถูกเน้นย้ำในหลักสูตรเพิ่มเติมขึ้นไปอีก นอกจากการปลูกฝังความรักชาติภูมิ และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ หลักธรรมบางประการจึงได้ถูกตีความใหม่ให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐในขณะนั้น เช่น หลักธรรมเรื่องความกตัญญูตเวทีก็ได้ขยายความตั้งแต่บิดามารดา ครูอาจารย์ จนถึงพระมหากษัตริย์ ตลอดจนหมู่คณะและบ้านเมือง เป็นต้น ดังปรากฏในหนังสือธรรมจริยาตอนหนึ่งว่า

เมื่อเด็ก ๆ โตขึ้นมีความรู้มากขึ้นก็จะทราบว่ามีคุณใหญ่ยิ่งของเรานั้น นอกจากบิดามารดาครูอาจารย์ อันมีอยู่อีกผู้หนึ่งคือพระเจ้าอยู่หัวของเรา ในเวลานี้มีเพียงให้ทราบไว้ว่าท่านเป็นผู้บำรุงศาสนาของเรา และเป็นผู้บำรุงเราคนไทยทั้งหมดด้วยกันให้อยู่เย็นเป็นสุข จึงควรนับถือว่าท่านเป็นผู้มีคุณอันประเสริฐยิ่ง ... เมื่อได้ทราบแล้วว่า พระเจ้าอยู่หัว บิดามารดา ครูอาจารย์เป็นผู้มีคุณแก่เราอย่างประเสริฐ เราจึงขอตักเตือนในที่สุดนี้ว่าให้คิดถึงคุณของท่านเสมอ เมื่อโตขึ้นคงจะเห็นได้เองว่ามีโอกาสที่จะตอบแทนคุณท่านได้อย่างไร ในเวลาเมื่อยังเป็นเด็กอยู่ก็จงอุส่าห์คำนับกราบไหว้ท่านนึกถึงพระเดชพระคุณของท่านไว้ในใจเสมอจะได้ชื่อว่าป็นเด็กมีกตัญญู และเป็นเด็กดีได้ขั้นหนึ่ง¹⁷

¹⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระดำริและพระโอวาทเกี่ยวกับการพระศาสนา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 63.

¹⁷ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี และพระอนุกิจวิธูร, *ธรรมจริยา เล่ม 2* (พระนคร, โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2457), หน้า 74 – 76.

นอกจากนี้หลักธรรมเรื่องความมัยยัสถ์ซึ่งมิได้เป็นหลักธรรมที่สำคัญหรืออาจจะเรียกได้ว่าไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกมากนักก็ได้ถูกนำมาเน้นย้ำในหลักสูตรทั้งนี้สาเหตุประการหนึ่งซึ่งทำให้หลักธรรมนี้ปรากฏในวิชาจรรยาปี พ.ศ.2456 และ พ.ศ.2464 นั้นได้แก่ภาวะวิกฤตการณ์ด้านเศรษฐกิจอันเกิดตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 และช่วงต้นรัชกาลที่ 6 ได้เกิดภาวะฝนแล้งและน้ำท่วมติดต่อกันหลายครั้ง คือเกิดน้ำท่วมในปี พ.ศ.2451 และ พ.ศ.2454 เกิดภาวะฝนแล้งในปี พ.ศ.2453 และเกิดน้ำท่วมใหญ่ปีมะเส็ง พ.ศ.2460 และต่อมาเกิดฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลา 3 ปีคือปี พ.ศ.2461 – พ.ศ.2463 จากสภาพดินฟ้าอากาศดังกล่าว ทำให้เกิดวิกฤตการณ์ทางด้านผลผลิตข้าวในปี พ.ศ.2462 ถึงกับรัฐบาลต้องห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศในปี พ.ศ.2463 ทำให้ขาดดุลการค้าถึง 81 ล้านบาท (ขณะที่ปกติจะเกินดุล 40 ล้านบาท) ละทุนสำรองเงินตราต่างประเทศลดลง วิกฤตการณ์นี้ได้ส่งผลกระทบต่อจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7¹⁸

สำหรับเนื้อหาวิชาจรรยาในปี พ.ศ.2464 นั้นมีเนื้อหาและวัตถุประสงค์ต่างๆ ใกล้เคียงกับหลักสูตรปี พ.ศ.2456 การที่เนื้อหาวิชาจรรยาในปี พ.ศ.2464 มีเนื้อหาเป็นเช่นนี้สาเหตุหลักประการหนึ่งที่น่าจะมีความเกี่ยวข้อง และมีอิทธิพลกับหลักสูตรคือการที่ประเทศไทยได้เข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 กับฝ่ายสัมพันธมิตรเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2460 และได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนี และ ออสเตรีย – ฮังการี ในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ.2460 ภาวะของสงครามโลกในครั้งนั้น จึงน่าจะมีส่วนสำคัญในการที่ทำให้หลักสูตรมีเนื้อหา ซึ่งเป็นไปเพื่อการสร้างชาตินิยมและลักษณะของเสือป่ามากขึ้น เช่นความกล้าหาญ การเห็นประโยชน์หมู่คณะมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว ดังที่ปรากฏในหลักสูตรการศึกษา ปี พ.ศ. 2464 นี้ สำหรับแนวคิดที่มีการนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเพื่อมาตอบสนองกับแนวคิดเรื่องชาตินิยม ตลอดจนการทำสงครามนั้น มีปรากฏเนื้อหาในเทศนาเสือป่าของรัชกาลที่ 6 บางส่วน ซึ่งได้มีการกล่าวถึงหลักธรรมกับการเป็นทหาร หรือการรบเพื่อประเทศชาติ เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ส่วนผู้ที่กระทำการในหน้าที่นี้กรบ บางคนเขาก็กล่าวว่าประพุดอยู่ในทางธรรมไม่ได้อยู่เองแล้ว โดยเหตุที่กิจธุระโดยตรงซึ่งจะต้องกระทำก็คือการฆ่าคน ซึ่งเป็นของผิดด้วยศีลองค์ที่หนึ่งของพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว แต่แล้ว เพราะฉะนั้นนักรบก็เป็นอันถือศีลไม่ได้อยู่เองแล้ว ข้อนี้ผู้ที่แลดูพระพุทธศาสนาโดยผิวเผินๆ ชอบหยิบยกเอามาพูด และชาวเราที่แสดงตนเป็นพุทธศาสนิกชนก็พลอยอ้ออกกับเขาไปด้วย แท้จริงพระพุทธเจ้าของเราย่อมทรงเข้าพระทัยอยู่ดีว่าการป้องกันชาติบ้านเมืองเป็นความจำเป็นโดยแท้ และผู้ที่มีหน้าที่กระทำการเช่นนั้นจะนับว่าเป็นบุคคลที่ประกอบการเลี้ยงชีพโดยไม่ชอบธรรมนั้นหาไม่ได้ ข้อที่ควรอ้างเป็นพยานได้มีอยู่หลายประการ เพียงพอที่จะแสดงให้เห็นได้ว่า การรบเพื่อป้องกันชาติบ้านเมืองไม่เป็นข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามปรามเลย ... แท้จริงความประสงค์ที่พระพุทธองค์ทรงห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนั้น คือทรงหวังตัดความเบียดเบียนซึ่งกันและกัน

¹⁸ ธนาภิต , 9 พระราชประวัติรัชกาลและพระบรมราชินี, หน้า 274.

โดยใช้กำลังหรือเครื่องประหารข่มเหงผู้ซึ่งขัดใจ แต่จะได้ทรงมุ่งให้กินความไปถึงการต่อสู้ป้องกันตัว หรือป้องกันชาติบ้านเมืองก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้นผู้ที่เข้าใจว่าคำที่เป็นทวารแล้วก็เหมือนเป็นผู้ที่จำเป็นต้องอยู่ภายนอกพระพุทธศาสนาแล้ว ดังนั้นว่าเข้าใจผิดเป็นอันมาก การประพฤติดนอยู่ในศีลในธรรมไม่ขัดแก่การเป็นทวารเลย¹⁹

การที่มีการตีความหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเพื่อให้สอดคล้องกับคติชาตินิยม จนถึงเพื่อให้การเป็นทวารเพื่อปกป้องอธิปไตยของชาติบ้านเมืองเป็นสิ่งที่ชอบธรรมนั้น ไม่ได้เป็นเพียงแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 6 ที่ปรากฏในเทศนาเสือป่า ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาเท่านั้น แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เองก็ได้ทรงแสดงธรรมในเรื่องพระพุทธศาสนากับการรับใช้ชาตินี้ไว้ในหลายแห่ง ซึ่งแนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการปกป้องชาติบ้านเมืองว่าเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนายอมรับ ดังข้อแสดงธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าที่ตรัสไว้ดังนี้

ต่อไปพวกนายทหารและพวกพลทหารทั้งหมดมีจำนวน 1,600 คน พร้อมกันมาเฝ้าที่กลางสนาม ประทานพระโอวาทด้วยเรื่องให้คนนิยมเป็นทหาร และมีเมตตากรุณา มีความอดทน มีความเพียร ความกล้า ทรงชักพระพุทธเจ้าเมื่อจวนตรัสรู้ขึ้นเป็นตัวอย่าง และให้ตั้งอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาของทหาร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา และความไม่ประมาทอันเป็นข้อสำคัญ ทรงยกเวลาทำสงคราม ถ้าประมาทเลินเล่อแม้ในครู่เดียว อาจถึงความพินาศได้ ในที่สุดทรงแสดงว่า ธรรมในพระศาสนาพวกทหารก็ต้องใช้เหมือนกัน เป็นแต่ให้รู้จักผ่อนผันใช้ตามภูมิของตน ก็อาจสำเร็จผลที่ประสงค์ได้²⁰

แนวพระราชดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องการสอนพระพุทธศาสนาให้เป็นไปเพื่อคติชาตินิยม นั้น ยังมีปรากฏอยู่อีกหลายแห่ง เช่นในพระลิขิตที่ทรงมีถึงพระราชมุนี เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ.2456 ว่า “ข้อที่ปรารภจะสอนให้คนรู้จักรักชาติ รักศาสนา รักพระมหากษัตริย์ แลรักบ้านเมืองนั้น ถูกทางแล้ว การสอนศาสนา ต้องให้ประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วย แลเจ้าคณะทั้งหลายรับจะแนะนำให้พวกพระเข้าใจก่อน นี่ก็ถูกทาง อันผู้จะสอนคนอื่น ต้องเข้าใจในข้อที่ตนจะสอนนั้นดีก่อน”²¹

นอกจากนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเองได้ทรงมีพระดำริว่า การพระศาสนากับ อาณาจักรนั้นต้องสอดคล้องกันไปจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้การที่พระพุทธศาสนาจะต้องปรับตัวให้เข้ากับบ้านเมืองนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ต้องทำ ดังปรากฏในพระลิขิตที่มีถึงพระครูสุวรรณศรีวิสุทธิ อุดมคณาจารย์ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ ดังนี้

¹⁹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า* (กรุงเทพฯ: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท.จำกัด, 2542), หน้า 58 – 59.

²⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, *พระดำริและพระโอวาทเกี่ยวกับการพระศาสนา*, หน้า 54.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

ในแผนปกครอง ข้อ 11 กับข้อ 12 ที่ว่าสามเณรมีอายุครบกำหนด แลถูกเรียกเข้ารับราชการทหาร ถ้าไม่มีหนังสือยกเว้นให้เจ้าอาวาสส่งตัว แลคนอาศัยวัด มีอายุควรเสียเงินค่าราชการ เจ้านาที่จะเก็บ อย่าให้ขัดขึ้น ดังนี้
สั่งไว้สมควรแท้ อันการพระศาสนา ต้องเป็นไปกลมเกลียวกันกับการอาณาจักร ไม่เช่นนั้น ย่อมเป็นไปไม่สะดวกทั้ง
สองฝ่าย พระผู้ไม่ดำริห์โดยรอบคอบ มักจะเอาแต่ได้ฝ่ายตัวเท่านั้น เธอดำเนิการอย่างนี้ ถูกทางของฉัน”²²

แนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 6 และพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องการพระศาสนากับแนวคิดเรื่องชาตินิยมนี้เองที่ส่งผลอย่างยิ่งต่อระบบการศึกษา โดยเฉพาะเนื้อหาของวิชาจรรยาในหลักสูตรการศึกษา ในช่วงที่ทั้งสองพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ เนื่องจากทั้งสองพระองค์เป็นประมุขสูงสุดของประเทศ ทั้งในฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรในขณะนั้น การที่ทั้งฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรมีความเห็นสอดคล้องกันเป็นอย่างดีในเรื่องพระพุทธรูปศาสนากับคติชาตินิยมนี้ ย่อมทำให้เนื้อหาพระพุทธรูปศาสนาในวิชาจรรยาได้ถูกนำมาใช้เป็นไปเพื่อคติชาตินิยม ดังที่ปรากฏในหลักสูตรการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2471 – พ.ศ.2480

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2471 เป็นหลักสูตรสุดท้ายก่อนที่ประเทศไทยจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปศาสนาที่น่าสนใจ เช่น ปี พ.ศ. 2468 เริ่มพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ปี พ.ศ. 2471 กระทรวงธรรมการเพิ่มเติมหลักสูตรจริยศึกษาให้มากขึ้น และ ปี พ.ศ. 2472 ราชบัณฑิตจัดให้มีการประกวดหนังสือสอนพระพุทธรูปศาสนา²³ เป็นต้น รวมถึงการที่ รัชกาลที่ 7 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โอน กรมธรรมการซึ่งได้แยกเป็นกรมอิสระ สมทบกระทรวงวัง มาขึ้นกระทรวงศึกษาธิการตามเดิม และให้เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงธรรมการ โดยอาศัยเหตุผลว่า “การศึกษาไม่ควรแยกจากวัด” ตั้งแต่ต้น พ.ศ.2469²⁴ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลาภพลุฒิชัยกร ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ทั้งนี้เพราะพระองค์มีพระราชดำริว่า ในขณะที่อารยธรรมต่างชาติดำลงแผ่อิทธิพลเข้ามาในหมู่ประชาชนชาวไทย การศึกษาจึงไม่ควรแยกจากวัด พระพุทธรูปศาสนาจะเป็นที่พึงทวงใจให้พุทธศาสนิกชนทั่วไป²⁵ บรรยายกาศต่างๆ ของพระพุทธรูปศาสนาเหล่านี้ย่อมน่าที่จะทำให้การเรียนวิชาจรรยาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนามีความตื่นตัว

²² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระมหาสมณนิยมในการบริหารการคณะสงฆ์* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 71 – 72.

²³ สิริวัฒน์ คำวันสา, *ประวัติพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทย* (กรุงเทพมหานคร: บริษัทจรัสสินทวงศ์การพิมพ์ จำกัด, 2542), หน้า 110 – 111.

²⁴ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล, *เรื่องการศึกษา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2516), หน้า 25.

²⁵ ธนาภิต , *9 พระราชประวัติรัชกาลและพระบรมราชินี*, หน้า 340 – 341.

อย่างไรก็ดีหลักสูตรปี พ.ศ.2471 มีอัตราการเรียนวิชาธรรมในหลักสูตรนี้คิดเป็นร้อยละ 3.7 ในระดับมัธยมปลาย แม้จะไม่ใช่อัตราการเรียนที่สูง แต่อย่างไรเสียก็ยังถือว่ามีย่านจำนวนมากในระดับมัธยมปลาย เมื่อเทียบกับหลักสูตรที่ผ่านมา เพราะในบางปีนั้นระดับชั้นมัธยมปลายฝ่ายชายไม่มีการเรียนวิชาธรรมเลย เช่น ปี พ.ศ.2456 และ ปี พ.ศ. 2464 เป็นต้น แต่บรรยากาศที่ควรจะทำให้การเรียนวิชาพระพุทธศาสนามีประสิทธิภาพขึ้น ก็ไม่ได้ส่งผลกับเนื้อหาและวัตถุประสงค์การเรียนวิชาธรรม เนื่องจากในหลักสูตรปีนี้ไม่มีการระบุความมุ่งหมายของการเรียนวิชาธรรมไว้เลย และเนื้อหาที่ไม่ได้มีการมุ่งเน้นหลักธรรมใด ๆ ทั้งสิ้น แต่มีการกล่าวถึงเนื้อหาว่าให้สอนตามแนววิชาธรรมโรงเรียนนายร้อยทหารบก โดยครูผู้สอนต้องแบ่งเอาเองว่าข้อไหน บทไหน ควรจะสอนก่อนหรือหลัง และข้อไหนควรแบ่งสอนในปีที่ 7 หรือที่ 8 ของมัธยม และสำหรับนักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิกต้องให้นักเรียนได้สวดมนต์ไหว้พระและฟังพระภิกษุเทศน์สัปดาห์ละครั้ง ยิ่งจัดให้มีในพระอุโบสถได้ยิ่งดี การนี้ต้องใช้เวลานานออกตารางสอน สำหรับผู้ที่มีหลักฐานแสดงว่าไม่ใช่พุทธศาสนิกไม่เป็นการบังคับ

การกำหนดหลักสูตรเช่นนี้ในแง่หนึ่งเป็นการแสดงความยืดหยุ่นของหลักสูตร แต่ถ้ามองอีกมุมหนึ่งคือความไร้ระเบียบในการจัดหลักสูตร และขาดมาตรฐาน รวมถึงการไม่มีพัฒนาการเนื้อหาหลักสูตร โดยเฉพาะวิชาธรรมทั้ง ๆ ที่บรรยากาศพระพุทธศาสนาโดยรวมในเวลานั้นมีความตื่นตัวมากขึ้น ทั้งนี้สาเหตุประการหนึ่งน่าจะเกิดจากการที่ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ได้เกิดวิกฤติเศรษฐกิจขึ้นในประเทศไทย ซึ่งได้ดำเนินมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 6 ดังได้กล่าวมาแล้ว หลังจากนั้นเป็นต้น แม้ว่าจะมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้วก็ตาม แต่งบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการที่ได้รับคิดเป็นร้อยละ 3.6 ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับกระทรวงกลาโหมและนครบาล ซึ่งได้เกือบร้อยละ 24 และร้อยละ 16 ตามลำดับ งบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการได้เกือบจะต่ำสุด ยกเว้นมากกว่ากระทรวงการต่างประเทศเพียงกระทรวงเดียว²⁶ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้มากกว่าจากสถานการณ์ดังกล่าวจึงทำให้กระทรวงศึกษาธิการในครั้งนั้นที่พระองค์เจ้าธานีนิวัติดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการอยู่ไม่สามารถทำอะไรได้มากไปกว่าที่เคยเป็น วุฒิชัย มูลศิลป์ ได้แสดงทรรศนะในประเด็นนี้ดังนี้

ในระยะที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงศึกษา ธิการนั้นดูเหมือนจะเป็นระยะที่โชคไม่อำนวยมากที่สุด ในประวัติศาสตร์การศึกษาของไทยเรา ถ้าจะนึกถึงต้นไม้ที่ลงดินไว้ก็จะต้องกล่าวว่า “ฝนแล้ง” ดังนั้นการทำงานของพระองค์ท่าน ถ้าเพียงแต่พยายามทำในสิ่งที่ทำกันมาแต่เดิมให้ดำเนินการต่อไปได้และเร่งรัดให้ดีขึ้นบ้างก็เพียงพอแล้ว เพราะการริเริ่มโครงการใหม่ๆ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยากนัก ถึงกระนั้น พระองค์ท่านก็พยายามทำอย่างเต็มความสามารถ เท่าที่สภาพการณ์จะอำนวย²⁷

²⁶ วุฒิชัย มูลศิลป์, *เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษา สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7*, หน้า 172.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

อย่างไรก็ดีเพื่อให้เห็นภาพของการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาในช่วงนั้น อาจพิจารณาได้จากหนังสือสอนพระพุทธศาสนาในเวลานั้น เช่นหนังสือศาสนคุณที่ได้รับพระราชทานรางวัลที่ 1 ในการประกวด ประจำปี พ.ศ. 2472 แต่งโดยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิสกุล^{๒๘} ที่มีเนื้อหา 7 บทโดยมีเรื่องคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ศีลห้า คุณบุพการี คุณของศาสนา และคุณของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเนื้อหาบางส่วนก็ยังคงมีการแสดงถึงการตีความพระพุทธศาสนาให้เป็นสิ่งที่แสดงถึงความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังที่ปรากฏในหนังสือศาสนคุณดังนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาโปรดฯ ให้พระราชวงศ์ และบุตรข้าราชการที่เป็นเด็ก ๆ เข้ามาเฝ้าในสมัยวิสาขมาสเพื่อจะได้ตามเสด็จในทางที่ดีที่ชอบโปรดเกล้าฯ พระราชทานตุ๊กตาแก่เด็ก ๆ ที่ยังไม่เข้าใจคำสอนได้ พอให้รู้ว่าเรามีพระพุทธเจ้าที่ดีที่เราจะต้องทำความดีตามและโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสืออย่างง่าย ๆ ในเรื่องพระพุทธศาสนาพระราชทานแจกให้แพร่หลาย เพื่อจะให้เด็กชาวไทยมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนา การที่ทรง พระมหากรุณาแก่เด็ก ๆ ทั้งนี้ก็เพราะมีพระราชประสงค์จะให้เราเป็นคนดีต่อไปข้างหน้า เราต้องนึกถึงพระกรุณาคุณแล้วทำความดีให้ยิ่งขึ้น เพื่อให้สมกับพระกรุณานี้ให้จงได้ เราจึงจะเป็นผู้รู้จักพระคุณของท่านอย่างแท้จริง ... เด็ก ๆ คงเคยได้ร้องหรือเคยได้ยินเขาร้อง “เพลงสรรเสริญพระบารมี” มาแล้วแทบทุกคน การที่ร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีนั้นก็เพื่อจะเตือนใจเราเองให้รู้จักพระคุณของพระเจ้าแผ่นดินที่ท่านได้ทรงปกครองบ้านเมืองให้เราอยู่เป็นสุข เรารู้พระคุณท่านแล้วเราก็ถวายพระพรท่านให้ท่านมีความสุขเหมือนท่านได้ให้ความสุขแก่เรา^{๒๙}

อย่างไรก็ดี แม้ว่าการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาในช่วงที่ผ่านมาจะสามารถตอบสนองวัตถุประสงค์ของรัฐในการสร้างความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความยึดมั่นในระบอบการปกครองแบบราชาธิปไตยได้มาเป็นเวลานาน แต่หลังจากนั้นไม่นานก็ได้เกิดการปฏิรูปการปกครองขึ้นใน ปี พ.ศ. 2475 โดยคณะราษฎร ได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ วิชาพระพุทธศาสนาก็ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาและความมุ่งหมายไปเพื่อตอบสนองระบอบการปกครองแบบใหม่ โดยที่หลักสูตรการศึกษาที่เกิดขึ้นหลังจากการปฏิรูปการปกครองเป็นหลักสูตรแรกก็คือหลักสูตรการศึกษา ปี พ.ศ. 2480 มีความมุ่งหมายของหลักสูตรเพื่อมุ่งเน้นสามัญศึกษา และอาชีวศึกษา คือ องค์กร 3 แห่งการศึกษา ได้แก่ พุทธศึกษา จริยศึกษา และพลศึกษา^{๒๙} ทั้งนี้หลักสูตรดังกล่าวได้เกิดขึ้นหลังแผนการศึกษาแห่งชาติ 2 ฉบับคือ

^{๒๘} หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิสกุล ๑, *แบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ หนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กเรื่อง ศาสนคุณ* (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2500), หน้า 32 – 33.

^{๒๙} พรเพ็ญ พุ่มศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2475 และแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2479 โดยที่จุดมุ่งหมายด้านจริยศึกษาในแผนการศึกษาแห่งชาติปี พ.ศ.2475 นั้นเพื่อให้มีการอบรมศีลธรรมอันดีงาม ส่วนแผนการศึกษาแห่งชาติปี พ.ศ.2479 นั้นเพื่อให้มีศีลธรรมอันดี³⁰

วิชาที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาซึ่งเดิมคือวิชาจรรยาได้เปลี่ยนชื่อเป็นวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม มีอัตราส่วนการเรียนคิดเป็นร้อยละ 3.57 ในระดับประถมศึกษา ร้อยละ 3.33 ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และร้อยละ 3.33 ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย โดยส่วนของหน้าที่พลเมืองมีเนื้อหาให้รู้หน้าที่มีต่อครอบครัว หมู่คณะ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รัฐธรรมนูญ และรัฐ ในขณะที่ส่วนของศีลธรรมนั้นได้มีการบรรจุเนื้อหาหลักธรรมใหม่ๆ ขึ้นมา ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับสภาพการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น หลักธรรมเรื่องความซื่อสัตย์ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความมีน้ำใจนักกีฬา ความสุภาพอ่อนน้อม ความกตัญญู และความสามัคคี เป็นต้น

หลักธรรมเหล่านี้ทั้งหมดได้ถูกอธิบายความใหม่จากหลักธรรมเดิม และถูกขยายความมากขึ้นโดยให้ความเชื่อมโยงหลักธรรมเหล่านี้เข้ากับตนเอง หมู่คณะ ผู้บังคับบัญชา ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ โดยที่การเชื่อมโยงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนากับสิ่งต่างๆ ที่เพิ่มเติมมา เช่น รัฐธรรมนูญ เป็นต้นนั้นไม่ได้เป็นความหมายดั้งเดิมของหลักธรรมในพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด แต่เนื้อหาของพระพุทธศาสนาได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดอุดมการณ์ทางความคิดในเรื่องรัฐธรรมนูญ เป็นต้น ซึ่งเป็นของใหม่ในสังคมไทยขณะนั้น ดังปรากฏว่ามีเกร็ดประวัติศาสตร์การเมืองเล่าไว้ว่า ในยุคเริ่มต้นของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ประชาชนบางกลุ่มในยุคนั้นยังไม่เข้าใจต่อความหมายของคำว่า “รัฐธรรมนูญ” กันมาก บางคนเข้าใจว่า “รัฐธรรมนูญ” เป็นชื่อลูกชายของนายพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนาผู้ซึ่งจะนำโชคลากันมหาศาลมาสู่ประเทศชาติ และประชาชนลูกศิษย์วัดบางคนไม่ยอมรับใช้ปรณิบัติอาจารย์ของตน โดยอ้างสิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ หรือเด็กนักเรียนวัยรุ่นสตรีใคร่ไม่ยอมเข้าห้องเรียนเพื่อเป็นการทดลองใช้เสรีของประชาชน ไม่ยอมเชื่อฟังครูบาอาจารย์ ฯลฯ³¹

ด้วยเหตุนี้วิชาหน้าที่พลเมืองจึงเกิดขึ้นมาเพิ่มเติมควบคู่ไปกับวิชาศีลธรรม เพื่อเป็นการให้ความรู้ในเรื่องรัฐธรรมนูญ เป็นต้น รวมถึงเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบอบการปกครองแบบใหม่ เช่น ความรู้เกี่ยวกับสภาผู้แทนราษฎร คณะรัฐมนตรี และศาล สิทธิและหน้าที่ของชนชาวสยาม และการเลือกตั้ง เป็นต้น ส่วนเนื้อหาของศีลธรรมนั้นก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาธรรม และเพิ่มเติมหลักธรรมใหม่ๆ ที่สอดคล้องกับระบอบการ

³⁰ กระทรวงศึกษาธิการ, นายเลียง ไชยกาล กับกระทรวงศึกษาธิการ และแผนการศึกษาแห่งชาติ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2529), หน้า 35 – 41.

³¹ ธนาภิต, *ประวัตินายกรัฐมนตรีไทย* (กรุงเทพฯ: ปิรามิด, 2545), หน้า 32.

ปกครองในขณะนั้น เช่น ความซื่อสัตย์ต่อหมู่คณะ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อหมู่คณะ ความกตัญญูต่องูที่ต่อหมู่คณะ ความสามัคคีของหมู่คณะ ซึ่งเป็นไปได้มากกว่า คำว่าหมู่คณะนี้น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากคำว่า “คณะราษฎร” ซึ่งเป็นผู้ก่อการในการเปลี่ยนแปลงการปกครองในยุคนั้นนั่นเอง

นอกจากการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับระบอบการปกครองแล้ว คณะราษฎรยังได้พยายามเชื่อมโยงพระพุทธศาสนาให้เข้ากับระบอบการปกครองด้วยวิธีการอื่นๆ อีกมากมาย เช่น ในปี พ.ศ. 2483 จอมพล ป.พิบูลสงคราม ซึ่งขณะนั้นมียศเป็นนายพันตรีหลวงพิบูลสงคราม ได้เสนอในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีในวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2483 เรื่องการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุเป็นอนุสรณ์แห่งการปกครองในระบอบประชาธิปไตยเพื่อเชิดชูพระพุทธศาสนาคู่กับประเทศชาติ ซึ่งเดิมจะให้ชื่อว่า “วัดประชาธิปไตย” แต่ภายหลังได้กึ่งพระศรีมหาโพธิ์และดินจากสังเวชนียสถาน และได้พระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งขุดพบ ณ มหาสถูปธรรมราชิกะที่อินเดีย เพื่อเป็นสิริมงคล รัฐบาลจึงตั้งนามวัดใหม่ว่า “วัดพระศรีมหาธาตุ” ³² ดังนั้นจึงเห็นว่าการพยายามดังกล่าวล้วนเป็นการนำพระพุทธศาสนาให้เชื่อมโยงกับการปกครองอย่างชัดเจน

นอกจากนี้สาเหตุสำคัญในการที่ทำให้หลักธรรมต่างๆ ได้ถูกแปรเปลี่ยนความหมาย และเพิ่มเติมเนื้อหาบางประการที่ไม่ใช่หลักธรรมดั้งเดิมนี้ น่าจะมาจากสาเหตุหลายประการ เช่น รูปแบบการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไป และความผันผวนของสถานการณ์บ้านเมืองในช่วงเวลาหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เช่น ในปี พ.ศ. 2476 นายพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา นายพันโทหลวงพิบูลสงคราม และนายนาโวโทหลวงศุภชลาศัย ได้ทำการยึดอำนาจการปกครองจากรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา และในปีเดียวกันนั้นเอง ได้เกิดกบฏบวรเดชขึ้น โดยการนำของนายพลเอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช กับ นายพลเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม (ดิน ท้าวราบ) ฯลฯ เพื่อโค่นล้มรัฐบาลเพราะไม่เห็นด้วยกับอุดมการณ์และการดำเนินงานของคณะราษฎร กับอ้างสาเหตุอื่นๆ เช่น คณะรัฐมนตรีปล่อยให้มีการดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ และรัฐบาลนำหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) กลับเข้ามาเพื่อดำเนินการปกครองแบบคอมมิวนิสต์ จากความผันผวนของสถานการณ์บ้านเมืองเหล่านี้เอง จนในที่สุดได้ส่งผลให้ในปี พ.ศ. 2477 รัชกาลที่ 7 จึงได้ทรงตัดสินพระทัยสละราชสมบัติ และหลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2478 ก็ได้เกิดกบฏนายสิบ ซึ่งในการก่อการครั้งนี้มีผู้ถูกประหารชีวิตเป็นครั้งแรก คือ ส.อ.สวัสดิ์ มะหะหมัด เพราะไม่รับสารภาพ ³³

เหตุการณ์ความไม่สงบของบ้านเมืองเหล่านี้ ย่อมส่งผลแก่ความมั่นคงของรัฐในขณะนั้น โดยเฉพาะในภาวะที่ประเทศเพิ่งเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ไม่นาน เหตุการณ์ดังกล่าวย่อมทำให้ผู้มีอำนาจสูงสุดในการ

³² คณินันต์ จันทบุตร, *การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477 – 2484* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 162.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41 – 59.

บริหารประเทศขณะนั้นคือพลเอกพระยาพลพลพยุหเสนา ต้องทำการแก้ไขสถานการณ์บ้านเมืองให้เกิดความปกติรวดเร็ว และยาวนานที่สุด ดังนั้นวิธีแก้ไขประการหนึ่งที่ทำให้ผลรวดเร็วและถาวรที่สุดประการหนึ่งก็คือการปลูกฝังจิตสำนึกใหม่ด้วยการศึกษา โดยการให้ความรู้กับประชาชนเกี่ยวกับเรื่องการปกครองแบบใหม่ และความรู้ที่ตนเองย่อมจะเป็นไปเพื่อให้ประชาชนที่ได้รับการอบรมนั้นมีความเรียบร้อยปกครองง่ายตามระบอบการปกครองแบบใหม่ คือระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งการศึกษาย่อมเป็นสิ่งที่สามารถทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ได้อย่างไม่ยากนัก เพราะการศึกษาถือเป็นเครื่องมือประการหนึ่งของรัฐในการที่จะใช้เพื่อผลในการปกครองประชาชน ดังที่ วิทยุ วิทยุเทศาภิบาล ได้กล่าวไว้ว่า

ในโลกสมัยใหม่(หรือบางแห่งในโลกสมัยโบราณ) การศึกษามีบทบาททางการเมืองสำคัญอันหนึ่งคือการเตรียมคนเข้าสู่ระบบการปกครองที่พึงปรารถนา หากรัฐบาลเห็นว่าระบอบการปกครองที่กำลังใช้อยู่เหมาะสมแล้วรัฐก็จะใช้ระบบการศึกษาอบรมเยาวชนให้มีลักษณะสอดคล้องกับระบอบนั้นหากรัฐบาลกำลังจะเปลี่ยนการปกครองรัฐบาลก็จะกล่อมเกลาคคนให้ไปทางนั้นยิ่งในกรณีของรัฐเป็นองค์กรเดียวที่มีอำนาจจัดการศึกษา บทบาทของรัฐด้านนี้ก็ยิ่งปรากฏชัดเจนขึ้น³⁴

ด้วยเหตุนี้หลักสูตรธรรมดั้งเดิมในพระพุทธศาสนา หรือหลักสูตรในพระพุทธศาสนาแบบใหม่ที่ถูกเพิ่มเติมหรือดัดแปลงที่สอดคล้องกับระบบการปกครองแบบใหม่ก็ตาม จึงได้ถูกนำมาใช้ในหลักสูตรการศึกษาและถูกขยายผลอย่างมากในหลักสูตรการศึกษาปีดังกล่าว ทั้งนี้วัตถุประสงค์ก็เพื่อให้รัฐสามารถปกครองประชาชนได้สะดวกขึ้น อันจะนำมาซึ่งความปกติสุขของบ้านเมืองได้อย่างรวดเร็วและยาวนานมั่นคงมากที่สุดนั่นเอง

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2491 – พ.ศ.2498

หลักสูตรการศึกษาต่อมาก็คือหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2491 ซึ่งในปีดังกล่าวมีความมุ่งหมายทั่วไปเพื่อให้อ่านออก เขียนได้รวดเร็ว และได้เรียนวิชาที่สมควรแก่อัตภาพ³⁵ ซึ่งหลักสูตรในปีนี้มีอัตราการเรียนวิชาศีลธรรม แยกออกจากวิชาหน้าที่พลเมืองแล้ว ดังนั้นจึงมีอัตราการเรียนคิดเป็นร้อยละ 3.57 และมีความมุ่งหมายเพื่อให้เน้นถือเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา กับได้ปฏิบัติในกิจพิธีตามประเพณีนิยม มุ่งทางปฏิบัติให้มีกิจกรรมายาทเรียบร้อย และอบรมให้มีคุณงามความดีโดยอุปนิสัย โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระรัตนตรัย เบญจศีล เบญจธรรม อันเป็นหลักสูตรดั้งเดิม แต่ที่น่าสนใจคือมีเนื้อหาเกี่ยวกับมารยาทในการประชุม สัมมาคารวะ ความเชื่อฟัง ตรงต่อเวลา การทำงานด้วยความมีระเบียบ การถือประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนบุคคล เป็นต้น

³⁴ วิทยุ วิทยุเทศาภิบาล, *ปรัชญาการศึกษาไทย 2411 – 2475*, หน้า 32 – 33.

³⁵ พรเพ็ญ พุ่มศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

ซึ่งถือว่าเป็นหลักธรรมที่แปลกใหม่ในหลักสูตร และแปลกใหม่ในหลักธรรมดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา แม้หลักธรรมบางอย่างอาจจะพอมืออยู่บ้างในเนื้อหาธรรมดั้งเดิมก็ตาม แต่มีใช้หลักธรรมที่เป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนา แต่ได้ถูกนำมาขยายผลให้มีความสำคัญในหลักสูตรดังกล่าว จากเนื้อหาและวัตถุประสงค์ของหลักสูตรจะเห็นได้ว่าหลักธรรมเช่น มารยาทในการประชุม การตรงต่อเวลา การทำงานด้วยความมีระเบียบ ก็เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ในการปฏิบัติให้มีกิริยามารยาทเรียบร้อย

เรื่องนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นอีกเช่นเคยว่าเนื้อหาวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐในขณะนั้น กล่าวคือในช่วงเวลาก่อนปี พ.ศ. 2491 นั้นนับตั้งแต่ พ.ศ. 2481 – 2487 รัฐบาลในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ใช้นโยบายสร้างชาติทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีแนวโน้มในทางลัทธิชาตินิยม โดยมีการกำหนดแบบแผนปฏิบัติอันตึงตังที่เรียกว่า “รัฐนิยม” เพื่อให้ประชาชนได้ยึดถือและปฏิบัติตาม และในที่สุดได้ออกเป็น กฎหมายบังคับใช้ อันได้แก่ “พระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2483” และ “พระราชกฤษฎีกากำหนดวัฒนธรรมที่ประชาชนไทยต้องปฏิบัติตาม พ.ศ. 2484” เพื่อที่จะจัดระเบียบการดำเนินชีวิตของคนไทยให้เป็นแบบอารยประเทศ

รัฐบาลได้ประกาศใช้รัฐนิยมถึง 12 ฉบับ ในช่วงปี พ.ศ. 2482 – 2485 เพื่อออกประกาศเกี่ยวกับวัฒนธรรมที่ชนในชาติควรประพฤติปฏิบัติ เช่น ระเบียบการบริโภคอาหาร ให้ใช้ช้อนส้อมเป็นอุปกรณ์ในการรับประทานอาหารแทนการใช้มือเปิบข้าวและหยิบอาหาร รวมทั้งการห้ามมิให้ประชาชนกินหมาก และมีพระราชกฤษฎีกาให้ประชาชนรักษามารยาทอันดีในที่สาธารณะ เช่น ให้ชายไทยเลิกนุ่งกางเกงแพรออกนอกบ้านให้สวมชุดสากล และให้ผู้หญิงเลิกนุ่งโจงกระเบน เปลี่ยนมานุ่งผ้าถุง สวมหมวก สวมรองเท้า จนถึงขนาดมีคำขวัญว่า “มาลานาไทยไปสู่มหาอำนาจ”³⁶ เป็นต้น

แม้ว่าหลักสูตรปี พ.ศ. 2491 จะอยู่หลังช่วงเวลาดังกล่าว แต่จากการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรมไทยอย่างมากมายในครั้งนี้ ย่อมที่จะส่งผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างมากในขณะนั้น และต้องมีการรณรงค์กันในเรื่องนี้อย่างต่อเนื่องยาวนาน ในปี พ.ศ. 2491 ซึ่งเป็นปีของหลักสูตรการศึกษานี้เองที่จอมพล ป. พิบูลสงครามก็ได้กลับเข้ามาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยต่อเนื่องไปจนถึงปี พ.ศ. 2500 ซึ่งนโยบายเกี่ยวกับการสร้างวัฒนธรรมใหม่ดังกล่าวย่อมได้รับการขยายผล และดำเนินการอย่างต่อเนื่องอย่างแนบแน่น ดังนั้นหลักสูตรการศึกษาในปี พ.ศ. 2491 จนถึงปี พ.ศ. 2493 นั้นจึงมีความมุ่งหมายอย่างเดียวกัน หลักธรรมและจุดประสงค์ในวิชาศีลธรรมได้ถูกเพิ่มเติมความหมายให้เป็นไปในเรื่องของกิริยามารยาท และมุ่งเน้นเพื่อกิจพิธีตามประเพณีนิยม สิ่งเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นชัดเจนถึงแนวความคิดที่ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือการกล่อม

³⁶ ธนาภิต, *ประวัตินายกรัฐมนตรีไทย*, หน้า 73 – 78.

เกลาประชาชนให้เป็นไปตามนโยบายรัฐนิยม ในเรื่องการสร้างวัฒนธรรมของชาติในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีนั่นเอง

ในขณะที่หลักธรรมอีกประการหนึ่งที่สำคัญคือเรื่องความเชื่อฟังที่ปรากฏในหลักสูตรการศึกษานั้นยังมีความสอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลในยุคนั้นเป็นอย่างดี ดังปรากฏว่าในวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2487 ทางสำนักนายกรัฐมนตรีได้ประกาศใช้วีรธรรมของชาติไทย ซึ่งเป็นคติชาตินิยม โดยแบ่งออกเป็น 14 หัวข้อด้วยกัน แต่ละข้อเน้นถึงลัทธิชาตินิยมอย่างชัดเจน เช่น “ไทยรักชาติยิ่งชีวิต” และ “ไทยเป็นชาติว่าตามกันและเชื่อผู้นำ” เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นยังมีการประกาศใช้ “คติ 6 ประการของคนไทย” ซึ่งมีลักษณะทำนองเดียวกัน เช่น “ตัวตายดีกว่าชาติตาย” และ “ว่าอะไรว่าตามกัน” เป็นต้น³⁷ นอกจากนี้สื่อมวลชนยังช่วยเผยแพร่รัฐนิยมระเบียบของสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ตลอดจนช่วยเผยแพร่เพลงปลุกใจ คำขวัญ สุนทรพจน์ และคติเกี่ยวกับลัทธิชาตินิยมได้อย่างมีประสิทธิภาพ หนังสือพิมพ์ทุกฉบับในสมัยนั้นจะต้องลงคำขวัญในหน้าแรกของตนโดยไม่ชักช้า เช่น หนังสือพิมพ์ประมวลวัน ใช้คำขวัญว่า “เชื่อผู้นำทำให้ชาติพ้นภัย” และหนังสือพิมพ์ไทยราษฎร์ใช้คำขวัญว่า “เชื่อพิบูลสงครามชาติไม่แตกแยก” เป็นต้น³⁸

หลักสูตรการศึกษาต่อมาคือหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2493 ซึ่งมีอัตราการเรียนรู้วิชา ศิลธรรมคิดเป็นร้อยละ 3.33 ทั้งในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษาตอนปลายโดยที่เนื้อหาวิชาศีลธรรมในปีนี้แบ่งเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนพระพุทธศาสนา ธรรมจริยา และคิทธิปฏิบัติ ซึ่งมีเนื้อหาพระพุทธศาสนามากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เช่น ส่วนพระพุทธศาสนามีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ เบญจศีล เบญจธรรม พุทธโอวาท วันสำคัญกิจวัตรของพุทธมามกะ ส่วนธรรมจริยามีเนื้อหาเกี่ยวกับความกตัญญูกตเวที ความเมตตากรุณา ความสุภาพอ่อนน้อม ซึ่งถ้าเป็นในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายแล้วจะมีหลักธรรมดั้งเดิมในพระพุทธศาสนามากขึ้น เช่น สติ สัมปชัญญะ หิริ โอตตปปะ อกุศลมูล สปัจริยธรรม เวสาร์ชกรณธรรม อปริหานิยธรรม เป็นต้น ในส่วนของคิทธิปฏิบัตินั้นมีเนื้อหาเกี่ยวกับ พราวาธรรม สุขของคฤหัสถ์ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ คหบดีธรรม คุณสมบัติของผู้ดีและมารยาทในสังคม เป็นต้น

เนื้อหาวิชาศีลธรรมในปีนี้มีหลักธรรมที่น่าสนใจในส่วนของคิทธิปฏิบัติ เช่น คหบดีธรรม การครองตนครองทรัพย์สมบัติ เหตุที่ทำให้ตระกูลเสื่อม สุขของคฤหัสถ์ เป็นต้น หลักธรรมเหล่านี้เริ่มต้นตั้งแต่การกำหนดหมวดคิทธิปฏิบัตินั้นมีจุดที่น่าสนใจหลายประการ เช่นแนวคิด ดังกล่าวเป็นการนำแนวคิดเดิมของหลักสูตรการศึกษา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 – 6 ที่มีการเรียน คิทธิปฏิบัติมาเน้นย้ำอีกครั้ง การเรียนคิทธิปฏิบัตินี้นอกจาก

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

เป็นการแสดงถึงการเน้นหลักธรรมที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบันมากกว่าประโยชน์อย่างอื่นแล้ว หลักคติปฏิบัติในยุคนี้ยังได้ถูกขยายความเพิ่มเติมให้กลายเป็นหลักธรรมเพื่อการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจ เช่น หลักคหปิตธรรม สุขของคฤหัสถ์ และการครองทรัพย์สมบัติ เป็นต้น หลักธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นไปเพื่อการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจในหลักของพระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายสร้างชาติทางเศรษฐกิจของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในสมัยนั้นอย่างชัดเจน

นอกจากนั้นสถานการณ์บ้านเมืองต่างๆ ในช่วงเวลานี้ ประเทศไทยได้เกิดความระส่ำระสายเพราะเกิดการกบฏขึ้นอย่างมากมาย เช่น พ.ศ. 2491 เกิดกบฏเสนานิการ หรือกบฏนายพล โดยนายทหารกลุ่มหนึ่ง เช่น พลตรีสมบุรณ์ ศรานิชิต พลตรีเนตร เขมะโยธิน เป็นต้น และ กบฏแบ่งแยกดินแดน โดยนายฟอง สิทธิธรรม ถูกกล่าวหาว่าดำเนินการแบ่งแยกดินแดนอีสานให้เป็นรัฐอิสระ ปี พ.ศ. 2492 เกิดกบฏวังหลวง โดยคณะก่อการส่วนใหญ่เป็นทหารเรือ และกลุ่มผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ ได้แก่อัตินักการเมือง และอดีตเสรีไทย ปี พ.ศ. 2494 เกิดกบฏแมนฮัตตัน โดย “คณะกู้ชาติ” เป็นต้น³⁹ สถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นย่อมเกิดความวุ่นวายอย่างยิ่งทุกครั้งเมื่อมีการก่อกบฏ เพราะมีการปะทะกันอย่างรุนแรงกว่าที่การก่อกบฏจะสงบลง อันส่งผลต่อเสถียรภาพของรัฐบาลและประเทศไทยในขณะนั้นอย่างมาก

ดังนั้นหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อการปกครองประชาชนได้ง่ายขึ้น เช่น ความกตัญญูต่เวที่ ความสุภาพอ่อนน้อม คารวธรรม เป็นต้น จึงเป็นหลักธรรมที่ถูกเน้นมากในหลักสูตรการศึกษานี้ และอยู่มาเกือบทุกหลักสูตรการศึกษา ด้วยเหตุผลในการสร้างความสงบเรียบร้อยภายในประเทศนั่นเอง แต่สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่คุกคามเสถียรภาพของประเทศไทยในขณะนั้น นอกจากความไม่สงบภายในประเทศแล้ว ภัยอีกประการหนึ่งที่คุกคามประเทศไทยคงจะหลีกเลี่ยงไม่พ้นเรื่องการคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งในเรื่องดังกล่าว โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ได้กล่าวถึงนโยบายของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้

นโยบายชาตินิยมทางการเมืองในสมัยที่ จอมพล ป. พิบูลสงครามดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีในครั้งที่สองนี้ แตกต่างจากนโยบายทางการเมืองในช่วงที่ท่านดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งแรกอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ แทนที่จะปลุกระดมแนวคิดชาตินิยมโดยการสร้างความรู้รักเป็นศัตรูกับชาติตะวันตก (ประเทศฝรั่งเศส) กลับเน้นความเป็นมิตรกับชาติตะวันตก (โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา) และสร้างภาพความเป็นศัตรูกับลัทธิคอมมิวนิสต์แทน ... ดังนั้นเมื่อประเทศไทยได้ตัดสินใจเข้าร่วมกับฝ่ายทุนนิยมประชาธิปไตยแล้ว ก็เป็นเรื่อง

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98 – 105.

ธรรมดาที่จะต้องสร้างแนวความคิดการเป็นศัตรูกับลัทธิคอมมิวนิสต์ การปลุกระดมดังกล่าวนอกจากจะเข้ากับสถานการณ์โลกในขณะนั้นแล้ว ยังมีประโยชน์ในการสร้างความรู้สึกชาตินิยมอีกด้วย⁴⁰

ดังนั้น ด้วยนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลจอมพล ป. นี่เอง ในปี พ.ศ. 2495 จึงได้เกิด พ.ร.บ. ป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ขึ้น⁴¹ พระพุทธศาสนาในยุคนี้จึงต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ของบ้านเมือง โดยเฉพาะในฐานะที่เป็นเครื่องมือประการหนึ่งของรัฐในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ ดังนั้น เนื้อหาพระพุทธศาสนารวมถึงพระสงฆ์ จึงได้ถูกนำมาใช้เพื่อเป็นเครื่องมือของรัฐในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ เพิ่มเติมไปจากบทบาทเดิมที่มีหน้าที่ในการสร้างความจงรักภักดีต่อชาติ หรือรัฐธรรมนูญ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ เริ่มต้นตั้งแต่คณะสงฆ์ที่ได้พยายามตอบสนองนโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล ดังที่พระไพศาล วิสาโล ได้แสดงความเห็นไว้ว่า

ในช่วง 40 ปีที่ผ่านมา คณะสงฆ์จึงได้กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐในลักษณะที่เป็นฝ่ายตาม จนกล่าวได้ว่าเป็นส่วนขยายของรัฐ โดยได้ทำงานตอบสนองนโยบายของรัฐบาลนานาประการ เริ่มตั้งแต่นโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ คณะสงฆ์ได้กลายเป็นกระบอกเสียงโจมตีคอมมิวนิสต์ให้แก่รัฐบาล (จนพระผู้ใหญ่รูปหนึ่งพูดได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่า “ฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป” และก็ไม่แปลกใจที่ไม่มีเสียงดังจากคณะสงฆ์เลย) ในอีกด้านหนึ่งก็เกิดโครงการพระธรรมจาริกเพื่อนำชาวเขาให้เข้าสู่ร่มเงาพุทธศาสนาแทนที่จะไปสมทบกับลัทธิดังกล่าว⁴²

พระพุทธศาสนาในยุคนี้ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้แทนความเป็นไทย เพื่อใช้ในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ การปรับตัวในครั้งนี้แม้ว่าจะเป็นผลดีต่อสังคม และทำให้พระพุทธศาสนา ได้มีบทบาทและตำแหน่งในสังคม แต่ในอีกมุมหนึ่งสิ่งนี้ก็ย่อมเป็นการสะท้อนว่าพระพุทธศาสนาได้อยู่ภายใต้อิทธิพลของลัทธิชาตินิยมด้วย ดังที่พระไพศาล วิสาโล ได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

โครงการพระธรรมทูตเน้นชาวบ้านในชนบทที่อยู่ในเขตแทรกซึมของคอมมิวนิสต์ ส่วนโครงการพระธรรมจาริกเน้นหมู่บ้านชาวเขา โดยมุ่งเปลี่ยนศาสนาให้เขามาถือพุทธ เพราะเชื่อว่าเมื่อเป็นพุทธแล้วก็จะ เป็น “ไทย” ซึ่งเป็นหลักประกันว่าจะไม่เป็นคอมมิวนิสต์ เพราะคอมมิวนิสต์นั้นเป็นพวก “ไม่ใช่ไทย” ตามคำนิยามของชาตินิยมแบบราชการไทยนั่นเอง⁴³

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาให้กลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการรับมือกับลัทธิคอมมิวนิสต์เริ่มตั้งแต่คณะสงฆ์เป็นต้นมา ดังนั้นจึงมิได้เป็นสิ่งที่แปลกแต่อย่างใด ถ้าเนื้อหาวิชาพุทธศาสนาที่บรรจุในหลักสูตร

⁴⁰ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ* (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 76 – 77.

⁴¹ ธนาภิต, *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญไทย*, หน้า 115.

⁴² พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*, หน้า 87.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116 – 117.

การศึกษาในช่วงเวลานี้จะเป็นไปเพื่อการตอบสนองนโยบายของรัฐในเรื่องการต่อต้านคอมมิวนิสต์ด้วย โดยเพิ่มเติมไปจากการปลูกฝังด้วยหลักธรรมต่างๆ เพื่อสร้างความเป็นพลเมืองดีที่ปกครองง่าย อันเป็นสิ่งที่ปลูกฝังกันมานานก่อนแล้ว การที่เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในยุคนี้ได้มีการบรรจุเนื้อหาเพิ่มมากขึ้นเพื่อเน้นความเป็น “พุทธ” ให้มากขึ้น ในขณะที่อัตราการเรียนรู้ค่อนข้างมีอัตราลดลงกว่าเดิมนั้น ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงการให้พระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นไทย เพื่อเข้ากับนโยบายรัฐได้เป็นอย่างดี

สำหรับหลักสูตรในปี พ.ศ. 2498 ซึ่งเป็นหลักสูตรประถมศึกษาชั้นต้นกลับไม่มีการเรียนวิชาศีลธรรมแต่อย่างใด แต่วิชาหน้าที่พลเมือง ศีลธรรม สุขศึกษา ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ พลศึกษา การฝีมือ ดนตรี และขับร้อง ฯลฯ ได้ถูกรวมไปอยู่ในวิชาสังคมศึกษาซึ่งไม่มีบอกอัตราการเรียน ในแต่ละส่วนแต่อย่างใดว่ามีการเรียนศีลธรรมเท่าใด หน้าที่พลเมืองเท่าใด แต่ในเอกสารของกรมวิชาการกล่าวว่า “เป็นหลักสูตรที่มีการพัฒนามากที่สุด คือมีความมุ่งหมายระดับหลักสูตรและหมวดวิชาที่ชัดเจน ด้านเนื้อหาวิชามีการหลอมรวมจัดเป็นหมวดวิชา และเปลี่ยนแปลงรูปแบบหลักสูตร จาก Subject Curriculum เป็น Broad — fields Curriculum มีความมุ่งหมายเพื่อพัฒนาความงอกงามของเด็กทางด้านร่างกาย สติปัญญา สังคมและอารมณ์ โดยเป็นองค์ 4 ของการศึกษา คือ จริยศึกษา พุทธศึกษา พลศึกษาและหัตถศึกษา”⁴⁴

จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างหลักสูตรนี้เองเมื่อมีการรวมวิชาต่างๆ เข้ากับหมวดสังคมศึกษาแล้ว จึงไม่ปรากฏสัดส่วน และเนื้อหาการเรียนวิชาศีลธรรมอย่างชัดเจน แต่จากความมุ่งหมาย 21 ข้อในหลักสูตรประถมศึกษาสรุปได้ว่าหลักสูตรประถมศึกษามีความมุ่งหมายเพื่อให้การศึกษาขั้นนี้เป็นการพัฒนาความงอกงามของเด็กในทางกายภาพ ในทางสติปัญญา ในทางสังคมและอาเวศ เพื่อให้พร้อมที่จะเติบโตขึ้นเป็นพลเมืองที่เหมาะสมในระบอบเสรีประชาธิปไตย ดังนั้นวิชาต่างๆ จึงเป็นไปเพื่อให้ผู้ศึกษาเป็นพลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งสอดคล้องกับแผนการศึกษาแห่งชาติปี พ.ศ.2494 ที่เน้นว่ารัฐมีความมุ่งหมายให้พลเมืองได้รับการศึกษาพอเหมาะแก่สภาพเพื่อทุกคนได้เป็นพลเมืองดีมีร่างกายแข็งแรงและอนามัยสมบูรณ์ มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบอาชีพและมีจิตใจเป็นนักประชาธิปไตย⁴⁵ และหลังจากหลักสูตรการศึกษาในปี พ.ศ. 2498 นี้เป็นต้นไป วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาจะเริ่มเปลี่ยนแปลงเนื้อหา เพื่อตอบสนองรัฐในการสร้างจิตสำนึกเรื่องประชาธิปไตย และได้รับผลกระทบจากระบอบประชาธิปไตยจนทำให้เกิดความเคลื่อนไหวในส่วนของพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจจะได้กล่าวต่อไป

⁴⁴ พรเพ็ญ ปทุมศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

⁴⁵ กระทรวงศึกษาธิการ, *นายเลียง ไชยกาล กับกระทรวงศึกษาธิการ และแผนการศึกษาแห่งชาติ*, หน้า 44.

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2503 – พ.ศ.2524

หลักสูตรปี พ.ศ. 2503 นั้น ในแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 มีความมุ่งหมายในทางจริยธรรมเพื่อให้มีศีลธรรมและวัฒนธรรม มีหิริโอตตปปะ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนตัว⁴⁶ สำหรับความมุ่งหมายในหลักสูตรนี้ในระดับชาติมีความมุ่งหมายให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาตามควรแก่อัตภาพเพื่อเป็นพลเมืองดี มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบอาชีพ และทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ โดยเน้นจริยศึกษา พลศึกษา พุทธศึกษา และหัตถศึกษา ส่วนความมุ่งหมายในระดับหลักสูตร มุ่งส่งเสริมพัฒนาการเด็กให้ดำรงตนเป็นพลเมืองดีของชาติในระบอบประชาธิปไตย โดยฝึกอบรมให้มีคุณลักษณะใหญ่ 4 ประการคือ ความเจริญแห่งตน มนุษย์สัมพันธ์ ความสามารถในการครองชีพ และความรับผิดชอบตามหน้าที่พลเมือง⁴⁷ อย่างไรก็ดีดุฒชัย มูลศิลป์ ได้วิจารณ์หลักสูตรในปี พ.ศ. 2503 ไว้ดังต่อไปนี้

แนวความคิดเรื่องการรักษาเอกลักษณ์ของชาตินับได้ว่ามีความสำคัญยิ่ง แต่คนโดยทั่วไป รวมทั้งผู้มีอำนาจทางการศึกษาในสมัยหลังไม่ค่อยให้ความสำคัญนัก จนกระทั่งเมื่อไม่กี่ปีมานี้ ความมุ่งหมายของการศึกษาก็เช่นเดียวกัน ความคิดในการ “ซุบมือเปิบ” ก็ยังคงปรากฏอยู่ต่อมา ตัวอย่างเช่น ความมุ่งหมายของหลักสูตรในแผนการศึกษาแห่งชาติพุทธศักราช 2503 ซึ่งแปลเอาของสหรัฐอเมริกามาเกือบทั้งต้นประกอบกับใช้ภาษาที่สละสลวยจนเกินไป ทำให้ครูทั้งหลายอ่านแล้วไม่ค่อยจะเข้าใจ ส่วนชาวบ้านยิ่งเข้าใจกันน้อย ผลในทางปฏิบัติจึงเกิดขึ้นน้อยมาก ปัญหาความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการศึกษาจึงต่อเนื่องกันมาจนกระทั่งปัจจุบัน⁴⁸

สำหรับวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนานั้น ในระดับประถมศึกษาตอนต้นไม่มีวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในหมวดสังคมศึกษาแต่อย่างใด แต่มีเพียงการบอกถึงธรรมเนียม ศีลธรรม และวัฒนธรรมอย่างกว้างๆ ไว้โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นศีลธรรมของศาสนาใด ในระดับประถมศึกษาตอนปลายมีการกำหนดส่วนของศีลธรรมไว้ในวิชาสังคมศึกษา โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ เบญจศีล เบญจธรรม คุณสมบัติของผู้ดีและมรรยาในสังคม เป็นต้น ทั้งนี้ข้อสังเกตว่าหลักสูตรดังกล่าวมีคำอธิบายในส่วนของวิชาศีลธรรมไว้ว่า ในท้องถิ่นใดที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาอื่นนอกจากศาสนาพุทธ อาจสอนหัวข้อธรรมะในศาสนาอื่นประกอบด้วยได้ แต่ทั้งนี้จะต้องได้มีประมวลการสอน ซึ่งผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการของภาคศึกษานั้นๆ เป็นผู้อนุมัติ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่การศึกษาวิชาศีลธรรมสามารถเรียนธรรมะในศาสนาอื่นได้ ทั้งนี้สาเหตุน่าจะมาจากความต้องการตอบสนองแนวคิดเรื่องประชาธิปไตย ซึ่งเน้นย้ำมากในหลักสูตรการศึกษานี้ก็เป็นได้

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 50.

⁴⁷ พรเพ็ญ ปทุมศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

⁴⁸ ดุฒิชัย มูลศิลป์, *เมื่อเริ่มปฏิรูปการศึกษา สมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 7*, หน้า 175.

และเมื่อคำนวณอัตราส่วนการเรียนรู้วิชาพระพุทธศาสนาในระดับประถมศึกษาจึงมีอัตราเรียนร้อยละ 0.74 ซึ่งมีจำนวนน้อยที่สุดตั้งแต่ปี พ.ศ.2435 เป็นต้นมา

ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีการเรียนศีลธรรมในวิชาสังคมศึกษาร้อยละ 3.33 โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติพุทธสาวก หน้าที่ของพุทธศาสนิกชน และภาคธรรมมีหลักธรรมต่าง ๆ เช่น ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ อบายมุข 4 สุขของคฤหัสถ์ มรณาสธรรม เป็นต้น ในขณะที่ระดับมัธยมปลายมีอัตราการเรียนรู้ในวิชาสังคมศึกษา ก. มีอัตราร้อยละ 1.66 และมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักในทางศีลธรรม พุทธประวัติ พิธีทำบุญ เป็นต้น และเป็นที่น่าสนใจว่าในหลักสูตรนี้มีวิชาภาษาบาลี และภาษาอาหรับ เป็นวิชาเลือกเพิ่มเติมเข้ามาด้วย ซึ่งนับเป็นการนำภาษาบาลีกลับเข้ามาในหลักสูตร หลังจากที่เคยปรากฏในหลักสูตรยุคต้นๆ และก็มี การเพิ่มวิชาภาษาอาหรับเข้าในหลักสูตรการศึกษาเช่นกัน

สำหรับเหตุการณ์ที่สำคัญในช่วงเวลาก่อนหน้านี้นี้ คือ ในปี พ.ศ. 2500 มีการฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ว่าเป็นงานที่ยิ่งใหญ่มาก รัฐบาลมีมติให้หยุดราชการ 3 วัน รวมถึงให้มีการเฉลิมฉลองตั้งแต่วันที่ 12 – 18 พฤษภาคม 2500 และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้บริเวณสนามหลวงเป็นสังฆปริณมณฑล⁴⁹ เหตุการณ์นี้จะทำให้บรรยากาศการเรียนรู้พระพุทธศาสนามีความตื่นตัวมากยิ่งขึ้น แต่ในความเป็นจริงแล้วหลักสูตรการศึกษาในช่วงเวลานี้ไม่ได้ให้ความสำคัญแก่วิชาพระพุทธศาสนาทั้งในแง่ของปริมาณและคุณภาพมากเท่าใดนัก ความต้องการของสังคมเป็นตัวแปรสำคัญในการอธิบายหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่นที่เป็นมาช้านาน เช่นคติชาตินิยมในสมัยรัชกาลที่ 6 และในช่วงปีดังกล่าวเป็นรัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นโยบายของรัฐบาลเน้นเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ โดยจะเห็นได้จากในปี พ.ศ. 2504 – 2509 รัฐบาลได้ใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 และหลักธรรมในพระพุทธศาสนาก็ได้มีการปรับตัวในเรื่องนี้ด้วยเช่นกัน เรื่องการตีความหลักธรรมดังกล่าวนี้ พระไพศาล วิสาโล ได้แสดงความเห็นในเรื่องนี้ดังนี้

สำหรับประเทศไทยที่พุทธศาสนาเคยเป็นกระแสหลักเช่นไทย หลังจากที่ชาตินิยม เติบโตภายใต้ฉายาของพุทธศาสนา จนสามารถตั้งมั่นได้แล้ว ก็จะแยกออกมาเป็นเอกเทศ โดยมีอิทธิพลเหนือพุทธศาสนา ชาติกับศาสนาแม้ดูเหมือนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่อันที่จริงผลประโยชน์ของชาติ (หรือรัฐ) กลับมีความสำคัญเหนือผลประโยชน์ของพุทธศาสนา หากหลักธรรมทางพุทธศาสนาไม่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของรัฐก็ต้องไกล่เกลี่ยด้วยการ “กลบเกลื่อน” ไปเสียดังเช่น หลักธรรมเรื่องสันโดษ ถูกกลบไปจากคำสอนของคณะสงฆ์ตาม “คำขอ” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพื่อสนองนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ⁵⁰

⁴⁹ จานงค์ ทองประเสริฐ, *มหาจุฬาในอดีต* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 128 – 129.

⁵⁰ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*, หน้า 115.

ดังนั้นในหลักสูตรการศึกษานี้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ ซึ่งสืบเนื่องมาตั้งแต่ครั้งสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ยังได้บรรจุอยู่ในหลักสูตรดั้งเดิม เช่น ความมั่งคั่ง ความอดุสหาสุขของคฤหัสถ์ เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับความมุ่งหมายรวมของหลักสูตร หลายๆ ประการ เช่น ให้รู้จักประหยัด ทรัพย์ ประหยัดเวลา และพลังงานให้รู้จักช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของครอบครัว และรู้ช่องทางที่ประกอบอาชีพ ให้ส่งเสริมการค้าของคนไทย และให้รู้ว่าการผลิตและการใช้ของไทยเป็นการช่วยเศรษฐกิจของชาติ เป็นต้น ทั้งนี้ภายหลังการยึดอำนาจเมื่อ พ.ศ. 2501 จอมพลสฤษดิ์ มีเพียง 10 % ของประเทศเท่านั้นที่เรียกว่าพัฒนาแล้ว และส่วนที่เหลือควรต้องได้รับการเอาใจใส่อย่างจริงจัง การพัฒนาประเทศจึงเป็นงานของรัฐบาลของตน และของชุดต่อไป ซึ่งแสดงให้เห็นว่าจอมพลสฤษดิ์ ถือเป็นภาระกิจสำคัญของรัฐบาลที่จะทำให้ประชาชนในประเทศมีความรู้เรื่องทางเศรษฐกิจที่เท่าเทียมกัน⁵¹

สำหรับหลักสูตรปี พ.ศ. 2518 นั้น เป็นหลักสูตรในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย มีวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาจำนวน 8 วิชา คือวิชาสังคมศึกษา 3 (ส 503) วิชาสังคมศึกษา 4 (ส 504) วิชาศาสนาสากล (ส 031 และ ส 041) วิชาศีลธรรม (ส 442 และ ส 543) และวิชาพระพุทธศาสนาในประเทศไทย (ส 042) คิดอัตรารวมได้ร้อยละ 10 โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ มงคลในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นของใหม่ในหลักสูตรเพราะไม่เคยมีปรากฏ ความรู้ต่างๆ เกี่ยวกับศาสนาสากล รวมทั้งเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ตลอดจนพิธีกรรมต่างๆ ไปจนถึงมารยาทไทย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เห็นคุณค่าของศาสนา โดยนำไปปฏิบัติเพื่อความสงบสุขทั้งส่วนตนและส่วนรวม รวมถึงสามารถประกอบพิธีกรรมศาสนาได้เหมาะสมแก่ภาวะเศรษฐกิจและเพื่อรักษาวัฒนธรรมไทย

สำหรับความมุ่งหมายรวมของหลักสูตรนั้นมีเนื้อหาเน้น เพื่อให้เป็นพลเมืองดี มีศีลธรรม รู้จักสิทธิหน้าที่ รู้จักแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี ตลอดจนมีทัศนคติในการเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคมประชาธิปไตย และเพื่อให้เห็นคุณค่าและการธำรงรักษาไว้ซึ่งความมั่นคงของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และวัฒนธรรมไทย เป็นต้น ส่วนความมุ่งหมายของวิชาศีลธรรมนั้นเพื่อให้มีความเข้าใจ และเห็นคุณค่าของศาสนธรรม และสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ซึ่งจะมีผลเป็นความสงบสุขทั้งส่วนตนและส่วนรวม เพื่อให้สามารถประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอย่างถูกต้องและเหมาะสมแก่ภาวะเศรษฐกิจ และเพื่อส่งเสริมและรักษาวัฒนธรรมไทยในด้านขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม

การที่ความมุ่งหมายของทั้งหลักสูตรการศึกษา และวิชาพระพุทธศาสนามีความมุ่งหมายดังกล่าว และเน้นเรื่องความสงบของตนเองและสังคมนั้น สาเหตุน่าจะมาจากเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองในช่วงเวลานั้น

⁵¹ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ*, หน้า 98.

คือได้เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เหตุการณ์นี้ย่อมส่งผลกระทบต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองเป็นอย่างมาก เพราะได้เกิดการนองเลือดขึ้น ในขณะเดียวกันบรรยากาศของความเป็นประชาธิปไตยก็น่าจะมีมากขึ้นด้วย ภายหลังจากการโค่นล้มรัฐบาลเผด็จการภายใต้การนำของกลุ่มนักศึกษา โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ได้กล่าวไว้ดังนี้

ผลของเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ทำให้ระบบเผด็จการทหารที่ครอบงำประเทศไทยมากกว่า 15 ปี ต้องล่มสลายลง รวมทั้งกลุ่มอำนาจ ถนอม – ประภาส – ณรงค์ ก็ถึงกาลอวสานลงไปด้วย ซึ่งทำให้กลุ่มอำนาจอื่นๆ สามารถที่จะเริ่มสะสมพลังอำนาจของตนขึ้นมาได้ใหม่ ทั้งยังเป็นกุญแจไปสู่การปกครองระบอบประชาธิปไตยอีกด้วย นอกจากนี้แล้วภายหลังเหตุการณ์นี้ บทบาทของกลุ่มนิสิตนักศึกษาและอาจารย์มหาวิทยาลัยที่เรียกว่า “กลุ่มปัญญาชน” ก็เพิ่มขึ้นอย่างมาก ตรงกันข้ามกับกลุ่มทหารตำรวจที่เสื่อมความน่าเชื่อถืออย่างมาก⁵²

การต่อต้านรัฐบาลในครั้งนั้น ผู้มีส่วนสำคัญอย่างมากก็คือ นิสิต นักศึกษา ซึ่งถือเป็นแกนนำในขบวนการเรียกร้องประชาธิปไตย จากเหตุการณ์ความไม่สงบที่ผ่านมารัฐบาลย่อมตระหนักถึงพฤติกรรมรวมถึงทัศนคติของเยาวชนมากขึ้นเป็นธรรมดา เพราะนอกจากบทบาทของนิสิต นักศึกษา จะมีมากขึ้นต่อสังคม และสามารถส่งผลกระทบต่ออำนาจการปกครองของรัฐแล้ว รัฐบาลยังอาจจะระวังบทบาทของนิสิต นักศึกษาที่อาจจะมีผลต่อปัญหาความไม่สงบดังที่เคยเกิดขึ้นก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้วิชาพระพุทธศาสนาในช่วงปีการศึกษาดังกล่าว โดยเฉพาะในหลักสูตรการศึกษามัธยมศึกษาตอนปลาย ปี พ.ศ. 2518 นั้นมีเนื้อหาที่มุ่งเน้นเรื่องความสงบและสันติสุขของสังคม รวมถึงเพื่อความเป็นประชาธิปไตยอย่างมาก ทั้งนี้เพื่อจุดมุ่งหมายที่จะทำให้เด็ก และเยาวชน ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายซึ่งจะเติบโตเป็นนิสิต นักศึกษาในอนาคตนั้น เป็นพลเมืองที่ดี สร้างความสงบสุขเรียบร้อยต่อสังคม อันเป็นบทบาทพึงประสงค์ที่รัฐต้องการจะให้เกิดขึ้นในสังคม

สำหรับหลักสูตรการศึกษาในปี พ.ศ.2521 มีความมุ่งหมายระดับชาติให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาเพื่อประโยชน์ การดำรงชีวิต และพัฒนาสังคม ส่วนความมุ่งหมายระดับหลักสูตรมุ่งเพื่อสร้างคนให้เป็นคนดีมีคุณภาพมีความรู้ความสามารถมีความสุขในชีวิต เป็นพลเมืองดีของสังคม⁵³ หลักสูตรดังกล่าวอยู่ในช่วงของแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2520 มีความมุ่งหมายเพื่อสร้างเสริมคุณภาพของพลเมืองให้สามารถดำรงชีวิต และทำประโยชน์แก่สังคม โดยเน้นการศึกษาเพื่อสร้างเสริมความอยู่รอดปลอดภัย ความมั่นคงและความผาสุกร่วมกันในสังคมไทยเป็นประการสำคัญ และมีความมุ่งหมายบางประการเช่น ให้มีความเข้าใจและ

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

⁵³ พรเพ็ญ พุ่มศิริ, *วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา* (ฝ่ายพัฒนาหลักสูตรประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร กรมวิชาการ, (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

กระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศตามวิถีทางประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ยึดมั่นในสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นต้น⁵⁴ วัตถุประสงค์ดังกล่าวสอดคล้องกับ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (2520 – 2524) ในหมวดที่เกี่ยวกับการพัฒนาการศึกษา ซึ่งมีสาระสำคัญและกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการ ปรับปรุงหลักสูตร เนื้อหาสาระสำคัญ และกระบวนการเรียนรู้ ให้สอดคล้องกับนโยบาย โครงการ และเอกลักษณ์ในการจัดการศึกษาของชาติตามระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข โดยยึดมั่นในสถาบัน ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์เป็นหลัก⁵⁵

หลักสูตรปี พ.ศ.2521 ระดับประถมศึกษา มีอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ร้อยละ 25 โดยเป็นวิชา สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ร้อยละ 2.66 และวิชาสร้างเสริมลักษณะนิสัย ร้อยละ 22.33 โดยวิชาสร้างเสริม ลักษณะนิสัยนั้นมีเนื้อหาจริยธรรมที่ไม่ได้ระบุว่าเป็นของศาสนาใด แต่ใจความส่วนใหญ่เป็นจริยธรรมของพุทธ ศาสนา เช่น ความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ความกตัญญู กตเวทิตะ การทำใจให้สงบ มีสมาธิ หลักธรรมการ อยู่ร่วมกัน ความเป็นผู้มีวินัย ธรรม ความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ เป็นต้น ส่วนวิชาสร้าง เสริมประสบการณ์ชีวิตนั้นมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ เบญจศีล เบญจธรรม อิทธิบาท 4 วันสำคัญ การแสดง ตนเป็นพุทธมามกะ พุทธภาษิต ตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างไรก็ดีถ้าไม่นับวิชาจริยธรรมที่ไม่ได้ว่าเป็น จริยธรรมของศาสนาใดในวิชาสร้างเสริมลักษณะนิสัยแล้ว จะมีอัตราการเรียนวิชาพุทธศาสนา ร้อยละ 2.66 คือ วิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตเท่านั้น ซึ่งในที่นี้จะถืออัตรา ร้อยละ 2.66 นี้เป็นหลัก เพราะว่าวิชาสร้างเสริม ลักษณะนิสัยนั้นไม่ได้ระบุว่าเป็นคำสอนของพุทธศาสนา

สำหรับเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในระดับประถมศึกษา มีจุดที่น่าสนใจ เช่น พุทธศาสนาเป็นศาสนา ประจำชาติไทย ศาสนาทุกศาสนา มุ่งให้ทุกคนทำความดีเพื่อให้มีชีวิตอยู่อย่างมีความสุข ทุกคนจึงมีเสรีภาพที่จะ เลือกนับถือ และพระมหากษัตริย์เป็นองค์อุปถัมภ์ของทุกศาสนา นอกจากนี้ยังมีการระบุวัตถุประสงค์ว่าให้ บอกเหตุผลได้ว่าเพราะเหตุใดคนไทยจึงยอมรับเอาศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ บอกหลักธรรมของพุทธ ศาสนาได้ บอกองค์ประกอบของพุทธศาสนาได้ รวมถึงศาสนพิธี เป็นต้น แต่ไม่ได้มีเพียงวัตถุประสงค์เฉพาะ ศาสนาพุทธเท่านั้น แต่มีการระบุวัตถุประสงค์รวม ๆ ของทุกศาสนาด้วย เช่น บอกความดีและคุณประโยชน์ของ ศาสนาทุกศาสนาอย่างย่อ ๆ ได้ โดยมีเนื้อหาเน้นไปที่ทุกศาสนา ทั้งนี้ น่าจะมาจากความมุ่งหมายของหลักสูตร ที่ต้องการเน้นความเป็นประชาธิปไตยนั่นเอง

⁵⁴ กระทรวงศึกษาธิการ, นายเลียง ไชยกาล กับกระทรวงศึกษาธิการ และแผนการศึกษาแห่งชาติ, หน้า 55.

⁵⁵ สำนักนายกรัฐมนตรี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สี่ พ.ศ.2520 – 2524 (กรุงเทพฯ:เรื่องแสงการพิมพ์, 2520), หน้า 270.

เนื่องจากหลักสูตรมีความมุ่งหมายเพื่อให้ผู้เรียนดำรงตนเป็นพลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข โดยมีหลักบางประการ เช่น เป็นการศึกษาที่มุ่งสร้างเอกภาพของชาติ โดยมีเป้าหมายหลักร่วมกัน เพื่อความสันติสุข เป็นต้น และให้ท้องถิ่นมีโอกาสที่จัดหลักสูตรบางส่วนให้เหมาะสมกับสภาพความต้องการได้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าหลักสูตรการศึกษาในปีนั้นเน้นความเป็นประชาธิปไตยอย่างมาก และมีผลต่อการกำหนดความมุ่งหมายและอัตราการเรียนวิชาทางศาสนาด้วย กล่าวคือในส่วนเนื้อหาธรรมะ เช่น วิชาจริยธรรม ไม่มีการระบุให้ชัดเจนว่าเป็นจริยธรรมของศาสนาใด หรือการเปิดโอกาสให้ในแต่ละท้องถิ่นสอนศาสนาที่คนส่วนใหญ่ในท้องถิ่นนับถือได้นั้น ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นถึงการเน้นเรื่องประชาธิปไตยอย่างชัดเจน ในประเด็นดังกล่าวนี้เองที่ทำให้ผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่ายเรียกร้องให้มีการระบุเนื้อหา และอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาให้ชัดเจน จนกระทั่งกระทรวงศึกษาธิการต้องทำหนังสือชี้แจงเกี่ยวกับการสอนวิชาพระพุทธศาสนา ซึ่งจะปรากฏอยู่ในหลักสูตรการศึกษา ปี พ.ศ.2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ.2533) ซึ่งจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีอัตราการเรียนวิชาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาร้อยละ 1.19 คือวิชาสังคมศึกษา (ส 101) และประเทศของเรา (ส 102) ซึ่งอยู่ในระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 เท่านั้น โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ธรรมะ และ พิธีกรรม ตลอดจนแนวทางการดำรงชีวิตของประชาชนตามคติพระพุทธศาสนาและศาสนาอื่นๆ ในประเทศไทย ในขณะที่วิชาเลือกหมวดสังคมศึกษานั้นไม่มีวิชาที่เกี่ยวข้องกับวิชาพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด แม้ในหลักสูตรจะมีวิชาที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมทางศาสนา เช่น วิชาศาสนบัญญัติ วิชาศาสนประวัติ วิชาจริยธรรม แต่เมื่อพิจารณารายละเอียดแต่ละวิชาแล้วพบว่า เป็นวิชาของศาสนาอิสลามทั้งสิ้น เช่น วิชาศาสนบัญญัติ มีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติศาสนาอิสลาม เช่น การละหมาด การถือศีลอด กฎของชาวกาตและฟิดเราะห์ เป็นต้น วิชาศาสนประวัติมีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติของคัมภีร์เตารออต ประวัติศาสดา นบีมุฮัมมัด เป็นต้น⁵⁶ ซึ่งทางกระทรวงศึกษาธิการได้มีการเพิ่มวิชาเลือกในกลุ่มวิชาสังคมศึกษา เป็นหลักสูตรอิสลามศึกษา 5 วิชา คือ วิชาเอกภาพ กุรอาน ศาสนบัญญัติ ศาสนประวัติ และวิชาจริยธรรม⁵⁷ แต่ไม่มีวิชาเลือกพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาแต่อย่างใด

นอกจากจะไม่มีวิชาเลือกพระพุทธศาสนาในหมวดวิชาสังคมศึกษาแล้ว ในส่วนวิชาเลือกของวิชาภาษาต่างประเทศ ก็ไม่มีวิชาภาษาบาลีที่ถือว่าเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ดังที่เคยมีในหลักสูตรการศึกษาปีก่อนๆ ทั้งนี้จะเป็นเพราะความสัมพันธ์กับวิชาที่เรียน กล่าวคือวิชาภาษาบาลีนั้นมีความเกี่ยวเนื่องกับวิชา

⁵⁶ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2525), หน้า 81 – 83.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228 – 229.

พระพุทธศาสนา เมื่อไม่มีการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาแล้ววิชาภาษาบาลีจึงไม่ต้องเรียนไปด้วยเพราะไม่มีความสัมพันธ์กับหลักสูตร เพราะในหลักสูตรดังกล่าว วิชาภาษาอาหรับนั้นยังคงอยู่ในหลักสูตร เพราะมีความสัมพันธ์กับวิชาอิสลามศึกษาที่ยังคงอยู่ในหลักสูตรการศึกษาและมีจำนวนมากขึ้นกว่าเดิมด้วย

หลักสูตรการศึกษาระดับมัธยมต้นในปี พ.ศ. 2521 นี้มีวัตถุประสงค์ เช่น เพื่อให้รู้จักสิทธิและหน้าที่ รู้จักทำงานเป็นหมู่คณะ มีความสามัคคี และเสียสละเพื่อส่วนรวม รู้จักแก้ปัญหาด้วยสันติวิธีอย่างมีหลักการ และเหตุผล เพื่อปลูกฝังให้มีความภูมิใจในความเป็นไทยมีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ให้มีความรู้และเลื่อมใสในการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ร่วมกันธำรงรักษาความปลอดภัยและความมั่นคงของประเทศชาติ และเพื่อส่งเสริมความเข้าใจอันดีของมนุษยชาติในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข จะเห็นได้ว่าการปลูกฝังให้เยาวชนมีความจงรักภักดีต่อสถาบันยังเป็นวัตถุประสงค์ที่สำคัญของการศึกษา

นอกจากนี้ประเด็นการแก้ไขปัญหาย่างสันติวิธีนั้น เป็นวัตถุประสงค์ใหม่และเป็นวัตถุประสงค์หลักประการหนึ่งที่ปรากฏขึ้นในหลักสูตรการศึกษา หลังจากเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 และเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ซึ่งนักศึกษาถูกมองว่าเป็นต้นเหตุความรุนแรง และความไม่สงบ รวมถึงต้องการทำลายชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ อีกด้วย ดังนั้นการที่หลักสูตรการศึกษามีการเน้นวัตถุประสงค์ดังกล่าวจึงไม่ใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด ซึ่งเหตุการณ์ในช่วงความไม่สงบในเดือนตุลาคมดังกล่าว นั้น โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ได้แสดงความเห็นไว้ดังต่อไปนี้

ในวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2519 นิสิตนักศึกษาและประชาชนก็ได้มาร่วมชุมนุมกันที่ท้องสนามหลวง โดยในการนี้มีการจัดแสดงละครกรณีพนักงานการไฟฟ้าที่นครปฐมถูกแขวนคอ โดยชมรมนาฏศิลป์และการละครมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งเรื่องนี้วิทยุยานเกราะได้ออกข่าวว่ามีการทำหุ่นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าวิราลงกรณ์มาใช้ในการแสดงครั้งนี้ด้วย และวันรุ่งขึ้นหนังสือพิมพ์ดาวสยาม และบางกอกโพสต์ก็เสนอภาพข่าวการแสดงล้อเลียนการแขวนคอของ นักศึกษา โดยพาดหัวข่าวทำนองว่าการแสดงดังกล่าวเป็นการ “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ทั้งชมรมวิทยุเสรีก็ได้มีการออกประกาศโจมตีนักศึกษาที่ทำการชุมนุมว่า การเรียกร้องให้ขับไล่ พระณอม และการเรียกร้องเรื่องพนักงานการไฟฟ้าที่ถูกฆาตกรรมนั้น เป็นเพียงข้ออ้างที่ใช้เพื่อจัดการชุมนุมก่อความไม่สงบเท่านั้น โดยแท้ที่จริงมีจุดประสงค์เพื่อทำลาย ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์และเรียกร้องให้รัฐบาลจัดการกับกลุ่มผู้ชุมนุมโดยเร็วเพื่อป้องกันการนองเลือด⁵⁸

นอกจากการมุ่งเป้าหมายทางการศึกษา เพื่อการสร้างสันติตามระบอบประชาธิปไตยของนักเรียนและนักศึกษาจะสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติแล้ว ในการบริหารประเทศของพลเอกเกรียง

⁵⁸ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย: ทลายมิติ*, หน้า 119.

ศักดิ์ ชมะนันทน์ ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ได้เชิญอธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ศาสตราจารย์เกษม สุวรรณกุล มาเป็น รมว.ทบวงมหาวิทยาลัย ทั้งนี้เพื่อคลี่คลายปัญหาความตึงเครียดระหว่างสถาบันการศึกษาชั้นสูงกับรัฐบาล ซึ่งอาจารย์และนักศึกษาของมหาวิทยาลัยมีความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างจะไม่ดีกับรัฐบาลเก่า โดยเฉพาะจากกรณี 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 และเพื่อดำเนินการทางการเมืองที่จะประสานความสามัคคีของคนในชาติ จึงได้มีการออกพระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้กระทำความผิดเนื่องในการชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ระหว่างวันที่ 4 – 6 ตุลาคม พ.ศ.2519⁵⁹ เป็นต้น

สำหรับหลักสูตรต่อมาคือหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายปี พ.ศ.2524 มีวัตถุประสงค์บางประการ สอดคล้องกับหลักสูตรปี พ.ศ. 2521 เช่นเพื่อให้รู้จักเคารพสิทธิ เสรีภาพของผู้อื่น รู้จักหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น รู้จักใช้สิทธิเสรีภาพของตนในทางสร้างสรรค์บนรากฐานแห่งกฎหมายจริยธรรมและศาสนา เพื่อให้มีความสำนึกในการเป็นคนไทยร่วมกัน เสียสละเพื่อส่วนรวมมีความรักชาติ รักประชาธิปไตย รู้จักใช้สติและปัญญาในการดำรงรักษาไว้ ซึ่งความมั่นคงของชาติ ศาสนา และ พระมหากษัตริย์ และเพื่อให้เข้าใจพื้นฐานและปัญหาการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของประเทศและของโลกปัจจุบัน มีความสำนึกในการเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ รู้จักแก้ปัญหา และข้อขัดแย้งด้วยวิธีการแห่งปัญญาและสันติวิธี จะเห็นได้ว่าการระบุวัตถุประสงค์ของการแก้ปัญหาด้วยสันติวิธียังเป็นความมุ่งหมายที่ต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 ซึ่งผู้ที่เรียนในหลักสูตรการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นตั้งแต่ชั้นปีที่ 1 ในปี พ.ศ.2521 นั้นก็จะเป็นผู้เรียนในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายในปี พ.ศ.2524 ในชั้นปีที่ 1 เช่นกัน ถ้าผู้เรียนนั้นยังอยู่ในระบบการศึกษาสายสามัญนี้ นับว่าความมุ่งหมายดังกล่าวเป็นการสร้างทัศนคติในเรื่องนี้อย่างต่อเนื่อง

ในส่วนของอัตราการเรียนวิชาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนานั้นมีอัตราร้อยละ 6.65 คือวิชา สังคมศึกษา (ส 402) สังคมศึกษา (ส 606) ซึ่งเป็นวิชาบังคับในระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 และ 6 ตามลำดับ ส่วนวิชาเลือกมี วิชาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทย (ส 0210) วิชาพุทธศาสนาในประเทศไทย (ส 041) และวิชาพระพุทธรูปและพุทธศิลป์ในประเทศไทย (ส 042) ตามลำดับ โดยแต่ละวิชานั้นมีเนื้อหาแตกต่างกันไป กล่าวคือ วิชา ส 402 มีวัตถุประสงค์เพื่อให้รู้จักทำจิตใจให้สงบ ปรับจิตใจให้แข็งแกร่ง คล่องแคล่ว พร้อมทั้งจะเรียนและทำงานให้มีประสิทธิภาพ เป็นต้นวิชา ส 606 มีวัตถุประสงค์เช่นเพื่อให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนิกต่างศาสนาวิชา ส 0210 มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ตระหนักว่าชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นจุดร่วมของการดำรงรักษาความเป็นไทย วัฒนธรรม จารีต ประเพณี ศิลปะ หล่อหลอมความเป็นไทยร่วมกัน วิชา ส 041 มีวัตถุประสงค์บางประการเช่นเพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาของพุทธศาสนาในประเทศไทย และเพื่อให้มีความรู้ความ

⁵⁹ ธนาภิต, *ประวัติศาสตร์ภูมิคุ้มกันไทย*, หน้า 303.

เข้าใจในบทบาทของพระมหากษัตริย์ต่อพุทธศาสนาเป็นต้น และวิชา ส 042 เพื่อให้มีความรู้เกี่ยวกับประวัติและความสำคัญของพระพุทธรูปสำคัญของไทย เป็นต้น

จากข้อมูลจะเห็นได้ว่าหลักสูตรนี้ก็ยังมียุทธประสงค์บางประการสืบทอดมาจากหลักสูตรก่อนๆ เช่น การแก้ปัญหาด้วยใจสงบ หรือความพยายามทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนิกต่างศาสนา และการสร้างความตระหนักในความสำคัญของสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ เป็นต้น นอกจากนี้การสร้างทัศนคติในการสร้างความเป็นชาติไทยก็ได้ถูกปลูกฝังอย่างชัดเจนในหลักสูตรนี้ ด้วยเหตุนี้วิชาต่างๆ ที่เกี่ยวกับความเป็นไทยจึงปรากฏขึ้นในหลักสูตรนี้ ไม่เว้นแม้กระทั่งวิชาพระพุทธศาสนาที่ถูกเชื่อมโยงให้เข้ากับความเป็นชาติไทย เช่นวิชาพุทธศาสนาในประเทศไทย วิชาประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย วิชาพระพุทธรูปและพุทธศิลป์ในประเทศไทย เป็นต้น

ทั้งนี้สาเหตุประการหนึ่งน่าจะมาจากการที่ในเดือนเมษายน พ.ศ.2525 นั้นจะมีการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี ในระหว่างวันที่ 4 – 21 เมษายน พ.ศ.2525⁶⁰ บรรยากาศแห่งความเป็นชาติไทยที่มีประวัติศาสตร์มายาวนานย่อมทำให้หลักสูตรการศึกษาเห็นความสำคัญของเหตุการณ์ดังกล่าว และมีการปรับตัวเพื่อให้เข้ากับบรรยากาศของชาติในวาระนั้นด้วยอย่างไรก็ดีจากวัตถุประสงค์และเนื้อหาของหลักสูตรการศึกษาในปีจุดร่วมประการหนึ่งที่สำคัญนั้นคือ การโยงเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับสังคมไทย และความเป็นไทย หรือกล่าวให้ชัดในที่นี้คือรัฐไทย ซึ่งมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่เป็นการสร้างคนดี อันไม่ต่างจากพลเมืองดีในมุมมองของรัฐ ดังที่ สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ ได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

เมื่อได้พิจารณาข้อเสนองานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพุทธธรรมกับรัฐไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งต่อมาได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องในรูปของการสอนวิชาศีลธรรมตามหลักสูตรต่างๆ ตั้งแต่ พ.ศ.2448 จนถึงหลักสูตร พ.ศ. 2521 และ 2524 จะพบว่า การเรียนการสอนศีลธรรมในรัฐไทยนั้น โดยพื้นฐานก็คือการเรียนพุทธศาสนาเป็นหลักซึ่งมักประกอบไปด้วยการเรียนเรื่องพุทธประวัติ คุณธรรมอันเป็นมงคลต่างๆ ตลอดจนไปจนถึงศาสนพิธีและวันสำคัญทางพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่าเมื่อพิจารณาการเสนอเนื้อหาทางจริยธรรม การอธิบายข้อธรรมต่างๆ โดยใช้แง่มุมมองจากรัฐเป็นหลักนั้นเป็นการสร้าง “คนดี” อันไม่แยกกับการเป็น “พลเมืองดี” แต่อย่างใด ... เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวอธิบายพุทธธรรมในฐานะจริยธรรมของชาติมีความต่อเนื่องสูงมาก⁶¹

นอกจากนี้เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนา รวมถึงหลักสูตรการศึกษาได้ถูกนำไปใช้ในการเน้นย้ำเรื่องความเป็นประชาธิปไตย เช่น ความมุ่งหมายเพื่อให้รู้จักเคารพสิทธิ เสรีภาพของผู้อื่น รู้จักหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 315.

⁶¹ สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ, *พุทธธรรมในรัฐไทย : ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม* (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 51.

รู้จักใช้สิทธิเสรีภาพของตนในทางสร้างสรรค์บนรากฐานแห่งกฎหมายจริยธรรมและศาสนา เพื่อให้มีความสำนึกในการเป็นคนไทยร่วมกัน เสียสละเพื่อส่วนรวมมีความรักชาติ รักประชาธิปไตย ความมุ่งหมายดังกล่าวน่าจะเกิดจากสาเหตุทางการเมืองหลายประการ กล่าวคือในสมัยที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรีในช่วงเวลานี้ได้สร้างผลงานสำคัญคือการดำเนินการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ภายในประเทศอย่างได้ผลโดยน่านโยบายการใช้ “การเมืองนำการทหาร” ตามคำสั่งนโยบายที่ 66/2523 ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้หลงผิดมอบตัวเป็นผลให้พรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยอ่อนกำลังและสลายตัวไป จึงนับว่าเป็นนโยบายที่ประสบความสำเร็จอย่างสูงของรัฐบาล⁶²

หลังจากนั้นในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2524 ได้มีคณะทหาร โดยการนำของพลเอกสัณฑ์ จิตรปฏิมา ร่วมด้วยกลุ่มทหารยังเติร์ก ได้แก่ พันเอกมนูญ รูปขจร พันเอกประจักษ์ สว่างจิต พันเอกพันลภ ปิ่นมณี ได้ทำการปฏิวัติรัฐบาลของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ โดยมีการนำกำลังไปยึดสถานีโทรทัศน์ ถนนสายสำคัญ และที่ตั้งกองบัญชาการทหารที่สำคัญๆ แต่ฝ่ายปฏิบัติการทำการไม่สำเร็จ⁶³ เหตุการณ์ทั้งสองนี้ แม้ไม่เกี่ยวข้องในเรื่องของการเมือง แต่มีจุดร่วมประการหนึ่งคือการรักษาความเป็นประชาธิปไตย กล่าวคือทั้งสองเหตุการณ์มีภัยคุกคามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยร่วมกัน แต่มีศัตรูที่ต่างกันคือเหตุการณ์แรกมีศัตรูคือลัทธิคอมมิวนิสต์ ในขณะที่เหตุการณ์ที่สองมีศัตรูคือคณะรัฐประหาร เหตุการณ์ทั้งสองนี้ย่อมทำให้ รัฐบาลสามารถใช้หลักสูตรการศึกษา และวิชาพระพุทธศาสนาเป็นการปลูกฝังความยึดมั่นและหวงแหนในอุดมการณ์ของระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยไว้ได้ดีที่สุด

ในสมัยดังกล่าวนี้เป็นช่วงที่รัฐบาลพยายามปรับปรุงการปกครองให้เป็นประชาธิปไตยให้ได้มากที่สุด เป็นที่น่าสังเกตว่าภายหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519 การปกครองในช่วง พ.ศ.2519 — 2531 นั้นถูกเรียกว่า “ประชาธิปไตยครึ่งใบ” เพราะแม้บางช่วงจะจัดให้มีรัฐธรรมนูญ มีพรรคการเมือง และมีการเลือกตั้ง แต่ก็ถูกครอบงำด้วยอิทธิพลของอำนาจทางการเมืองจากกองทัพตลอดมา⁶⁴ ด้วยเหตุนี้การพยายามจะทำให้บ้านเมืองมีความเป็นประชาธิปไตยนั้นจึงเป็นนโยบายหลักประการหนึ่ง ซึ่งพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในขณะที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ดังปรากฏในแถลงการกล่าวอำลาประชาชนหลังจากที่ไม่ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ.2531 ซึ่งมีใจความดังนี้

ขอขอบพระคุณเพื่อนร่วมงานในคณะรัฐบาลชุดต่างๆ ที่เคยทำงานด้วยกันมากับผมทุกคนขอขอบพระคุณพรรคการเมืองต่างๆ ที่ได้กรุณาไปเชิญผมให้เป็นนายกรัฐมนตรีต่อไปอีกผมได้เรียนหัวหน้าพรรคการเมือง

⁶² ธนาภิต, *ประวัตินายกรัฐมนตรีไทย*, หน้า 313.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 313 — 314.

⁶⁴ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย:หลายมิติ*, หน้า 122.

เหล่านั้นไปว่าผมพอแล้วเพราะได้ทำงานมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานพอสมควรได้มีโอกาสช่วยดูแลดำรงไว้ซึ่งระบบประชาธิปไตยได้มีส่วนช่วยพัฒนาการเมืองในระบบประชาธิปไตยให้ยืนยาวสืบเนื่องมาตลอดระยะเวลาที่เข้ามาดำรงตำแหน่งหน้าที่ได้มีโอกาสเข้าใจการเมืองรู้จักพรรคการเมืองรู้จักนักการเมืองทั้งที่เคยร่วมกันมาและไม่เคยร่วมงานกันมาได้ดีพอสมควรพอจะพูดได้ว่าเป็นประสบการณ์ของชีวิตที่หาไม่ค่อยได้จึงขอพอและขอให้ช่วยกันดูแลและพัฒนาการเมืองในระบบประชาธิปไตยของเราให้เจริญก้าวหน้ามั่นคงต่อไป^{๕๕}

การที่รัฐบาลในสมัยนี้มุ่งมั่นในการดำเนินนโยบายเรื่องประชาธิปไตยอย่างมาก การใช้หลักสูตรการศึกษาที่ใช้บังคับเรียนกับพลเมืองทั้งประเทศเป็นสื่อกลางนั้นย่อมเป็นวิธีหนึ่งที่จะเผยแพร่แนวคิดหรืออุดมการณ์ต่างๆ รวมถึงนโยบายต่างๆ ของรัฐที่จะให้ประชาชนรับทราบ และปฏิบัติได้ดีที่สุด และวิชาพระพุทธศาสนาก็เป็นหนึ่งในวิชาที่สามารถตอบสนองความต้องการของรัฐได้ ซึ่งเป็นวิธีที่ประสบความสำเร็จตลอดมา ดังที่สุวรรณา ได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

ในส่วนของการสอนจริยธรรมแก่เยาวชนของชาติก็เป็นการเน้นความกตัญญูกตเวที ความมีวินัย และความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ข้อจริยธรรมอันพึงประสงค์จากแง่มุมของประเทศไทยก็ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก นับตั้งแต่สมัยการปรับประเทศให้ทันสมัย สิ่งหนึ่งที่มีการเน้นมากขึ้นได้แก่บทบาทของพระสงฆ์ไทยในอดีตจากทั่วทุกภาคของประเทศในการช่วยสั่งสอนธรรม ปกป้องประโยชน์ของชาติ และสถาบันพระมหากษัตริย์ รวมทั้งงานด้านการพัฒนาสังคม และวัตรปฏิบัติทางสมาธิอันบริสุทธิ์จนเป็นที่เลื่อมใส อาจกล่าวได้ว่าพระรัตนตรัยคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้รับการอธิบายขยายความให้มีส่วนช่วยเสริมอุดมการณ์ของชาติไทยทั้งสิ้น^{๕๖}

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2533 – พ.ศ.2544

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2533 นั้นเป็นหลักสูตรที่ปรับปรุงจากหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2521 เรียกว่าหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2521 (ปรับปรุง พ.ศ.2533) แต่ในที่นี้จะใช้คำเรียกว่าหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. 2533 ตามปี พ.ศ.ที่เกิดขึ้นจริง หลักสูตรดังกล่าวมีหลักการเช่นเดียวกับหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. 2521 นั่นเอง เช่นเป็นการศึกษาที่มุ่งสร้างเอกภาพของชาติ โดยมีเป้าหมายหลักร่วมกัน แต่ให้ท้องถิ่นมีโอกาสพัฒนาหลักสูตรบางส่วนให้เหมาะสมกับสภาพและความต้องการได้ โดยมีวัตถุประสงค์การศึกษาระดับประถมศึกษาเป็นการศึกษาพื้นฐานที่มุ่งพัฒนาผู้เรียนให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตให้พร้อมที่จะทำประโยชน์ให้กับสังคม ตามบทบาทและหน้าที่ของตนในฐานะพลเมืองที่ดีตามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข เป็นต้น

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

^{๕๖} สุวรรณา วงศ์ไวยวรรณ, *พุทธธรรมในรัฐไทย : ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม*, หน้า 68 – 69.

สำหรับอัตราเรียนวิชาพระพุทธศาสนาในระดับประถมศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นมีอัตราการเรียนโดยเฉลี่ยร้อยละ 5.1 อยู่ในวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต และวิชาสร้างเสริมลักษณะนิสัย ในขณะที่ระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมีอัตราเรียนวิชาพระพุทธศาสนาร้อยละ 11.42 โดยอยู่ในวิชาพระพุทธศาสนา 6 วิชา คือ ส 018 – ส 0113 ส่วนหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายมีอัตราการเรียนร้อยละ 12.12 อยู่ในวิชาพระพุทธศาสนา 6 วิชา คือ ส 048 – ส 0413 เป็นที่น่าสังเกตว่าเป็นครั้งแรกที่วิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาที่เคยอยู่ในชื่อวิชาธรรมจริยธรรมจริยา จรรยา หน้าที่พลเมือง ศีลธรรม สังคมศึกษา เป็นต้น แต่ในปีนี้ วิชาพระพุทธศาสนาถูกเรียกอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก

ถ้าพิจารณาจากหลักสูตรการศึกษาที่ผ่านมาทั้งหมดจะพบว่าอัตราการเรียนวิชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามีจำนวนลดลงเกือบทุกปี จนกระทั่งในหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. 2533 นี้เองที่ประเด็นปัญหาดังกล่าวได้ถูกตั้งข้อสังเกตจากหลายฝ่าย ด้วยเหตุนี้กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ทำการชี้แจงและพิมพ์หนังสือคู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนา เพิ่มเติมจากหนังสือหลักสูตรทั่วไป โดยมีคำชี้แจงเกี่ยวกับเนื้อหาสาระของวิชาพระพุทธศาสนา และในขณะเดียวกัน เมื่อกระทรวงศึกษาธิการได้เพิ่มเติมเนื้อหา และจำนวนการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาเข้าในหลักสูตรการศึกษามากขึ้นในปีดังกล่าว เนื่องจากการถูกร้องเรียน กระทรวงศึกษาธิการยังได้ชี้แจงถึงปัญหาที่โรงเรียนต่างๆ ได้ประสบเกี่ยวกับการเพิ่มอัตราเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

ในการประกาศใช้หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521 และหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2524 นั้น พบว่าหลักสูตรวิชาสังคมศึกษามีปัญหา เนื่องจากการกำหนดวิชาบังคับนั้นไม่ได้แยกให้เห็นเป็นรายวิชาต่างๆ เหมือนหลักสูตรเดิม แต่ได้ใช้หลักสูตรบูรณาการสาขาวิชาต่างๆ เข้าด้วยกัน วิชาศีลธรรมจึงหายไปจากหลักสูตร แม้ที่จริงแล้วเนื้อหาสาระของวิชาศีลธรรมยังคงบูรณาการอยู่ทั้งในวิชาบังคับและวิชาเลือก ดังนั้นจึงมีเสียงเรียกร้อง วิพากษ์วิจารณ์ จากองค์กรและบุคลากรว่า ในการกำหนดหลักสูตรไม่ให้ความสำคัญต่อวิชา พระพุทธศาสนาเท่าที่ควร กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ประกาศเพิ่มเติมเนื้อหาในหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษา โดยประกาศให้ใช้ในการศึกษา 2526 สำหรับระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ปีการศึกษา 2527 ประกาศเพิ่มรายวิชาเลือกในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย⁶⁷

สำหรับเหตุผลของกระทรวงศึกษาธิการที่ได้ทำการชี้แจงเกี่ยวกับการบูรณาการวิชาศีลธรรมให้เข้าด้วยกันนั้น แม้จะปรากฏชัดในส่วนของวิชาพระพุทธศาสนาที่หายไปจากหลักสูตรโดยเฉพาะในระดับประถมศึกษาของหลักสูตรการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมาจนถึงปี พ.ศ. 2521 แต่ในวิชาของศาสนาอื่นๆ เช่นวิชาเลือกในกลุ่มอิสลามศึกษาในหลักสูตรกลับไม่มีการบูรณาการจนหายไปจากหลักสูตรเหมือนกับวิชา

⁶⁷ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ,คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนา ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2536), หน้า 2.

พระพุทธศาสนา แต่วิชาอิสลามศึกษากลับมีจำนวนการเรียนรู้เพิ่มขึ้นในปีเดียวกันนั่นเอง และมีการแสดงรายละเอียดของวิชาอิสลามศึกษาไว้อย่างชัดเจนในหลักสูตร ซึ่งแตกต่างจากวิชาทางพระพุทธศาสนาที่ถูกบูรณาการจนไม่ปรากฏในหลักสูตร ดังที่มีหลายฝ่ายได้ตั้งข้อสังเกตในประเด็นนี้ ซึ่งพระธรรมปิฎก ได้แสดงความเห็นในเรื่องการบูรณาการวิชาศาสนาไว้ดังนี้

ศาสนาต่างๆจึงมีเอกลักษณ์ของตนเองถ้าเราจะหลอมรวมหลักศาสนาก็คือเรามีแนวคิดอย่างหนึ่งได้แก่แนวคิดหลอมรวม เมื่อทำไปตามแนวคิดนั้นก็เลยกลายเป็นศาสนาใหม่ที่ไม่เกิดจากประสบการณ์จริง ที่นี้เราหลอมรวมหลักศาสนาคิดว่าจะให้เป็นบูรณาการ คือ integration แต่กลายเป็นการทำลาย integrity คือทำลายบูรณาภาพของศาสนา ซึ่งเป็นการแน่นอนว่า ศาสนาจะสูญเสีย integrity คือเสียบูรณาภาพไปเลยพร้อมนั้นที่บอกว่าเราทำให้เป็นจริยธรรมสากลมันก็เป็น doctrine หรือหลักทฤษฎีที่คลุกเคล้าขึ้นใหม่พอเอาไปสอนเด็กก็กลายเป็น indoctrinate คือปลูกฝังลัทธิบอกว่าจะหนี indoctrination ไปๆ มาๆ กลายเป็นว่าตัวทำ indoctrination เสียเอง⁶⁸

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้กระทรวงศึกษาธิการ มิได้บรรจุวิชาพระพุทธศาสนาให้ชัดเจนในหลักสูตรการศึกษา ซึ่งมีผลต่ออัตราส่วนการเรียนรู้วิชาพระพุทธศาสนาที่มีจำนวนลดลง รวมถึงเนื้อหาของบางวิชา เช่น วิชาสร้างเสริมลักษณะนิสัยที่ถูกเปลี่ยนเป็นวิชาจริยธรรมสากลนั้น สืบเนื่องมาตั้งแต่หลักสูตรการศึกษา ปี พ.ศ.2521 โดยกระทรวงศึกษาธิการต้องการให้วิชา จริยธรรมที่บรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาเป็นจริยธรรมของทุกศาสนา ด้วยเหตุผลที่ว่าประเทศไทยมีการปกครองแบบประชาธิปไตย ดังมีคำชี้แจงของกระทรวงศึกษาธิการว่า

พ.ศ. 2445 กระทรวงธรรมการได้กำหนดให้มี “วิชาจรรยา” เป็นครั้งแรกในหลักสูตรทุกชั้น โดยให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก เพื่อกล่อมเกลานิสัยใจคอของกุลบุตรธิดาในสมัยนั้นและก็ได้ให้ความสำคัญกับวิชานี้มาโดยตลอด จนถึง พ.ศ. 2475 ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศเป็นการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพมากขึ้น และมีการปรับปรุงหลักสูตรกันใหม่ วิชาจรรยาก็มีส่วนที่จะต้องปรับปรุงตามไปด้วย โดยขยายออกไปเป็นหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เนื้อหาของศีลธรรมจะมีลักษณะเป็นจริยธรรม ซึ่งตรงกันในทุกศาสนาทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามหลักประชาธิปไตย อย่างไรก็ตามการปรับปรุงหลักสูตรในห้วงเวลาต่อมาก็หันกลับมาให้ความสำคัญโดยเพิ่มเนื้อหาสาระของวิชานี้ขึ้นอีก เนื่องจากเยาวชนมีปัญหาด้านศีลธรรม จริยธรรมเพิ่มมากขึ้น⁶⁹

⁶⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *ปฏิรูปการศึกษา พระพุทธศาสนาจะไปอยู่ไหน?* (กรุงเทพฯ: บริษัทธรรมสารจำกัด, 2544), หน้า 67 – 68.

⁶⁹ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนา ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521* (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533), หน้า 1 – 2.

คำชี้แจงของกระทรวงศึกษาธิการในส่วนของการปรับเนื้อหาจริยธรรมให้มีความเป็นสากลทุกศาสนานั้น กระทรวงศึกษาธิการได้ใช้เหตุผลเรื่องความเป็นประชาธิปไตย ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์โดยรวมของ หลักสูตรการศึกษาในหลายปีที่ผ่านมาที่เน้นความเป็นเอกภาพของการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการจึงมีความเห็นว่าการเน้นวิชาศาสนาใดศาสนาหนึ่งจะเป็นการทำลายความเป็นประชาธิปไตยและอาจจะก่อให้เกิดความไม่สงบในสังคม อันจะนำไปสู่ความไม่มีเอกภาพของชาติก็เป็นได้ ซึ่งในเรื่องการอ้างศาสนาใดศาสนาหนึ่งแล้วจะขัดกับความเป็นประชาธิปไตยนั้น พระธรรมปิฎกได้มีทัศนะดังนี้

ข้อสำคัญคือคนไทยมีภูมิหลังที่ไม่ใช่แค่เสรีภาพทางศาสนา แต่เป็นความสมัคศรัทธาสามัคคีทางศาสนา อย่างนี้จึงไม่มองอะไรในแง่เคียงกันอย่างฝรั่งที่คอยแต่ระแวงระวังที่จะพิทักษ์สิทธิและปกป้องตัว เมื่อพูดถึงพุทธศาสนา ก็พูดลงไปตรงๆ ไม่ใช่จะยกตัวหรือจะกีดกันแบ่งแยกกับใคร แต่คนไทยที่ติดความคิดเสรีภาพเชิงลบของฝรั่งมา พอได้ยินคำว่าพุทธศาสนา โดยไม่มีศาสนาอื่นพ่วงมาด้วยก็ระแวงคิดเกี่ยงหรือมองไปในทางแบ่งแยก และติดอยู่แค่นั้นจนบังตาตัวเอง ไม่เห็นงานการปัญหาที่จะต้องจัดทำและแก้ไขตามที่เป็นอย่างจริง⁷⁰

วิชาสังคมศึกษาในหลักสูตรการศึกษาปีนี้ เนื่องจากกระทรวงศึกษาธิการได้ชี้แจงว่าให้เห็นคุณค่าของวิชาจริยธรรมมากขึ้นเนื่องจากปัญหาเยาวชน จึงมีการศึกษาวิชาที่เกี่ยวข้องกับศาสนาอื่นๆ มากขึ้นด้วย เช่น วิชาคำสั่งสอนของพระเยซูคริสตเจ้า วิชาอาณาจักรของพระเจ้าของคริสต์ศาสนา วิชาศาสนาอิสลาม เช่น วิชาอัลกุรอาน ศาสนบัญญัติ ซึ่งสืบเนื่องตั้งแต่หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. 2503 ซึ่งถือว่าหลักสูตรในปี พ.ศ. 2533 นี้เปิดโอกาสให้มีวิชาทางด้านศาสนากว้างขวางขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ในขณะที่วิชาพระพุทธศาสนามีอัตราการเรียนลดลง ซึ่งปรากฏตั้งแต่ในหลักสูตรประถมศึกษา จนต้องมีการเรียกร้องจากหลายฝ่ายดังที่ได้กล่าวแล้ว ทั้งนี้เมื่อมีการเพิ่มเติมเนื้อหาวิชาของศาสนาอื่นๆ จึงต้องลดอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาเพื่อมิให้กระทบต่อโครงสร้างหลักของหลักสูตรการศึกษา ดังที่กระทรวงศึกษาได้ชี้แจงดังนี้

แม้ว่าการประกาศเพิ่มเติมพระพุทธศาสนาครั้งนี้จะเป็นเรื่องของการเจตนาดีของบุคคลหลายฝ่ายก็ตาม จากการนิเทศ ติดตาม และประเมินผลการใช้หลักสูตรพบว่ามีปัญหาทั้งในด้านการปฏิบัติและการจัดการเรียนการสอน กล่าวคือ โรงเรียนต้องหาเวลาพิเศษเพิ่มจากเดิมมาจัดสอนเพราะหลักสูตรเพิ่มเนื้อหาแต่ไม่ได้เพิ่มคาบเวลาให้ครูผู้สอนส่วนใหญ่ยังไม่มีความเข้าใจลึกซึ้งถึงหลักสูตรดีพอ โรงเรียนขาดครูที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง การสอนก็เป็นไปตามที่กล่าวไว้ในตำรา มุ่งการท่องจำมากกว่าการวิเคราะห์และ

⁷⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *ตั้งกระทรวงพระพุทธศาสนา เหตุผลที่แท้อยู่ที่ไหน* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2545), หน้า 26.

ปฏิบัติ นอกจากนั้นครูและบุคคลในสังคมก็ยังไม่เป็นตัวอย่างที่ดีให้นักเรียนทั้งในด้านความประพฤติและการปฏิบัติ⁷¹

แม้ว่ากระทรวงศึกษาธิการได้ชี้แจงข้อเท็จจริงดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาให้ดีก็จะเห็นได้ว่าคำชี้แจงนี้สะท้อนให้เห็นถึงความบกพร่องของกระทรวงศึกษาธิการด้วย กล่าวคือเมื่อกระทรวงศึกษาธิการ ได้ทำการติดตามและประเมินผล จนพบปัญหาดังกล่าวแล้ว เหตุใดจึงไม่ทำการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เช่นการพัฒนาครูผู้สอนให้มีความรู้และความประพฤติที่ดีขึ้นเพราะปัญหาอาจจะไม่ได้อยู่ที่หลักสูตร แต่อาจอยู่ที่คุณภาพของครูผู้สอนก็เป็นได้ เมื่อครูผู้สอนไม่มีประสิทธิภาพย่อมทำให้การเรียนการสอนด้อยประสิทธิภาพลง แต่ไม่ใช่เป็นเพราะหลักสูตรไม่มีคุณภาพ หรือหากได้ทำการแก้ไขแล้วแต่ปัญหายังคงอยู่ กระทรวงศึกษานำจะพิจารณาถึงวิธีการดำเนินงานของกระทรวงฯ ด้วยว่ามีความผิดพลาดในเรื่องใดบ้าง

สำหรับเนื้อหาของวิชาพระพุทธศาสนาในระดับประถมศึกษาชั้นนั้นมีสาระการเรียนรู้ 9 ประการคือ 1) ประวัติและความสำคัญของพระพุทธศาสนา 2) พุทธประวัติ ประวัติพุทธสาวก พุทธสาวิกา และชาวพุทธ ตัวอย่าง 3) พระสงฆ์และการปฏิบัติตนที่เหมาะสมต่อพระสงฆ์ 4) หน้าที่ชาวพุทธ 5) วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา 6) หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา 7) พุทธศาสนสุภาษิต 8) การบริหารจัดการและเจริญปัญญา 9) ศาสนพิธี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้

1. ให้นักเรียนเกิดศรัทธาและสำนึกในความสำคัญของพระพุทธศาสนา
2. ให้มีความรู้ ความเข้าใจ และซาบซึ้งในคุณของพระรัตนตรัย
3. ให้มีความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมอย่างถูกต้อง
4. ให้มีทักษะในการคิดและการปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา
5. ให้รู้หน้าที่ชาวพุทธและสามารถปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม

เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นแบ่งเป็น 8 ส่วน คือ 1) ประวัติและความสำคัญของพระพุทธศาสนา 2) พุทธประวัติ ประวัติพุทธสาวก พุทธสาวิกา และชาวพุทธตัวอย่าง 3) หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา 4) พระสงฆ์และการปฏิบัติตนที่เหมาะสมต่อพระสงฆ์ 5) พระไตรปิฎก พุทธศาสนสุภาษิต ภาษาบาลี และคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา 6) หน้าที่ชาวพุทธ 7) การบริหารจัดการและเจริญปัญญา 8) มรรยาทชาวพุทธ ศาสนพิธี วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ

1. เพื่อให้เกิดศรัทธาซาบซึ้งสำนึกในความสำคัญของพระพุทธศาสนาเห็นคุณของพระรัตนตรัย
2. เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธประวัติ และหลักธรรมพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

⁷¹ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนา ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521* (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533), หน้า 1 – 2.

3. เพื่อให้มีทักษะในการคิด และการปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา สามารถเลือกสรรคุณธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อพัฒนาตนเองและสังคม

4. เพื่อให้เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี และปฏิบัติตนตามหน้าที่ชาวพุทธได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

5. เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจ และปฏิบัติศาสนพิธีได้อย่างถูกต้อง

ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายมีการแบ่งเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาเป็น 8 ส่วน เช่นเดียวกับระดับมัธยมศึกษาตอนต้น เพียงแต่มีการเปลี่ยนชื่อหัวข้อบางหัวข้อ และมีการสลับลำดับหัวข้อกันเท่านั้น ดังนี้ 1) ประวัติและความสำคัญของพระพุทธศาสนา 2) พุทธประวัติ ประวัติพุทธสาวก พุทธสาวิกาและชาวพุทธ ตัวอย่าง 3) พุทธธรรมเพื่อชีวิตและสังคม 4) พระสงฆ์และการปฏิบัติตนที่เหมาะสมต่อพระสงฆ์ 5) หน้าที่ชาวพุทธ 6) พระไตรปิฎก พุทธศาสนสุภาษิต ภาษาบาลีและคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา 7) การบริหารจัดการและเจริญปัญญา 8) มรณาทชาวพุทธ ศาสนพิธีและวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ

1. เกิดศรัทธา ซาบซึ้งและสำนึกในความสำคัญของพระพุทธศาสนาและคุณของพระรัตนตรัย

2. มีความรู้ความเข้าใจ สามารถคิดวิเคราะห์พระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมอย่างถูกต้อง

3. พิจารณาแนวคิดที่หลากหลายและวินิจฉัยความถูกต้องโดยหลักเหตุผลทางพระพุทธศาสนา

4. มีทักษะในการคิดและปฏิบัติตนอย่างถูกต้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและสามารถนำหลักพุทธธรรมมาพัฒนาตนและสังคม

5. เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีและปฏิบัติหน้าที่ชาวพุทธได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

จากข้อมูลจะเห็นได้ว่าวิชาพระพุทธศาสนาของหลักสูตรการศึกษาในปีนี้มีความเป็นมาตรฐานในแง่ของการจัดกลุ่มเนื้อหาวิชา กล่าวคือ ในส่วนของเนื้อหา มีการวางระบบหัวข้อวิชาพระพุทธศาสนาอย่างมีมาตรฐาน คือในระดับประถมศึกษาแบ่งเป็นสาระ 9 ประการ ซึ่งในทุกระดับชั้นของประถมศึกษาต้องเรียนภายในสาระ 9 ประการนี้ เพียงแต่มีการปรับเนื้อหาในเรื่องเดียวกันให้เหมาะกับระดับชั้น ส่วนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลายก็เช่นเดียวกันมีการแบ่งหัวข้อเป็น 8 ส่วน และใช้การเปลี่ยนแปลงเนื้อหาในแต่ละส่วนตามความเหมาะสมของระดับชั้น ซึ่งเนื้อหาไม่ว่าจะเป็นการแบ่งเป็นสาระทั้ง 9 หรือ 8 ก็ตาม เมื่อพิจารณาแล้วพบว่ามีความครอบคลุมเนื้อหาสาระของพระพุทธศาสนาได้ครบถ้วน

แต่อย่างไรก็ดีการแบ่งเนื้อหาวิชาเช่นนี้ ในอีกด้านหนึ่งกลับทำให้หลักสูตรเกิดปัญหาได้เช่นกัน กล่าวคือ ปัญหาเรื่องความซ้ำซ้อนของเนื้อหาวิชา และปัญหาเรื่องการแบ่งแยกเนื้อหาวิชา กล่าวคือเมื่อมีการแบ่งเนื้อหาเป็น 8 ส่วนในทุกระดับชั้น เนื้อหาในแต่ละหัวข้อนั้นย่อมมีความซ้ำซ้อนกันทั้งในแง่ของเนื้อหาและวัตถุประสงค์ เช่นในส่วนของมรณาทชาวพุทธ ศาสนพิธี และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ในทุกระดับชั้นคือตั้งแต่ในระดับประถมศึกษาถึงมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย ยิ่งถ้าพิจารณาลงไปในเนื้อหาวิชาแล้วจะพบความซ้ำซ้อน

ของเนื้อหาวิชาด้วยเช่น วันสำคัญทางพุทธศาสนาจะมีวันธรรมสวนะ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา เป็นต้น ซึ่งในทุกระดับชั้นก็จะมีเนื้อหาของวันดังกล่าวประกอบอยู่ด้วยทุกชั้น

แม้แต่เนื้อหาในส่วนอื่นๆ เช่น การบริหารจัดการและเจริญปัญญาในระดับประถมศึกษาจะเป็นการปฏิบัติภาวนาแบบพอง – ยุบ ในทุกระดับชั้น ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นก็จะมีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติสมาธิแบบนับลมหายใจในทุกวิชา เช่นกัน ในส่วนของมัธยมศึกษาตอนปลายเน้นการปฏิบัติกรรมฐานแบบอนุสติ 10 ประการ ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนหัวข้อกรรมฐานในระดับชั้นต่างๆ เช่นบางชั้นใช้พุทธานุสติ บางชั้นใช้มรณานุสติก็ตาม แต่การจัดเนื้อหาเช่นนี้ก็มีความซ้ำซ้อนกันในแง่ของหมวดธรรมเช่นเดียวกัน

ส่วนปัญหาประการที่สองคือ ปัญหาในการแยกหมวดธรรมนั้นพบว่าหลักธรรมเดียวกันได้ถูกแบ่งแยกสอนในหลายระดับชั้น เช่น เรื่องของทศ 6 พรหมวิหาร 4 มงคล 38 ประการ แม้แต่ อริยสัจ 4 ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาได้มีการแบ่งแยกหัวข้อธรรมในหมวดธรรมเดียวกัน แต่ไปเรียนในชั้นต่างๆ กัน ตามที่ผู้ร่างหลักสูตรคิดว่าเหมาะสม ด้วยเหตุนี้หลักธรรมหลายประการในวิชาพระพุทธศาสนาจึงถูกตัดแบ่งเรียนในแต่ละระดับชั้น ซึ่งเรื่องดังกล่าวทางกระทรวงศึกษาธิการได้ชี้แจงในประเด็นนี้ว่า

การแตกย่อยเนื้อหาบางเรื่องในส่วนที่เกี่ยวกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัยนั้น จะเห็นได้ว่าหลักธรรมในแต่ละระดับชั้นจะปรากฏเพียงบางหัวข้อหรือปรากฏไม่ครบทั้งหมด แต่จะไปปรากฏครบในระดับชั้นที่สูงขึ้น ทั้งนี้ได้คำนึงถึงความยากง่ายให้สอดคล้องกับพัฒนาการของเด็ก เช่นในเรื่องของทศ 6 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 2 กำหนดให้เรียนเพียง 4 หัวข้อ คือการเคารพพ่อแม่ การเคารพครู การเคารพผู้อาวุโส ความรักและความสามัคคีกับพี่น้อง ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ให้เรียนเพิ่มอีก 1 หัวข้อคือความรักและความสามัคคีกับเพื่อน เมื่อถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 จะได้เรียนครบทุกหัวข้อ⁷²

ในเรื่องของการแบ่งแยกหมวดธรรมในวิชาพระพุทธศาสนาออกนั้น แม้จะเป็นผลดีในเรื่องของการแบ่งระดับเพื่อความเหมาะสมของผู้ฟัง แต่ในขณะเดียวกันการแบ่งแยกหมวดธรรมเดียวกันออกจากกันนั้นย่อมทำให้การเรียนหมวดธรรมนั้นๆ ขาดความต่อเนื่อง และอาจจะขาดความสมบูรณ์ได้เช่นเดียวกัน เพราะปรากฏว่าหลักธรรมบางข้อในหลักสูตร เช่นเรื่องประโยชน์ 3 ได้ถูกตัดจนเหลือประโยชน์เพียงอย่างเดียวคือประโยชน์ในปัจจุบัน (ภิกขุธรรมมีกัตถประโยชน์)เท่านั้น ส่วนประโยชน์อีก 2 ประการมิได้มีการกล่าวถึง เรื่องการแบ่งแยกหมวดธรรมออกมาศึกษานี้ พระธรรมปิฎกมีทรรศนะดังต่อไปนี้

เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงไม่ได้ตรัสธรรมแค่เมตตา นี่เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเป็นชุดๆ เพื่อให้มีคุณลักษณะที่จะต้องปฏิบัติให้ครบ ถ้าเราเอาธรรมมาแยกกระจายออกเป็นข้อๆ จะเป็นอันตราย ในสังคมของเรา แม้แต่ในการเรียนการสอนก็นิยมเอาธรรมแยกออกมาเป็นข้อๆ เอาเมตตาข้อหนึ่ง เอากรุณาข้อหนึ่ง จนไม่รู้ว่า

⁷² กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว 2536), หน้าคำชี้แจง.

ชุดของมนต์อยู่ที่ไหน การที่พระพุทธเจ้าตรัสธรรมไว้เป็นชุดๆ นี้มีเหตุผลเพราะธรรมนั้นเป็นองค์รวมต้องปฏิบัติให้ครบจึงจะมีความสมบูรณ์ในตัวถ้าทำไม่ครบก็จะมีโทษ เมตตากฎานี้ ถ้าปฏิบัติไม่เข้าเป็นชุดและไม่ครบชุดก็จะมีโทษได้⁷³

วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรนี้ ได้อธิบายความในแง่มุมของประชาธิปไตยอยู่มาก ดังเช่นวิชา ส 048 พระพุทธศาสนา มีการกล่าวว่า

เน้นเนื้อหาสังคมชมพูทวีปสมัยก่อนพุทธกาลให้เห็นการปกครองที่ยึดมั่นในระบบวรรณะทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในสังคม ไม่เอื้อต่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ เป็นเหตุให้เกิดพุทธศาสนาขึ้นในสมัยนั้น อันเป็นรากฐานของประชาธิปไตยในสังคมไทยปัจจุบัน⁷⁴

การโยงเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลให้เข้ากับประชาธิปไตยของประเทศไทยในปัจจุบันย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการปรับตัวของพระพุทธศาสนาให้เข้ากับระบอบการปกครองอย่างเห็นได้ชัด การที่หลักสูตรในปี พ.ศ.2533 ยังมีการเน้นย้ำเรื่องประชาธิปไตยอยู่มากนี้ สาเหตุน่าจะมาจากการที่ระบอบประชาธิปไตยในประเทศไทยยังมีความไม่มั่นคงตลอดมา โดยหลังจากสภาพการเมืองได้พัฒนามาจนกระทั่งประเทศไทยได้มีโอกาสสัมผัสกับ “ประชาธิปไตยเต็มใบ” ในสมัยของพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี การเมืองไทยก็ต้องสะดุดอีกครั้งกับการยึดอำนาจโดยคณะรักษาความสงบเรียบร้อยหรือ “รสช.” ที่ได้ทำการยึดอำนาจจากรัฐบาลของพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ⁷⁵

นอกจากนี้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 พ.ศ.2530 – 2534 นั้นมีการกล่าวถึงการใช้หลักสูตรการศึกษาในการพัฒนาจิตใจในเรื่องประชาธิปไตยด้วย ซึ่งปรากฏอยู่ในส่วนของแผนงานพัฒนาจิตใจและวัฒนธรรม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในสังคมในการพัฒนาจิตใจให้เกิดจิตสำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม ชยันต์แข็ง พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี ร่วมมือร่วมใจกันในการทำงานตลอดจนทำนุบำรุงและธำรงไว้ซึ่ง เอกลักษณ์และศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ เพื่อเป็นรากฐานอันสำคัญที่รักษาไว้ซึ่งความมีเอกภาพ ความรัก ความหวงแหนประเทศ ความสามัคคี ความสงบสุข เป็นต้น โดยมีแนวทางส่งเสริมปลูกฝังศีลธรรมและจริยธรรม ค่านิยมอันดีงามของไทย ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาประเทศ ส่งเสริมการเรียนรู้ การเผยแพร่และการปฏิบัติตามหลักธรรมทางศาสนา

⁷³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *จวริกานูญ จวริกธรรม* (กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2543), หน้า 101.

⁷⁴ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนา ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2524 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533)* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2541), หน้า 12.

⁷⁵ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ*, หน้า 122.

แผนดังกล่าวมีการระบุถึงมาตรการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติและสอดแทรกเรื่องการพัฒนาจิตใจด้านคุณธรรม และค่านิยมในหลักสูตรการศึกษา อบรม ทั้งในและนอกระบบ รวมทั้งผู้บริหารการศึกษา โดยเน้นการประหยัด อดออม และนิยมไทย การพึ่งตนเอง ขยันหมั่นเพียร และมีความรับผิดชอบ มีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย ปฏิบัติหน้าที่อันพึงมีต่อชาติ ศาสน์ กษัตริย์ เป็นต้น⁷⁶ ดังนั้นการใช้หลักสูตรการศึกษาเป็นสื่อในการกล่อมเกลাজิตใจพลเมืองให้มีทัศนคติต่างๆตามที่รัฐต้องการจึงเป็นเรื่องที่รัฐทำมานาน ดังปรากฏอย่างชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปีดังกล่าว โดยเฉพาะวิชาพระพุทธศาสนาที่มีความยึดหยุ่นสูงและมีความสามารถในการปรับตัวมาตลอดให้เข้ากับนโยบายของรัฐและคงจะปรากฏอยู่ต่อไป

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2544 เป็นหลักสูตรการศึกษาที่ใช้ในปัจจุบัน สำหรับโครงสร้างโดยรวมของหลักสูตรนั้นปรากฏว่า การที่หลักสูตรได้มีการกำหนดรายละเอียดวิชาต่างๆ ไว้อย่างละเอียดนั้นน่าจะมาจากการที่หลักสูตรการศึกษาในปีนี้มีหลักการบางข้อเช่น การส่งเสริมให้ผู้เรียนได้พัฒนาและเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต โดยถือว่าผู้เรียนมีความสำคัญที่สุด สามารถพัฒนาตามธรรมชาติ และเต็มตามศักยภาพ เป็นหลักสูตรที่มีโครงสร้างยืดหยุ่นทั้งด้านสาระ เวลา และการจัดการเรียนรู้ เป็นหลักสูตรที่จัดการศึกษาได้ทุกรูปแบบ ครอบคลุมทุกกลุ่มเป้าหมาย สามารถเทียบโอนผลการเรียนรู้ และประสบการณ์ เป็นต้น

ด้วยเหตุที่หลักสูตรมีหลักการเช่นนี้เองจึงไม่มีการระบุรายละเอียดต่างๆ ของวิชาอย่างชัดเจนในทุกสาระการเรียนรู้ เช่น ไม่มีการแบ่งอัตราเวลาเรียนในแต่ละสาระการเรียนรู้ไว้อย่างชัดเจนว่าสาระการเรียนรู้ใด ต้องเรียนจำนวนเท่าใด โดยให้สถานศึกษาแต่ละแห่งพิจารณาตามความเหมาะสมว่าจะสอนสาระการเรียนรู้กลุ่มใด ในช่วงชั้นปีใด และจำนวนเท่าใดในแต่ละช่วงชั้นปี ซึ่งถือว่าหลักสูตรในปีนี้มีมีความยืดหยุ่นสูงมาก แต่อย่างไรก็ดีการที่หลักสูตรมีความยืดหยุ่นสูงก็อาจจะทำให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติได้ เพราะสถานศึกษาในแต่ละแห่งย่อมสามารถจัดการศึกษาได้อย่างมีอิสระ ซึ่งอาจจะทำให้ระบบการเรียนการสอนมีมาตรฐานการศึกษาไม่เท่ากัน และจะมีความเหลื่อมล้ำกันได้ทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ ดังจะได้ยกตัวอย่างถึงความยืดหยุ่นซึ่งกลายเป็นความไม่ชัดเจน และนำมาซึ่งข้อบกพร่องของหลักสูตรได้เช่นกัน กล่าวคือ

วัตถุประสงค์ประการหนึ่งของหลักสูตรนี้คือ เพื่อเห็นคุณค่าของตนเอง มีวินัยในตนเอง ปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาหรือศาสนาที่ตนนับถือ มีคุณธรรม จริยธรรมและค่านิยมอันพึงประสงค์ โดยมีมาตรฐานการเรียนรู้ ส.1.1 ให้เข้าใจ ประวัติ ความสำคัญ หลักธรรมของพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่ตนนับ

⁷⁶ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่หก พ.ศ.2530 – 2534* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ปรีดักชั่น, 2530), หน้า 91 – 93.

ถือ และสามารถนำหลักธรรมของศาสนามาเป็นหลักปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน มาตรฐาน ส 1.2 ยึดมั่นในศีลธรรมการทำความดีมีค่านิยมที่ดีงาม และศรัทธาในพระพุทธศาสนาหรือศาสนาที่ตนนับถือ และ มาตรฐาน ส 1.3 ประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรม และศาสนพิธีของพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่ตนนับถือ ค่านิยมที่ดีงาม และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาตน บำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม สิ่งแวดล้อม เพื่อการอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข

มีข้อสังเกตว่ามาตรฐานการเรียนรู้ดังกล่าวไม่ได้เจาะจงว่าเป็นวิชาพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่เป็นความมุ่งหมายในกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ทั้งหมดแต่ก็มีการกล่าวถึงชื่อพระพุทธศาสนาเป็นหลัก การไม่ระบุชื่อศาสนาไว้ชัดเจนน่าจะเป็นเพราะความยืดหยุ่นของหลักสูตรนี้ ซึ่งในช่วงต้นของการร่างหลักสูตรนั้นไม่มีการระบุชื่อศาสนาใดๆ ทั้งสิ้นแม้แต่พุทธศาสนา ซึ่งประเด็นดังกล่าวมีความสำคัญมากถึงขนาดมีการเรียกร้องจากหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้องในช่วงปี พ.ศ.2544 โดยเฉพาะกลุ่มชาวพุทธ เช่นมีการออกมาชุมนุมเพื่อเรียกร้องกับรัฐบาล ดังที่ปรากฏในหน้าแรกของหนังสือพิมพ์ไทยรัฐเมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2544 ว่า “ชาวพุทธลุกฮือ นัดชุมนุมใหญ่ เตรียมบุกทำเนียบ เช้าวันนี้”⁷⁷

สำหรับเนื้อหาข่าวโดยสรุปนั้นกล่าวว่า ชาวพุทธกว่า 5,000 คน จาก 34 องค์กร นัดชุมนุมเพื่อเสนอข้อเรียกร้อง 5 ข้อ โดยข้อเรียกร้องที่ 4 มีการเสนอให้วิชาพระพุทธศาสนาเป็นหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน และมีมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ โดยเป็นวิชาบังคับสำหรับนักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิกชน และมีค่าหน่วยการเรียนรู้และเวลาเรียนไม่น้อยกว่าในหลักสูตรปัจจุบัน ทั้งนี้สืบเนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาที่ให้ยุบกระทรวงศึกษาธิการ ทบวงมหาวิทยาลัย คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ มาจัดตั้งเป็นกระทรวงใหม่คือ กระทรวงศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลกระทบต่อโครงสร้างพระพุทธศาสนา ทั้งระบบการบริหารคณะสงฆ์ การจัดการศาสนสมบัติ และการลดความสำคัญของวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน และเนื่องจากการนำตัวแทนจากศาสนาอื่นเข้ามาบริหารงานศาสนาพุทธ จนเป็นเหตุให้คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจำนวนมากไม่พอใจ ซึ่งคณะสงฆ์และองค์กรพุทธได้ออกมาเรียกร้องให้สำนักงานปฏิรูปการศึกษามอบหลักสูตรวิชาพุทธศาสนาเป็นหลักในทุกชั้นเรียน พร้อมทั้งให้ยกเลิกการนำตัวแทนจากศาสนาอื่นเข้ามาเป็นคณะกรรมการการศึกษาและวัฒนธรรม หรือหากไม่ยกเลิกก็ให้แยกส่วนงานพระพุทธศาสนาเป็นองค์กรอิสระ⁷⁸

นอกจากนี้ ในวันที่ 11 เมษายน พ.ศ.2544 หนังสือพิมพ์ไทยรัฐได้นำเสนอข่าวนี้สืบเนื่องจากเมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2544 โดยมีการเสนอข่าวในหน้าแรกว่า “ทักษิณรับรับมติ 34 องค์กร สั่งระดมมันสมองแก้ไข

⁷⁷ ไทยรัฐ (10 เมษายน 2544):1.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

ให้”⁷⁹ เนื้อหาโดยสรุปกล่าวว่านายกรัฐมนตรีติดตามปัญหาโครงสร้างกระทรวงใหม่มาตลอด ขอยืนยันว่าจะพิจารณามติที่เสนอมายังเร่งด่วนและจะแก้ไขให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของคนส่วนใหญ่พร้อมกล่าวว่าตนเป็นชาวพุทธพันธุ์เปอร์เซียต้นตอมาจากเขมร วัฒนชัย รว.ศึกษาธิการ กล่าวถึงข้อเสนอเชิงนโยบายที่อยากให้มีการสอนศาสนาพุทธในโรงเรียน ต้องการให้ศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติก็ไม่มีปัญหา เพราะตรงกับนโยบายของรัฐบาลอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามต้องทำความเข้าใจกับศาสนาอื่นด้วย เพราะการเป็นชาวพุทธที่ดีต้องปฏิบัติตามธรรมะและไม่ถูกเหยียดหยามศาสนาอื่น ควรอยู่ร่วมกับศาสนาอื่นได้อย่างสันติ⁸⁰

ภายหลังการประชุมม็อบเรียกร้องดังกล่าว กระทรวงศึกษาธิการจึงมีคำสั่งวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2545 เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำรายละเอียดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาใน หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน 12 ปี มีพระธรรมปิฎก ดร.สิริกร มณีรินทร์ ศาสตราจารย์พิเศษ จำนงค์ ทองประเสริฐ และปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เป็นต้น เป็นที่ปรึกษา โดยมีพระเทพโสภณเป็นประธานกรรมการ และมีกรรมการรวม 63 รูป/คน⁸¹ เมื่อจัดทำหลักสูตรแกนกลางเสร็จสิ้น พระเทพโสภณได้กล่าวชี้แจงเรื่องการจัดทำหลักสูตรแกนกลางวิชาพระพุทธศาสนาไว้ ดังนี้

ประเด็นที่น่าสังเกตเกี่ยวกับหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 ก็คือว่าหลักสูตรนี้พูดถึงแต่สาระและมาตรฐานการเรียนรู้กว้างๆ ไม่มีการพูดถึงรายละเอียดสาระการเรียนรู้ ทั้งนี้เพราะหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 ได้ปล่อยให้สถานศึกษาแต่ละแห่งเติมรายละเอียดกันเอง หลักสูตรนี้พูดถึงการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาไว้เพียง 10 บรรทัด ชาวพุทธทั้งหลายมีความหวังว่าพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องละเอียดอ่อน ถ้าปล่อยให้สถานศึกษาแต่ละแห่งต่างจัดทำรายละเอียดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาตนเอง ก็เกรงว่าจะเกิดการแตกนิกายมากมายในพระพุทธศาสนา และความแตกแยกทางศาสนานี้จะมีผลกระทบต่อความสามัคคีของคนในชาติอย่างแน่นอน ดังนั้นจึงมีการเรียกร้องให้จัดทำหลักสูตรแกนกลางของสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาที่ทุกโรงเรียนสามารถนำไปใช้ร่วมกัน⁸²

ด้วยเหตุนี้หลักสูตรจึงมีการปรับปรุงจากเดิมที่ไม่มีการระบุชื่อของศาสนาใดๆ มาเป็นคำว่าศาสนาพุทธและศาสนาที่ตนนับถือ ซึ่งก็ไม่ได้ระบุศาสนาใด ซึ่งแตกต่างจากหลักสูตรในอดีตบางหลักสูตรที่มีการระบุชื่อศาสนาอื่น เช่นกลุ่มวิชาอิสลามศึกษาเป็นวิชาเลือกในกลุ่มสังคมศึกษาอย่างชัดเจน การไม่ระบุชื่อของศาสนาใดๆ ในเบื้องต้นนี้น่าจะเกิดจากความต้องการให้เกิดความยืดหยุ่นในทางปฏิบัติ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็

⁷⁹ ไทยรัฐ (11 เมษายน 2544):1.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

⁸¹ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2545), หน้า จ.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า ค.

ทำให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติในแต่ละโรงเรียนว่าจะทำการสอนศาสนาใด เป็นต้น การที่มีการกล่าวถึงศาสนาพุทธในเวลาต่อมานั้นน่าจะมาจากการที่คนไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก และน่าจะเกิดจากการชุมนุมเรียกร้องที่เกรงว่าจะไม่มีการสอนวิชาพระพุทธศาสนาเพราะไม่มีการระบุไว้ในหลักสูตรด้วย และแม้ว่าจะมีการระบุชื่อพุทธศาสนาในหลักสูตรแล้วก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติหลักสูตรยังมีความยืดหยุ่นที่จะทำให้ไม่มีการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาได้ ในกรณีที่โรงเรียนนั้นไม่มีผู้นับถือศาสนาพุทธ ซึ่งก็อาจจะทำให้เกิดปัญหาตามมาอีกมากกว่าในโรงเรียนที่มีนักเรียนหลายศาสนานั้นจะทำการสอนอย่างไร เป็นต้น ซึ่งเรื่องเหล่านี้กระทรวงศึกษาธิการควรทำการชี้แจงให้ชัดเจนเพื่อความไม่สับสนในทางปฏิบัติ

ด้วยเหตุนี้ อธิบดีกรมวิชาการได้ทำหนังสือชี้แจงที่ ศธ 0607/4389 ไว้ความว่า “การจัดการเรียนรู้ในสาระที่ 1 ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรมในส่วนที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้น สถานศึกษาควรจัดให้ผู้เรียนที่นับถือศาสนาพุทธได้เรียนรู้ประมาณ 2 ชั่วโมง หรือ 2 คาบต่อสัปดาห์ คาบละ 50 นาที หรือตามความเหมาะสม เพื่อเน้นความเป็นคนดี และต้องจัดคาบเวลาสำหรับอื่นๆ ในกลุ่มสังคมศึกษาฯ ด้วย”⁸³ อย่างไรก็ตามก็ดีพระเทพโสภณกล่าววิจารณ์ถึงคำชี้แจงของอธิบดีกรมวิชาการว่า “เนื่องจากหนังสือของอธิบดีกรมวิชาการฉบับนี้เป็นคำชี้แจงไม่ใช่คำสั่ง เราจึงไม่มีทางมั่นใจว่า สถานศึกษาจะปฏิบัติตามหรือไม่ เรื่องนี้คงจะต้องติดตามกันต่อไป”⁸⁴ สิ่งเหล่านี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ชัดเจนของหลักสูตรได้ประการหนึ่ง ซึ่งอาจมีสาเหตุจากผู้ปฏิบัติ หรืออาจเกิดจากส่วนนโยบายคือผู้ออกคำสั่งซึ่งในที่นี้คือกระทรวงศึกษาธิการ ก็เป็นไปได้

อย่างไรก็ดีในประเด็นดังกล่าวนี้ได้มีเสียงทักท้วงจากศาสนิกอื่นที่มีส่วนร่วมในการร่างหลักสูตรกลุ่มสาระการเรียนรู้ด้านสังคม ดังเช่น จดหมายของนายวินัย สะมะฮุน ผู้รับผิดชอบ หลักสูตรอิสลามศึกษา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสาระการเรียนรู้ด้านศาสนา ลงวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2546 ถึงอธิบดีกรมวิชาการในขณะนั้นคือนายประพัฒน์พงศ์ เสนาฤทธิ์ เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2546 เนื้อความในจดหมายฉบับดังกล่าวได้รวบรวมข้อวิจารณ์จากบางองค์กรในกลุ่มผู้นับถือศาสนาอิสลามถึงรายละเอียดสาระการเรียนรู้วิชาพระพุทธศาสนาว่ามีความไม่เหมาะสมนั้นคือข้อความว่า “พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย” โดยในจดหมายฉบับดังกล่าวได้รวบรวมเหตุผลหลายประการ แต่สรุปได้ว่าเพราะเป็นการขัดต่อรัฐธรรมนูญ และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ดังที่ปรากฏข้อความบางส่วน ดังนี้

ไม่ปรากฏในรัฐธรรมนูญเรื่องศาสนาประจำชาติ การจัดทำสาระ ควรต้องสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญ
เนื่องจากสาระเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร และหลักสูตรออกโดยอาศัยอำนาจของ พรบ.การศึกษา และ พรบ.
การศึกษาออกโดยรัฐธรรมนูญ เมื่อรัฐธรรมนูญบัญญัติเรื่องศาสนาประจำชาติ ก็ไม่ควรกำหนดไว้ในสาระ

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

ดังกล่าว และน่าจะถือว่าขัดกับรัฐธรรมนูญ ... คำว่า “ประจำชาติ” ในข้อเท็จจริงตามประวัติศาสตร์ และข้อเท็จจริงในปัจจุบันมิได้จำกัดแต่เฉพาะศาสนาใดศาสนาหนึ่ง เพราะประเทศไทยประกอบด้วยหลายศาสนา และปัจจุบันรับรองไว้ 5 ศาสนา คือ พุทธ อิสลาม คริสต์ ซิกข์ พราหมณ์ – ฮินดู ทั้งหมดถือว่าเป็นศาสนาที่มีอยู่ประจำชาติไทยทั้งสิ้น และเรื่องการนับถือศาสนาใดรัฐธรรมนูญก็ไม่ได้บังคับไว้จนจะตีความว่าศาสนาที่บังคับให้ถือ นั้นเป็นศาสนาประจำชาติ นอกจากถือเป็นสิทธิพึงเลือกศรัทธาของบุคคลไม่ว่าจะเป็นศาสนาใดก็ตาม ตามระบุไว้ใน มาตรา 38 แห่งรัฐธรรมนูญ ⁸⁵

เรื่องพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติหรือไม่นั้นเป็นเรื่องที่ทางคณะผู้ร่างหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญมาก ด้วยเหตุนี้ในหนังสือหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาจึงได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้ ดังนี้

ในทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชนชาติไทย เนื่องมาด้วยกันกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะนับตั้งแต่สมัยก่อนที่ชนชาติไทยมีประวัติศาสตร์อันชัดเจน ชาวไทยก็ได้นับถือพระพุทธศาสนาต่อเนื่องตลอดมา จนกล่าวได้ว่าประวัติของประเทศไทย เป็นประวัติของชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา ... ทำให้พูดได้อย่างถูกต้องมั่นใจว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เมื่อชาวไทยทั่วประเทศได้ฟังกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ตรัสต่อพระสันตปาปา จอห์น ปอล ที่ 2 ประมุขแห่งคริสตศาสนิกายโรมันคาทอลิก ในคราวที่เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2527 มีความจำเพาะตอนที่ว่า “คนไทยเป็นศาสนิกชนที่ดีด้วยกัน ส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ” ⁸⁶

ข้อเท็จจริงในเรื่องดังกล่าวคงเป็นเรื่องยากที่จะตัดสินได้ว่าควรหรือไม่ควร ถูกหรือผิดเป็นต้น เพราะเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน แต่อย่างไรก็ดี เรื่องนี้อาจสะท้อนให้เห็นถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับลักษณะของหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2544 ได้ว่าหลักสูตรที่มีความยืดหยุ่นเกินไปย่อมทำให้หลักสูตรมีความไม่ชัดเจนและสับสนทั้งในทางทฤษฎีและปฏิบัติ จนสามารถใช้โอกาสจากความยืดหยุ่นของหลักสูตรเพื่อตอบสนองความเชื่อแบบยึดมั่นถือมั่นในด้านศาสนาของแต่ละฝ่ายและปกป้องศาสนาของตนเอง เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาที่เกิดขึ้นได้จากหลักสูตรที่มีลักษณะเช่นนี้ และเป็นที่น่าสังเกตอีกว่าการกระทำดังกล่าวย่อมไม่นำไปสู่เป้าหมายของการศึกษาที่แท้จริงเพื่อมุ่งพัฒนาคนให้มีความรู้ แต่เป็นไปเพื่อการตอบสนองอัตลักษณ์ของแต่ละฝ่ายมากกว่า นอกจากนี้ประเด็นดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นถึงความจริงประการหนึ่งในสังคมไทยคือความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญระหว่างการเมือง การศึกษา และการศาสนาได้เป็นอย่างดี

สำหรับอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ซึ่งอยู่ในกลุ่มสาระการเรียนรู้ในกลุ่มสังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม มีอัตราร้อยละ 8 ในระดับประถมศึกษา ร้อยละ 6.66 ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษา

⁸⁵ วินัย ธรรมะอนุ, *จดหมาย, 1 กุมภาพันธ์ 2546*. (ถึงอธิบดีกรมวิชาการ นายประพัฒน์พงศ์ เสนาฤทธิ์)

⁸⁶ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2545), หน้า 1.

ตอนปลาย เนื้อหาของวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรประกอบไปด้วย 7 หัวข้อหลัก คือ 1) ประวัติและความสำคัญของพระพุทธศาสนา 2) หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา 3) ประวัติพุทธสาวก พุทธสาวิกา 4) หน้าที่ชาวพุทธ 5) การบริหารจัดการและเจริญปัญญา 6) วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา 7) สัมมนาพระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาและการพัฒนา โดยในระดับประถมศึกษาจะไม่มีเนื้อหาในหัวข้อที่ 7 โดยจะเห็นได้ว่าหัวข้อหลักในหลักสูตรนี้มีความคล้ายคลึงกับหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2533 มาก ซึ่งทำให้ปัญหาเกี่ยวกับวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาทั้งสองนี้มีจุดร่วมเดียวกัน คือในจุดดีสามารถกล่าวได้ว่าการจัดเนื้อหาให้มีมาตรฐานเดียวกัน และเป็นระบบ ในขณะที่การจัดเนื้อหาหลักสูตรเช่นนี้ก็ทำให้เกิดปัญหาความซ้ำซ้อนของหลักธรรมและปัญหาการแบ่งแยกหมวดธรรม เช่นกัน

สำหรับเนื้อหาหลักสูตรนั้นเกือบทุกระดับชั้นปีมีความซ้ำซ้อนกันของหลักธรรม เช่นอริยสัจ 4 ฯลฯ มีการสอนเนื้อหาเหล่านี้ซ้ำกันในทุกชั้นปีในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1 – 6 หรือ เรื่องการบริหารจัดการและปัญญา มีการสอนเรื่องอานาปานสติในทุกชั้นปี การที่มีหัวข้อธรรมเดียวกันในทุกชั้นปีนั้น แม้ว่าเนื้อหาในแต่ละหัวข้อจะมีความแตกต่างกันบ้างและมีความยากง่ายแตกต่างกันไปตามระดับชั้น ซึ่งเป็นข้อดีที่ทำให้เห็นความลึกซึ้งของหลักธรรมไปตามระดับชั้น แต่การที่ในทุกระดับชั้นมีการเรียนหัวข้อธรรมเดียวกันก็ทำให้หลักสูตรมีความซ้ำซ้อน เช่นกัน เมื่อหลักสูตรมีปัญหาเรื่องเนื้อหาธรรมซ้ำซ้อนกันแล้ว ยังทำให้เกิดปัญหาการแบ่งแยกหมวดธรรมออกจากกันโดยไม่มีความจำเป็น และใช้เวลาในการเรียนแบบแยกส่วนหมวดธรรมเหล่านั้น โดยมีระยะห่างระหว่างชั้นเป็นปีๆ เช่น มงคลสูตร มีการแบ่งหัวข้อของมงคลมาเรียนในแต่ละปี เช่น ชั้น ม.1 เรียนมงคลข้อ 1 – 3 ม. 2 เรียนมงคลข้อ 4 – 6 เป็นต้น หรือหลักธรรมเรื่องทศ 6 มีการแบ่งข้อมาเรียนเช่นกัน หลักธรรมเรื่องไตรสิกขา เรื่องไตรลักษณ์ หรือแม้แต่ สังคหวัตถุ 4 ก็ถูกแบ่งเนื้อหา โดยใช้เวลาวันข้ามปีในหลักธรรมแต่ละข้อ เป็นต้น การแบ่งหัวข้อธรรมมาเรียนนี้ย่อมทำให้ผู้เรียนและอาจารย์ครูผู้สอนขาดความต่อเนื่องในการเข้าใจหลักธรรมและยังทำให้การเข้าใจเนื้อหาธรรมถูกเรียนแบบแยกส่วน ซึ่งอาจนำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมที่คลาดเคลื่อนและนำไปใช้ผิดได้

นอกจากจะมีการแยกเนื้อหาธรรมให้เว้นระยะห่างแล้ว ลำดับธรรมในหลักสูตรยังมีการข้ามลำดับชั้น เช่น เอมมงคลข้อสูงกว่า มาเรียนก่อนมงคลชั้นต่ำกว่า ดังเช่นในระดับชั้น ม.5 และ ม.6 ที่เนื้อหาของมงคลในชั้น ม.5 เป็นมงคลข้อที่สูงกว่าชั้น ม.6 ถึงแม้ว่าลำดับชั้นดังกล่าวอาจจะไม่ใช่ประเด็นใหญ่ในการเข้าใจเนื้อหาธรรมมากนักก็ตาม แต่การที่หลักสูตรมีการข้ามลำดับชั้นก็ย่อมทำให้ผู้เรียนเกิดความสับสนได้ เช่นความไม่ต่อเนื่องของเนื้อหา อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจผิดในหลักธรรมได้เช่นเดียวกัน สำหรับเนื้อหาวิชาโดยภาพรวมนั้นแทบไม่มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาอะไรทั้งสิ้น แม้ในหลักสูตรใหม่ปี พ.ศ. 2544 นี้จะมีการแบ่งช่วงชั้นให้ดูเหมาะสมกับวัย และมีการจัดแบ่งเนื้อหาสาระตามระดับชั้นให้ดูชัดเจนมากยิ่งขึ้น แต่ก็แทบจะไม่มี ความแตกต่างอะไรกับ

หลักสูตรในปีเก่าๆ ที่ผ่านมา และเนื้อหาก็ยังมีความซ้ำซ้อนกันอยู่ ถึงแม้ว่าจะอธิบายความมุ่งหมายให้ดูแตกต่างกันไปแต่ก็เป็นเนื้อหาเดียวกัน ทำให้หลักสูตรมีความซ้ำซ้อนอยู่เช่นเดิม

หลักสูตรที่สำคัญอันถือได้ว่าเป็นหลักสูตรที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ 4 ก็ถูกตีความให้มีความหมายไปทางโลกียธรรมมากกว่าที่จะเป็นโลกุตตรธรรม ทั้งที่เมื่อว่าตามหลักอริยสัจแล้ว เป็นเรื่องของโลกุตตรธรรมมากกว่าโลกียธรรม แต่เหตุผลอาจจะเพราะทั้งผู้ร่างหลักสูตรและผู้เรียนไม่เห็นความจำเป็นของโลกุตตรธรรมในปัจจุบันก็เป็นได้ เช่นในหลักสูตรปีการศึกษา 2544 ชั้น ม.1 มีการจัดหมวดธรรมเรื่องจิตวิเศษ เป็นนิโรธสัจ หรือธรรมที่ควรบรรลุ ซึ่งความหมายที่แท้จริงของนิโรธในพระพุทธศาสนานั้นคือการดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงคือพระนิพพานนั่นเอง ถึงแม้ว่าในหลักสูตรปีเดียวกันนั้นเองในระดับ ม.6 มีการอธิบายนิโรธว่าคือพระนิพพานก็ตาม อย่างไรก็ตามแม้ว่าระดับชั้นของนิโรธจะมีหลายระดับก็ตามแต่การอธิบายความนิโรธให้มีหลายความหมายย่อมทำให้เกิดความสับสนต่อความเข้าใจของผู้เรียนได้ และถึงแม้ว่าระดับการเรียนรู้ของนักเรียนชั้น ม.1 กับ ม.6 จะมีความแตกต่างกันมาก และการอธิบายจะจำเป็นต้องอธิบายจากง่ายไปสู่ยาก แต่การอธิบายความเหล่านั้นก็ไม่ตรงกับหลักอริยสัจอย่างแท้จริงจึงอาจจะทำให้เข้าใจหลักธรรมคลาดเคลื่อนมากกว่าที่จะมีความเข้าใจมากขึ้นก็เป็นได้

แม้ว่าในหลักสูตรปี พ.ศ. 2544 พยายามที่จะให้ผู้ศึกษาโยงความรู้วิชาพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกันแบบบูรณาการ ซึ่งว่าโดยเนื้อหาและองค์ความคิดรวมแล้วก็คือความรู้ความเข้าใจและเลื่อมใสในพระรัตนตรัย แต่ตราบใดที่เนื้อหาหลักสูตรและวิธีการสอนยังไม่สามารถทำให้ผู้ศึกษาเข้าถึงแก่นแท้ของหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้ โดยเฉพาะหลักธรรมอันถือเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาเช่นเรื่องนิพพาน เป็นต้น ความเข้าใจและเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างแท้จริงนั้นก็จะไม่สามารถเข้าถึงได้เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าผู้เรียนจะสามารถเข้าใจในพระรัตนตรัยได้แต่ยังไม่เข้าถึงพระรัตนตรัย การวางหลักสูตรนั้นๆ ต้องถือว่าล้มเหลวเพราะว่าไม่สัมฤทธิ์ผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพราะผู้ศึกษาไม่สามารถบรรลุและเข้าถึงพระรัตนตรัยได้อย่างแท้จริง

ในส่วนของเนื้อหาบางอย่าง เช่นในส่วนของตัวอย่างของชาวพุทธที่ดีที่มีการนำผู้มีชื่อเสียงในสังคมพระพุทธศาสนาหลายท่านทั้งบรรพชิต และฆราวาส เช่นพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) อาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ อนาคตาริก ธรรมปาละ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันก็มีการนำบุรพกษัตริย์ไทยหลายพระองค์มาเป็นตัวอย่างในการเป็นชาวพุทธที่ดี เช่น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น จริยอยู่ที่บุรพกษัตริย์เหล่านี้ทรงเป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก แต่ก็มิได้ทรงมีความโดดเด่นในพระพุทธศาสนาเท่าใดนัก นอกจากจะทรงเป็นองค์อัครพุทธ

ศาสนูปถัมภกที่สำคัญ แต่บุรพกษัตริย์เหล่านี้ทรงปรากฏโดดเด่นในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงทำคุณูปการแก่ประเทศชาติมากกว่าบทบาทด้านพระพุทธศาสนา หรือในส่วนเรื่องนำรู้จากพระไตรปิฎกมีการเน้นเนื้อหาเรื่องการครองตนเป็นพลเมืองที่ดี⁸⁷ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันศาสนากับสถาบันพระมหากษัตริย์ชัดเจนมากกว่า ซึ่งสิ่งนี้ย่อมรวมไปถึงความสัมพันธ์กับสถาบันชาติอีกด้วย

การที่เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรยังสะท้อนความผูกพันกับสถาบันของชาติเป็นต้น ย่อมสอดคล้องกับหลักการในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ.2542 ที่มีความมุ่งหมายและหลักการในมาตราที่ 7 ว่าในกระบวนการเรียนรู้ต้องมุ่งปลูกฝังจิตสำนึกที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข รู้จักรักษาและส่งเสริมสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ ความเคารพ กฎหมาย ความเสมอภาค และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย รู้จักรักษาผลประโยชน์ส่วนรวมและของประเทศชาติ เป็นต้น⁸⁸

วิชาพระพุทธศาสนาจึงมีการปรับเนื้อหาให้สอดคล้องกับความมุ่งหมายของ พ.ร.บ.ดังกล่าว ซึ่งแท้ที่จริงแล้วบทบาทของวิชาพระพุทธศาสนาที่ผูกพันกับสถาบันทั้ง 3 นี้ก็ได้ดำเนินมาช้านานแล้ว นอกจากนั้นเนื้อหาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรใหม่นี้ยังถูกปรับให้เข้ากับความต้องการของสังคมไทยในสมัยใหม่ด้วย เช่น ส่วนสัมมนาพระพุทธศาสนากับการแก้ปัญหาและการพัฒนานั้นมีการเชื่อมโยงเนื้อหาพระพุทธศาสนากับการพัฒนาชุมชนและการจัดระเบียบสังคม พระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจพอเพียง พระพุทธศาสนากับการพัฒนาที่ยั่งยืน หรือในส่วนของการบริหารจัดการและปัญญาที่ถูกปรับให้มีเนื้อหาในการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นต้น⁸⁹

การที่วิชาพระพุทธศาสนาปรับตัวให้เข้ากับสภาพความต้องการของสังคมสมัยใหม่นั้นน่าจะสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 ที่มีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อ “การพัฒนาที่ยั่งยืนและคุณภาพชีวิตที่ดีมีสุขของคนไทย” รวมถึงมีค่านิยมร่วม โดยการสร้างจิตสำนึกให้คนไทยได้ตระหนักถึงวิกฤตของประเทศและความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการคิด ทักษะคิด และกระบวนการทำงาน โดยยึด “ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” เป็นปรัชญานำทางเพื่อให้เอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารจัดการประเทศที่มุ่งสู่ประสิทธิภาพ หรือการให้คนไทยส่วนใหญ่มีการศึกษา และรู้จักเรียนรู้ต่อเนื่องตลอดชีวิต เป็นคนดี มีคุณธรรม

⁸⁷ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา*, หน้า 157.

⁸⁸ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎีกา, *พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542* (กรุงเทพฯ: บริษัท พรักหวานกราฟฟิค จำกัด, 2542), หน้า 5 – 6.

⁸⁹ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา*, หน้า 134 – 161.

และชื่อเสียงสุจริต อยู่ในสังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ สามารถรักษามิปัญญาท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการสืบสานวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงาม เป็นต้น⁹⁰

ดังนั้นการที่วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรมีการปรับตัวให้เข้ากับแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง หรือการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นต้น ย่อมมีความสัมพันธ์กับความต้องการของสังคมไทยในปัจจุบัน ซึ่งมีการเน้นย้ำในเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจหลังเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจเมื่อปี พ.ศ.2540 จึงไม่เป็นเรื่องแปลกใหม่อะไรที่วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาจะปรับตัวให้เข้ากับภาวะทางสังคมแบบใหม่ ดังเช่นที่เคยปรับตัวมาเสมอ อย่างไรก็ตามในช่วงปีการศึกษาในหลักสูตรปี พ.ศ.2544 ตรงกับรัฐบาลในสมัยของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ซึ่งเป็นช่วงที่เศรษฐกิจของประเทศไทยเพิ่งจะพ้นจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ

ดังนั้นในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 พ.ศ.2545 – 2549 จึงมีวิสัยทัศน์ในเรื่องสังคมไทยที่พึงประสงค์ที่เน้นให้คนไทยทุกคนมีโอกาสและความเสมอภาคที่จะพัฒนาตนเองเต็มศักยภาพ เพื่อเป็นคนดี คนเก่ง ถึงพร้อมด้วยคุณธรรม จริยธรรม มีวินัย เคารพกฎหมาย มีความรับผิดชอบและมีจิตสำนึกสาธารณะ มีความสามารถคิดเอง ทำเอง และพึ่งพาตนเองมากขึ้น หรือบางข้อต้องการพัฒนาเศรษฐกิจให้มีความเข้มแข็งและแข่งขันได้ เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีเสถียรภาพ ได้รับการพัฒนาอย่างยั่งยืน พร้อมก้าวสู่เศรษฐกิจยุคใหม่อย่างรู้เท่าทัน เป็นต้น⁹¹ การที่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมีความมุ่งหมายเช่นนี้ก็น่าจะเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจในครั้งนี้ได้ให้บทเรียนที่เจ็บปวดแก่คนไทยมากมายหลายประการรวมทั้งบทเรียนที่ว่า การดำเนินนโยบายต่างๆ นั้นต้องเดินไปด้วยความรู้เท่าทันภาวะการณ์ต่างๆ ของโลกด้วย⁹² กอปรกับนายกรัฐมนตรีทักษิณ ชินวัตร ซึ่งเป็นนักธุรกิจที่ประสบความสำเร็จสูงได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ความเป็นนักธุรกิจนั้นจึงน่าจะมีผลต่อการดำเนินนโยบายต่างๆ ได้มีผู้วิเคราะห์ไว้ว่า

สาเหตุที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ประสบผลสำเร็จในด้านธุรกิจอย่างรวดเร็ว เพราะเป็นผู้มีความกล้าในการตัดสินใจ กล้าทดลองลงทุนในธุรกิจใหม่ๆ นอกนั้นยังเป็นนักเจรจา สามารถประสานได้กับทุกฝ่ายมีความกว้างขวางในการสร้างพันธมิตร มีวิสัยทัศน์ สามารถประเมินสถานการณ์ได้ถูกต้องพร้อมกับกำหนดกลยุทธ์ได้ตรงกับความเสี่ยงเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ด้วยเหตุนี้กลุ่มบริษัทในเครือ “ชินวัตร” จึงสามารถก้าวสู่กลุ่ม

⁹⁰ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่เก้า พ.ศ.2545 – 2549* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2544), หน้า 13 – 15.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

⁹² โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ*, หน้า 156.

ธุรกิจในแนวหน้าของประเทศไทยและหวังไว้ว่าจะนำความรู้ความสามารถตลอดจนประสบการณ์จากความสำเร็จในด้านธุรกิจมาแก้ไขปัญห เศรษฐกิจของประเทศให้ผ่านพ้นช่วงวิกฤตไปได้⁹³

แม้นโยบายของรัฐบาลในยุคปัจจุบันจะมีความมุ่งเน้นเกี่ยวกับนโยบายในด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นโครงการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน การพักชำระหนี้เกษตรกร โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค หรือโครงการเอื้ออาทรต่างๆ จนผู้สื่อข่าวประจำทำเนียบรัฐบาลในปี พ.ศ.2546 นั้นได้ตั้งฉายารัฐบาล โดยรัฐบาลพรรคไทยรักไทยได้รับฉายาว่า “รัฐบาลตระกูลเอื้อ” อันเป็นการสะท้อนถึงนโยบายของรัฐบาลภายใต้ชื่อโครงการ “เอื้ออาทร” ต่อประชาชน⁹⁴ หรือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติจะมีการเน้นเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจไทยให้เป็นศูนย์กลางของภูมิภาค และเป็นศูนย์กลางการศึกษาและวิทยาการที่เข้มแข็ง โดยมีบริการด้านการศึกษาที่เริ่มเชื่อมโยงกับสถาบันนานาชาติในภูมิภาคต่างๆ มากขึ้น⁹⁵ ก็ตาม

แต่อย่างไรก็ดี รัฐบาลในปัจจุบันก็ได้เห็นความสำคัญของการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา จึงได้จัดตั้ง “โรงเรียนวิถิพุทธ” ขึ้น โดยเมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ.2545 กระทรวงศึกษาธิการได้จัดประชุมเรื่องหลักสูตรใหม่เด็กไทยพัฒนา : หัวใจของการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ.ท.ดร.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี ได้เห็นชอบกับแนวคิดของ ศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่เสนอให้มีโรงเรียนนำร่องวิถิพุทธ ให้ครูเข้าห้องเรียนด้วยแบบอย่างของชาวพุทธ ใช้กระบวนการสอนแบบพุทธ กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ส่งเสริมการจัด “โรงเรียนวิถิพุทธ” ด้วยปรารถนาให้เป็นจุดสำคัญของการนำคุณค่ามหาศาลของพระพุทธธรรมมาสู่สังคมไทย เพื่อให้สมกับที่ประเทศไทยมีพุทธศาสนิกชนถึง 95 % โดยโรงเรียนวิถิพุทธ คือ โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการบริหาร และการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขา อย่างบูรณาการ⁹⁶

โรงเรียนวิถิพุทธเป็นสถานศึกษาในระบบปกติที่นำหลักพุทธธรรมหรือองค์ความรู้ที่เป็นคำสอนในพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาของสถานศึกษานั้น โดยมีจุดเน้นที่สำคัญคือ การนำหลักธรรมมาใช้ในการพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา ซึ่งอาจเป็นการเรียนการสอนในภาพรวม

⁹³ ธนาภิต, *ประวัตินายกรัฐมนตรีไทย*, หน้า 456.

⁹⁴ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, *การเมืองการปกครองไทย:หลายมิติ*, หน้า 161 – 164.

⁹⁵ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่เก้า พ.ศ.2545 – 2549*, หน้า 15.

⁹⁶ กระทรวงศึกษาธิการ, *แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถิพุทธ* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.), 2546), หน้าปฐมบท – 3.

ของสถานศึกษา หรือการจัดเป็นระบบวิถีชีวิตในสถานศึกษาของผู้เรียนส่วนใหญ่ ทั้งนี้การพัฒนาผู้เรียนดังกล่าวจัดผ่านระบบไตรสิกขา⁹⁷ โดยมีแนวทางการจัดหลักสูตรสถานศึกษาดังต่อไปนี้

1. สอดแทรก เพิ่มเติม พุทธธรรมในวิสัยทัศน์ คุณลักษณะอันพึงประสงค์ของนักเรียน
2. เพิ่มเติมคุณธรรม จริยธรรม ในผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง
3. ให้มีการบูรณาการพุทธธรรมในการจัดหน่วยการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระ
4. สอดแทรกความรู้ และการปฏิบัติจริงในการเรียนรู้ทุกกลุ่มสาระ กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน และ

สถานการณ์อื่นๆ นอกห้องเรียน ได้แก่บูรณาการในการเรียนรู้ บูรณาการในวิถีชีวิต และบูรณาการไตรสิกขาในชีวิตประจำวัน⁹⁸

แม้ว่าคำอธิบายหลักสูตรสถานศึกษาของโรงเรียนวิถิพุทธมีการกล่าวว่า “ศึกษาเพิ่มเติมได้จากเอกสารการจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาของกรมวิชาการ พ.ศ.2545”⁹⁹ ก็ตาม แต่การที่โรงเรียนวิถิพุทธใช้หลักสูตรเดียวกันกับกลุ่มสาระวิชาพระพุทธศาสนานั้น ในมุมหนึ่งย่อมแสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับหลักสูตรมาตรฐานคือหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ.2544 ซึ่งเป็นหลักสูตรที่เน้นความยืดหยุ่น แต่ในอีกมุมหนึ่งความยืดหยุ่นของหลักสูตรดังกล่าวส่งผลให้หลักสูตรของโรงเรียนวิถิพุทธเกิดความไม่ชัดเจนด้วยเช่นกัน สิ่งนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงความไม่แตกต่างกันระหว่างโรงเรียนทั่วไปกับโรงเรียนวิถิพุทธในด้านของหลักสูตรการศึกษา ซึ่งตรงกับคำจำกัดความของโรงเรียนวิถิพุทธที่กล่าวว่าคือโรงเรียนปกติที่นำหลักพุทธธรรมไปใช้ แต่ถ้าพิจารณาโดยภาพรวมของระบบการศึกษาแล้ว การที่สถานศึกษาใด ๆ ก็ตามไม่มีหลักสูตรอย่างชัดเจนย่อมทำให้สถานศึกษานั้นๆ ไม่สามารถดำเนินการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะไม่มีแนวทางและมาตรฐานในการจัดการเรียนการสอนที่ชัดเจนนั่นเอง

เมื่อพิจารณาจากหลักสูตรที่ปรากฏพบว่าการจัดหลักสูตรโรงเรียนวิถิพุทธนั้นยังไม่มี ความชัดเจน เนื่องจากไม่มีการระบุถึงจำนวนหน่วยกิต หรือเนื้อหาในการเรียนแต่อย่างใด ถ้าพิจารณาจากหลักสูตรแล้ว ปริมาณการเรียนรู้วิชาพระพุทธศาสนาก็ไม่แตกต่างจากหลักสูตรทั่วไปเพราะเป็นหลักสูตรเดียวกับหลักสูตรมาตรฐาน จึงไม่น่าจะมีความแตกต่างจากโรงเรียนทั่วไปมากเท่าใดนัก นอกจากนี้การเน้นคำว่าบูรณาการก็มีความกำกวมเกินไป โดยไม่กล่าวถึงวิธีการแต่อย่างใด และแม้ว่าหลักสูตรของโรงเรียนวิถิพุทธจะมีกิจกรรมเสริมเนื้อหาสาระตามหลักสูตร เช่น พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ประกวดมารยาทชาวพุทธ ค่ายพุทธบุตร กิจกรรมหน้าเสาธง เช่นการรำลึกถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ไหว้พระสวดมนต์ แผ่เมตตาสงบับ และ

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

กิจกรรมทำความดีระหว่างวัน เช่น เดินอย่างมีสติก่อนเข้าโรงอาหาร¹⁰⁰ กิจกรรมเหล่านี้อาจบูรณาการพุทธธรรมให้เข้ากับวิถีชีวิตประจำวันได้บ้าง แต่กิจกรรมเหล่านี้โดยเฉพาะกิจกรรมเสริมเนื้อหาสาระตามหลักสูตรนั้นไม่ได้แสดงให้เห็นถึงการบูรณาการพุทธธรรมว่าเข้ากับกลุ่มสาระวิชาอื่นๆ ได้อย่างไร และกิจกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นกิจกรรมเก่าแก่ที่โรงเรียนไทยในอดีตได้ทำมาตลอดแต่ได้สูญหายไปจึงไม่ได้เป็นของแปลกใหม่แต่อย่างใดอาจกล่าวได้ว่าโรงเรียนวิถิพุทธก็คือโรงเรียนที่อนุรักษ์บรรยากาศสมัยเก่านั้นเอง

เมื่อเริ่มต้นแนวคิดเรื่องโรงเรียนวิถิพุทธนั้น ศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช เสนอแนะว่า การสอนวิชาพระพุทธศาสนาให้ได้ผลจะต้องนำไปบูรณาการเข้ากับชีวิตจริงเพื่อ อบรมคุณธรรมจริยธรรมให้กับเด็ก ที่สำคัญต้องนิมนต์พระสงฆ์มาช่วยสอนในโรงเรียนเหมือนกับโรงเรียนที่จัดโดยบางศาสนาที่มีบาทหลวงและแมชีทั้งหลายที่ไม่สอนเฉพาะเรื่องวิชาการ แต่เน้นเรื่องกิริยามรรยาทและอบรมคุณธรรมจริยธรรมด้วย ซึ่งนายกรัฐมนตรีเห็นด้วยกับข้อเสนอและเรียกโรงเรียนประเภทนี้ว่า โรงเรียนสอนเน้นพระพุทธศาสนา เช่นเดียวกับโรงเรียนที่สอนเน้นภาษาอังกฤษ โรงเรียนเหล่านี้เหมือนโรงเรียนปกติทั่วไป แต่สอนเน้นวิชาพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษ¹⁰¹ เช่นเดียวกับโรงเรียนที่เน้นสอนศาสนาคริสต์ หรือศาสนาอิสลาม ซึ่งมีมาก่อนหน้านานแล้ว โดยมีนโยบายว่าในปีการศึกษา 2546 ให้มีโรงเรียนนำร่องจังหวัดละ 2 โรงเรียน ซึ่งในเบื้องต้นมีโรงเรียนเข้าร่วมโครงการในปี พ.ศ.2546 จำนวน 89 โรงเรียน จนถึงปี พ.ศ.2547 มีโรงเรียนวิถิพุทธทั่วประเทศกว่า 15,000 โรงเรียน¹⁰²

แม้ว่าโรงเรียนวิถิพุทธในปัจจุบันจะมีจำนวนมากขึ้น โดยมีอัตราการเพิ่มจำนวนที่สูง และมีแนวโน้มที่จะเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ก็ตาม แต่จากข้อมูลดังกล่าวสามารถตั้งข้อสังเกตได้หลายประการ เช่น จำนวนโรงเรียนวิถิพุทธที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วนี้มีคุณภาพมากน้อยเพียงใด ความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณกับคุณภาพของหลักสูตรตลอดจนการเรียนการสอนวิถิพุทธนั้นเป็นไปในทางเดียวกันหรือไม่ หรือโรงเรียนวิถิพุทธเหล่านี้เป็นเพียงแค่การนำเสนอรูปแบบ โดยมิได้คำนึงถึงเนื้อหาสาระและวิธีการแนววิถิพุทธอย่างใดที่ควรจะเป็นอย่างไรก็ดี แนวคิดดังกล่าวนับเป็นเรื่องที่น่าสนใจในแวดวงการศึกษา โดยเฉพาะในการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา เพราะเป็นแนวโน้มที่ดีที่จะมีการนำหลักพุทธธรรมมาเป็นแกนหลักในการให้การศึกษาแก่พลเมืองของชาติ ดังเช่นในอดีตที่การศึกษาของประเทศไทยนั้นขึ้นอยู่กับพระพุทธศาสนาแทบทั้งหมด ซึ่งคงเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาต่อไปว่า “โรงเรียนวิถิพุทธ” นี้จะเป็นระบบการศึกษาเพื่อเข้าถึงความเป็นพุทธะที่แท้จริง

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

¹⁰¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *โรงเรียนวิถิพุทธ* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547), หน้า 28 – 29.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

หรือเป็นเพียงร่างเงาของการศึกษาพระพุทธศาสนาที่อยู่ภายใต้แนวคิดและนโยบายของรัฐดังที่เคยเป็นมาตลอด 100 กว่าปีที่ผ่านมา

สรุป

วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ.2435 – 2544 มีการเรียกชื่อวิชาในตอนแรกว่าวิชาธรรมจารี และมีการเปลี่ยนแปลงชื่อเป็นวิชาธรรมจริยา วิชาจรรยา วิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม วิชาสังคมศึกษา และเปลี่ยนชื่อเป็นวิชาพระพุทธศาสนาในที่สุด โดยสรุปแล้วมีอัตราเรียนในระดับชั้นมูลศึกษา ร้อยละ 9.82 ประถมศึกษาร้อยละ 4.88 มัธยมศึกษาตอนต้นร้อยละ 5.279 และมัธยมศึกษาตอนปลายร้อยละ 5.328 โดยเฉลี่ยมีอัตราลดลงแบบต่อเนื่องจนถึงปี พ.ศ.2521 หลังจากนั้นจึงมีอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น สำหรับเนื้อหาวิชาในหลักสูตรการศึกษาเกือบทุกปีนั้นมีความซ้ำซ้อนกันเช่น พุทธประวัติ พิธีกรรม เบญจศีล เบญจธรรม ฯลฯ มีเนื้อหาเหล่านี้ซ้ำกันในเกือบทุกชั้นปี ซึ่งทำให้หลักสูตรมีความซ้ำซ้อนกันทั้งในหลักสูตรปีการศึกษาเดียวกันเอง รวมถึงซ้ำซ้อนกันในระหว่างหลักสูตรต่างปีการศึกษาด้วย

นอกจากนี้ในหลักสูตรการศึกษายังพบการแบ่งแยกหมวดธรรมเดียวกัน กระจายออกไปและใช้เวลาในการเรียนแบบแยกส่วน โดยมีระยะห่างระหว่างชั้นและเนื้อหาธรรมเป็นปี ๆ เช่น มงคลสูตร มีการแบ่งข้อของมงคลมาเรียนในแต่ละปี เช่น ชั้น ม.1 เรียนมงคลข้อ 1 – 3 ม. 2 เรียนมงคลข้อ 4 – 6 เป็นต้น หรือหลักธรรมเรื่องทิศ 6 มีการแบ่งข้อมาเรียน เช่นกัน หลักธรรมเรื่องไตรสิกขา เรื่องไตรลักษณ์ หรือแม้แต่ สังคหวัตถุ 4 ก็ถูกแบ่งเนื้อหา โดยใช้เวลาวันข้ามปีในหลักธรรมแต่ละข้อ เป็นต้น รวมถึงปัญหาการตัดหัวข้อธรรมบางประการออกแล้วเรียนเฉพาะหลักธรรมที่ทางผู้ร่างหลักสูตรเห็นความสำคัญ เช่น ประโยชน์ 3 ถูกเรียนเฉพาะประโยชน์ในปัจจุบันเท่านั้น การแบ่งหัวข้อธรรมเดียวกัน แต่เรียนในต่างชั้นปี รวมถึงการตัดหัวข้อธรรมในหมวดเดียวกันนี้ ย่อมทำให้ผู้เรียนขาดความต่อเนื่องในการเข้าใจหลักธรรม และยิ่งอาจทำให้การเข้าใจเนื้อหาธรรมถูกเรียนแบบแยกส่วน ซึ่งนำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมที่คลาดเคลื่อนและนำไปใช้ผิดได้

นอกจากนี้การที่วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษานับประโยชน์ในภพปัจจุบันเท่านั้น แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดลดลง ซึ่งอาจจะรวมไปถึงความเชื่อในเรื่องมรรคผลนิพพาน อันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนาว่ามีน้อยลง ซึ่งอย่างไรก็ดี แนวคิดที่ไม่มีการสอนเรื่องโลกุตระธรรมให้กับนักเรียนในระดับประถมศึกษาและมัศึกษานั้น ผู้ร่างหลักสูตรอาจคิดว่าหลักธรรมในระดับโลกุตระนั้นไม่มีความจำเป็นแต่อย่างใดก็เป็นได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรพิจารณาต่อไปว่าแนวคิดดังกล่าวสมเหตุสมผลหรือไม่ เพราะวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาแทบทั้งหมด ไม่มีการกล่าวถึงโลกุตระธรรมอันเป็นอุดมคติสูงสุดในพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด การศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาโดยไม่รู้จักอุดมคติอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา ย่อมทำให้ผู้ศึกษาไม่สามารถเข้าใจถึงแก่นแท้และความสำคัญของพระพุทธศาสนาได้อย่าง

แท้จริง และถึงแม้ว่าผู้ศึกษาจะสามารถเข้าใจหลักธรรมได้ในหลายส่วน แต่ในเมื่อผู้ศึกษาไม่มีความรู้ในแนวคิดหลักของพระพุทธศาสนาแล้ว อาจทำให้ความเข้าใจในหลักธรรมอื่นๆ คลาดเคลื่อนได้ เช่น เรื่องกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น

แม้ว่าวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรปีการศึกษาต่างๆ พยายามที่จะให้ผู้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจและเลื่อมใสในพระรัตนตรัย แต่ตราบดีที่เนื้อหาหลักสูตรและวิธีการสอนยังไม่สามารถทำให้ผู้ศึกษาเข้าถึงแก่นแท้ของหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้ โดยเฉพาะหลักธรรมอันถือเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาเช่นเรื่องนิพพาน เป็นต้น ความเข้าใจและเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างแท้จริงนั้นก็จะไม่สามารถเข้าถึงได้เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าผู้เรียนจะสามารถเข้าใจในพระรัตนตรัยได้แต่ยังไม่เข้าถึงพระรัตนตรัยการวางหลักสูตรนั้นๆ ต้องถือว่าล้มเหลวเพราะว่าไม่สัมฤทธิ์ผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพราะผู้ศึกษาไม่สามารถบรรลุและเข้าถึงพระรัตนตรัยได้อย่างแท้จริง

ในขณะเดียวกัน เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาโดยภาพรวมก็มีความพยายามที่จะทำให้ผู้ศึกษาเป็นชาวพุทธที่ดีในอุดมคติหลายๆ ด้าน จนดูเหมือนจะมากเกินไปและหาความชัดเจนไม่ได้ การบรรจุเนื้อหาวิชาทางพระพุทธศาสนามากเกินไปอาจทำให้ผู้ศึกษารู้สึกถูกบังคับให้มีความเป็นชาวพุทธในอุดมคติ และอาจจะเกิดการต่อต้านได้ในขณะเดียวกัน แม้ว่าผู้ศึกษาจะสามารถรับเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาทั้งหมดได้นั้น ผู้ศึกษานั้นอาจจะมีความรู้สึกแปลกแยกระหว่างเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนากับสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ถูกระบบทุนนิยม เป็นต้น ครอบครัว สิ่งต่างๆ เหล่านี้ย่อมทำให้ผู้ศึกษาเกิดความรู้สึกว่าเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาที่เรียนไปกับการใช้ชีวิตในสังคม เช่นการประกอบอาชีพ หรือในที่สุดแม้แต่การสอบเข้ามหาวิทยาลัยของผู้ที่จบการศึกษาไปนั้นไม่ได้มีความสอดคล้องกับความต้องการของสังคมแต่อย่างใด จริงอยู่แม้ว่าในสังคมไทยยังต้องการคนดี แต่สังคมไทยเองจะให้ความสำคัญกับคนเก่งมากกว่า แม้ว่าสังคมไทยจะเริ่มมีความต้องการคนดีในช่วงที่สภาพสังคมเสื่อมโทรมลง แต่คนเก่งก็ยังดูมีความสำคัญมากกว่าในขณะที่ประเทศชาติกำลังต้องการคนเก่งเพื่อมาพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ

วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น เนื้อหาธรรมะถูกเน้นไปที่ความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นหลัก และสอนหลักธรรมเรื่องความกตัญญูและความว่าง่าย เป็นต้น เพื่อให้ส่งผลต่อการปกครองประชาชนให้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาทางศีลธรรมให้เป็นเรื่องที่สามารถนำมาปรับใช้ความต้องการของชาติบ้านเมืองในคติชาตินิยมได้ เช่นความกล้าหาญ ความเป็นเสือป่า การสู้รบเพื่อบ้านเมือง เป็นต้น แต่เมื่อประเทศไทยเปลี่ยนระบบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย วิชาพระพุทธศาสนาได้ถูกใช้ไปเพื่อสร้างคติต่างๆ ตามแนวคิดของประชาธิปไตย เริ่มตั้งแต่การให้ความรู้และการยอมรับเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ หรือการนำคำสอนพุทธศาสนาเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ หรือ

การตัดลัทธิธรรมบางประการที่ขัดกับนโยบายทางเศรษฐกิจของชาติ และส่งเสริมลัทธิธรรมที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น สุขของคฤหัสถ์ คหปติธรรม เป็นต้น หรือลัทธิธรรมหลายอย่างเป็นการเน้นเนื้อหาเพื่อความอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมประชาธิปไตยแทน

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาของรัฐในสังคมไทยย่อมแยกไม่ออกกับอิทธิพลจากรัฐไม่ว่ารัฐไทยนั้นจะมีระบอบการปกครองแบบใดก็ตาม เพราะการใช้ลัทธิธรรมทางพระพุทธศาสนานั้นนอกจากจะเป็นการสร้างคนดีตามอุดมคติในพระพุทธศาสนาแล้วยังมีจุดประสงค์เพื่อนำมาสั่งสอนให้เป็นพลเมืองที่ดีของรัฐอีกด้วย การนำลัทธิธรรมในวิชาพระพุทธศาสนาเพื่อสั่งสอนให้เยาวชนเป็นพลเมืองที่ดีและปกครองง่าย ดังปรากฏในหลักสูตรปีการศึกษาต่างๆ เหล่านี้ย่อมแสดงว่าพระพุทธศาสนาย่อมเป็นเครื่องมือประการหนึ่งของรัฐที่นำมาใช้เพื่ออบรมพลเมืองให้มีความเรียบร้อย และง่ายต่อการปกครอง รวมถึงเป็นสื่อในการถ่ายทอดนโยบายต่างๆ อันเป็นไปตามที่รัฐพึงประสงค์ ซึ่งลัทธิธรรมในพระพุทธศาสนาที่สามารถตอบสนองความต้องการของรัฐในข้อนี้ได้เป็นอย่างดี

ท่ามกลางบริบทแห่งสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไป เช่นการครอบงำความคิดและวิถีชีวิตของระบบทุนนิยมในสังคมโลก ความขัดแย้งทางศาสนาต่างๆ ที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น และกำลังถาโถมเข้ามากระทบสู่สังคมไทย สิ่งเหล่านี้ย่อมส่งผลกระทบต่อสถาบันศาสนาในประเทศไทยเป็นอย่างมาก แต่ในขณะเดียวกันสังคมไทยก็ยังมีความต้องการพัฒนาประเทศให้มีความทัดเทียมกับประเทศที่เป็นอารยะในสังคมอุตสาหกรรม ในขณะที่ปัญหาศีลธรรมและจริยธรรมกลับทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น แม้สังคมไทยจะตระหนักถึงปัญหานี้กันอย่างกว้างขวาง และคำนึงถึงวิชาพระพุทธศาสนาว่ามีความสำคัญในการร่วมแก้ปัญหาดังกล่าว แต่พื้นฐานการศึกษาของสังคมไทยที่เป็นสิ่งบ่มเพาะความดีและศีลธรรมของพลเมืองในชาติไทยนั้น กลับมีอัตราเรียนวิชาที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมและจริยธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาในจำนวนอัตราส่วนที่ลดลงมาเกือบตลอด

แม้ว่าในปัจจุบันจะยังไม่มีการศึกษาหรือการวิจัยกันอย่างจริงจังว่าอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาของชาตินั้น จะมีความสัมพันธ์กับคุณธรรมและจริยธรรมของคนในสังคมไทยมากน้อยเพียงใด แต่อย่างไรก็ดีพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาช้านาน และมีอิทธิพลทางความคิด และส่งผลไปถึงการกระทำทางกายและวาจาของคนในสังคมไทยมายาวนานตลอดประวัติศาสตร์ชาติไทย เชื่อได้ว่าเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ต่างๆ ของชาติไทยนั้น ย่อมเป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นถึงคุณค่าที่พระพุทธศาสนาได้ให้ไว้กับสังคมไทย ดังเช่นคตินิยมที่สำคัญของพระพุทธศาสนาประการหนึ่งคือการเน้นเรื่องความไม่เบียดเบียนและการสร้างสันติสุขในจิตใจตลอดจนสังคมโดยรวมนั้น คตินิยมเหล่านี้ย่อมมีผลทำให้ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีความสงบสุขมาช้านาน แต่ในบัดนี้หลักสูตรพระพุทธศาสนาที่เป็นรากเหง้าแห่งความสงบสุขในสังคมไทยกำลังมีจำนวนลดน้อยถอยลง

แม้ว่างานวิจัยนี้จะไม่ได้ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างความสุขของสังคมไทยหรือความมีศีลธรรมจริยธรรมของประชาชนในสังคมไทย กับอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาว่ามีความเกี่ยวข้องกันแบบมีนัยสำคัญหรือไม่ แต่ในมุมมองของผู้วิจัยคิดว่าวิชาพระพุทธศาสนาย่อมมีผลต่อความสุข ตลอดจนศีลธรรมและจริยธรรมของสังคมไทยอย่างแน่นอน แม้ในยุคที่มีการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนากันอย่างมากมายในอดีต เมื่อเทียบกับในปัจจุบันแล้ว ปัญหาเรื่องจริยธรรมและศีลธรรมในสังคมไทยหลายประการ ยังมีความรุนแรงปรากฏให้เห็นอย่างมากมาย และเป็นที่น่าคิดต่อไปว่าเมื่อวิชาพระพุทธศาสนามีอัตราการเรียนลดน้อยลง กว่าในอดีต ปัญหาสังคมไทยในอนาคตต่อไปจะมีสภาพการณ์เป็นเช่นไร

แม้ว่าอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาของไทย 100 กว่าปีที่ผ่านมาจะมีแนวโน้มที่นำวัดก้อยอยู่หลายประการก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งที่อาจจะเป็นสิ่งที่นำวัดมากกว่าอัตราการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาที่มีจำนวนน้อยลง สิ่งนั้นคือเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาที่ได้ถูกตีความ ขยายความ และแปลความไปเพื่อรับใช้อำนาจรัฐในยุคสมัยต่างๆ ตลอดมา โดยฐานะที่เป็นเครื่องมือให้รัฐนำมาใช้ในการสร้างทัศนคติต่างๆ แก่ประชาชนตามที่รัฐต้องการ กล่าวคือวิชาพระพุทธศาสนาในยุคแรกๆ เน้นความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ด้วยเหตุผลทางด้านการปกครอง และการปฏิรูปประเทศ อันเป็นยุทธศาสตร์ในการรับมือกับภัยจากการล่าอาณานิคมจากประเทศตะวันตก ยุคต่อมาวิชาพระพุทธศาสนาได้กลายเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังคติชาตินิยม การปลูกฝังเรื่องประชาธิปไตย รัฐธรรมนูญ เพราะระบอบการปกครองได้เปลี่ยนแปลงไป และในที่สุดวิชาพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการตอบสนองนโยบายของรัฐบาลในยุคต่างๆ เช่น การต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ การนำหลักธรรมไปตอบสนองค่านิยมทางเศรษฐกิจ และในที่สุดพระพุทธศาสนาอาจจะกลายเป็นการตอบสนองลัทธิบริโภคนิยมในที่สุดก็เป็นได้

หลักสูตรพระพุทธศาสนาในสมัยหลังๆ นั้นพยายามที่จะมีการเน้นหลักธรรมต่างๆ เพื่อนำไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน ในด้านหนึ่งย่อมเป็นการแสดงให้เห็นคุณค่าของหลักธรรมในพระพุทธศาสนาว่าสามารถใช้และเห็นผลได้ทันที เป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้รวดเร็ว แต่ในอีกด้านหนึ่งย่อมแสดงให้เห็นถึงการเน้นแต่ประโยชน์ในปัจจุบันหรือที่ภุชฐานมีกัตตประโยชน์เท่านั้น ไม่มีการกล่าวถึงเรื่องประโยชน์ในภพหน้าหรือสัมปรายภพกัตตประโยชน์ และประโยชน์อย่างยิ่งหรือปรมาตตประโยชน์แต่อย่างใด สิ่งเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนาหลายประการได้ถูกตัดลดทอนความสำคัญลงไปหลายส่วน ซึ่งทำให้ความลึกซึ้งของหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาลดลง และถูกตีความใหม่ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการของสังคมที่ไม่ได้ต้องการความลึกซึ้งทั้งหมดของพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด แต่สิ่งที่สังคมและระบบการศึกษาต้องการจากพระพุทธศาสนานั้นคือ หลักธรรมที่ตอบสนองกับนโยบายของรัฐ และสามารถนำมาใช้ได้และเห็นผลได้ทันทีในปัจจุบัน เช่นหลักธรรมที่ทำให้เป็นเศรษฐกิจ ซึ่งสอดคล้องกับสังคมในระบบทุนนิยม เป็นต้น

การปรับหลักสูตรในพระพุทธศาสนาเพื่อจุดมุ่งหมายดังที่ได้กล่าวมา ย่อมสะท้อนให้เห็นความจริงในหลายส่วน ในส่วนหนึ่งย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวของพระพุทธศาสนาที่สามารถตอบสนองกับความต้องการของสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐไทยในทุกสมัยการปกครองตั้งแต่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ระบอบเผด็จการ จนถึงระบอบประชาธิปไตยแบบครึ่งใบหรือเต็มใบ ก็ตาม แต่ในอีกส่วนหนึ่งย่อมเป็นการสะท้อนถึงความไม่มีจุดยืนของพระพุทธศาสนาและความวิตกกังวลถึงสถานะของพระพุทธศาสนาในสังคมไทยว่าจะหายไป พระพุทธศาสนาจึงจำเป็นต้องปรับตัวเองเพื่อให้มีที่อยู่หรือตำแหน่งในสังคมไทย แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดของรัฐประการหนึ่ง ในการใช้ส่งเสริมการปกครองและให้ความรู้แก่ประชาชนเพื่อให้เป็นพลเมืองดีและคนดีของสังคมไทยไปพร้อมๆ กัน แต่ในอีกส่วนหนึ่ง การปรับตัวเช่นนั้นย่อมทำให้หลักสูตรที่แท้จริงของพระพุทธศาสนาถูกตีความและแปลความไปจากหลักสูตรดั้งเดิม จนในที่สุดการปรับตัวนั้นอาจจะทำให้ไม่เหลือเค้าของความเป็นพระพุทธศาสนาที่แท้จริงได้เลยในที่สุด

เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ววิชาพระพุทธศาสนาที่มีคุณค่าในการกล่อมเกลายุติกรรมในจิตใจของมนุษย์ก็อาจจะสูญเสียศักยภาพในส่วนนี้ไป เพราะถูกจำกัดศักยภาพเพียงแค่เป็นเครื่องมือของรัฐในการตอบสนองนโยบายต่างๆ คุณค่าเดิมของวิชาพระพุทธศาสนาที่สามารถกล่อมเกลายุติใจและสร้างคุณธรรมตามหลักพุทธธรรมก็จะไม่สามารถทำได้ ในขณะที่สังคมกำลังต้องการคุณค่าของพระพุทธศาสนาในการกล่อมเกลายุติใจ หรือแม้แต่วิชาธรรมทูตที่สังคมในขณะนี้แต่รัฐและพระภิกษุสงฆ์เองกลับไม่สามารถตอบสนองในเรื่องนี้ให้แก่สังคมได้ เพราะการที่รัฐและพุทธศาสนายังต้องการพึ่งพิงกันและกันในเชิงของโลกมากกว่าของธรรม ครอบงำที่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพุทธศาสนายังดำเนินเช่นนี้ต่อไป สิ่งที่น่าพิจารณาต่อไปคือ ถ้าวันใดวิชาพระพุทธศาสนาไม่สามารถตอบสนองนโยบายต่างๆ ของรัฐได้อีกย่อมเป็นเรื่องธรรมดาที่วันนั้นจะไม่มีวิชาพระพุทธศาสนาอยู่ในหลักสูตรการศึกษาของชาติไทยอีกต่อไป

ในปัจจุบันได้เกิดแนวคิดเรื่อง “โรงเรียนวิถีพุทธ” ขึ้น ซึ่งเป็นที่น่าสนใจว่า โรงเรียนวิถีพุทธนี้จะเป็นการให้การศึกษาด้วยหลักไตรสิกขาเพื่อเข้าถึงความเป็นพุทธะที่แท้จริง หรือจะเป็นเพียง枉เงาของการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาที่อยู่ภายใต้แนวคิดและนโยบายของรัฐดังที่เคยเป็นมาตลอด อย่างไรก็ตามวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาก็คือเพียงส่วนหนึ่งของระบบการศึกษา การศึกษายังประกอบด้วยส่วนสำคัญอีกหลายส่วน เช่น ครูผู้สอน อุปกรณ์การเรียน สภาพสังคมและสิ่งแวดล้อมทั้งในโรงเรียนและนอกโรงเรียน รวมถึงสภาพแวดล้อมทางสังคมด้วย การศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาจะสัมฤทธิ์ผลได้คงต้องอาศัยองค์ประกอบต่างๆ เข้าร่วมด้วย จุดมุ่งหมายในการสร้างคุณความดีในจิตใจตามแนวทางของพระพุทธศาสนาจึงจะสามารถดำเนินไปได้ตามแนวทางที่พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังให้เกิดขึ้นแก่มวลมนุษยชาติ แต่เนื่องจากงานวิจัยนี้มุ่งที่จะศึกษาเฉพาะหลักสูตรการศึกษาเท่านั้น จึงคงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบการศึกษาของไทย และคง

เป็นส่วนเสี้ยวเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับกระบวนการศึกษาอันยิ่งใหญ่ในพระพุทธศาสนาที่ประทานแสงสว่าง
แก่สรรพชีวิตมาตลอดหลายพันปี ©